

Szénási Zoltán

Az Új Nemzedék Ady-képének változása 1919 és 1929 között

1919 szeptemberében az 1913-ban alapított Új Nemzedék jobboldali radikális politikai napilapként indult újra. A lapot a Tanácsköztársaság bukása után erőteljes antiszemita retorika jellemezte, amely érvényre jutott a kulturális élet aktualitásainak tárgyalása során is. Az 1919 utáni évek publicisztikájában egyebek között kísérlet történt egy keresztény-nemzeti irodalmi kánon megalkotására is, amely nemcsak a nemzeti konzervativizmus képviselőit kívánta integrálni a kánonba, hanem a Nyugat „keresztény” alkotóit (Adyt, Babitsot és Móriczot) is. 1922 után a szerkesztőség átalakulásának köszönhetően változás következett be Ady megítélésében. Költői jelentőségét később sem vonták kétségbe, de újra hangot kaptak azok a politikai és morális kifogások, amelyek ebben az időszakban a nemzeti konzervativizmus irodalomszemléletét jellemezték. Tanulmányomban az Új Nemzedék változó Ady-képének leírása mellett a folyamat politikai, sajtó- és kritikátörténeti összefüggéseinek feltárására törekszem.

Kulcsszavak: Ady-kultusz, antiszemitizmus, konzervativizmus, jobboldali radikalizmus, Új Nemzedék, politikai katolicizmus

Az Új Nemzedék 1919 előtt

Az Új Nemzedék című politikai hetilapot egy személyes jellegű gazdasági affér után Jellinek Henrik, a budapesti villamos társaság alapítója indította útjára, kifejezetten azzal a céllal, hogy a pénzügyi életben szerzett információk birtokában támadja a korabeli, jórészt zsidó kézben lévő magyarországi finánciókét. Az alapító Jellinek is zsidó származású volt, de kikeresztelkedett és belépett a katolikus Néppártba – ez lesz ekkor az egyik forrása az Új Nemzedék antiszemitizmusának. Jellinek Cenzor álnéven tette közzé leleplező cikkeit és közgazdasági elképzeléseit a lapban, de a szerkesztésbe nem szólt bele (Szabó 2015: 373).

A lap alapító szerkesztője Milotay István volt, aki szabolcsi református dzsentrí háttérű újságíró, 1909-től a Rákosi Jenő által szerkesztett, kormánypárti Budapesti Hírlap munkatársaként dolgozott, de mint az Új Nemzedék szerkesztője már ellenzéki politikát képviselt. A lap a birtokát veszített, városi hivatalnok-értelmiséggé váló dzsentrí, az „úri középosztály” érdekeit képviselő, politikai irányát is az erre a rétegre alapozott társadalmi modernizáció és függetlenségi nacionalizmus határozta meg. Egészen 1918 nyaráig a Függetlenségi Pártot és Károlyi Mihály politikáját támogatta (Sipos 1971, Szabó 2015: 381, Gyurgyák 2012: 169–184). Egyaránt elhatárolódott a kormányzópárt általuk maradinak és Béccsel megalkuvónak tekintett politikai irányától, valamint a szociáldemokratáktól és a polgári radikálisoktól is.

Az Új Nemzedék szűkebb munkatársi köréhez tartozott Milotay mellett a korábban a Kiss József által szerkesztett A Hétben is publikáló színházi rendező, Márkus László, a később a Magyar Nemzet alapítójaként ismert Pethő Sándor, valamint Lendvai István (B. Bernáth 1985, Gyurgyák, 2012: 155–167). Az utóbbiak pályája szorosán összekapcsolódik a századelő katolikus társadalmi-kulturális modernizációjával. A Nyugat katolikus ellenlapjaként induló Élet című hetilapnak (erről bővebben Szénási 2011: 73–87) Pethő rövid ideig szerkesztője, Lendvai pedig szerzője volt. De ebben az időszakban dolgozott az Új Nemzedéknek mások mellett Szittya Emil és Kassák Lajos is.

Meg kell továbbá jegyezni, hogy Milotay 1911-ben egy novellával, Pethő 1915-ben egy gróf Andrassy Gyula háborús tematikájú könyvéről szóló recenzióval, Lendvai pedig 1914 és 1916 között több verssel és prózai, értekező prózai művel szerepelt a Nyugatban. Megvolt tehát a nyitottság részükről az új irodalmi kezdeményezések iránt, törekedtek a magyarországi irodalmi modernség fő orgánumához való csatlakozásra, ugyanakkor egyikük sem lett a Nyugat állandó szerzője, s ennek nem kizárólag – alább részletezendő – politikai, hanem esztétikai okai voltak.

Az Új Nemzedék saját irodalomkonceptiója egyértelműen megnyilvánult a Rákosi Jenő által 1915. októberében Ady Endre és Babits Mihály ellen indított sajtókampányban (erről bővebben lásd Szénási 2018: 153–167), s már ekkor pontosan érzékelhető volt a népnemzeti tradicionalizmus irodalomkritikájára nem jellemző antiszemitizmus, amely Ady későbbi jobboldali radikális recepcióját is meghatározta. Milotay ekkor úgy látta, Rákosi konzervativizmusa kompromittálja az általuk képviselt magyar nacionalizmust, amely Milotay felfogása szerint a politikában a haladást, a művészetekben pedig az új jelenségekre való nyitottságot jelenti. Ugyanakkor bírálta a zsidóságnak tulajdonított internacionalista (kozmpolita) és individualista szemléletet is (Milotay 1915).

A világháború alatt egyre jobban elmélyülő gazdasági és társadalmi válság Magyarországon is felerősítette az antiszemitizmust, 1916-tól a háborús krízis legfőbb okát a politikai közbeszédben már nyíltan a „zsidóság térnyerésében” határozták meg, elsőként is a gazdaság területén (Bihari 2008: 201). Nem sokkal a háború vége előtt az Új Nemzedék 1918. évi szeptember 28-ai számában jelent meg Hungarus álneven Lendvai István írása, amelyben Ady *A Halottak élén* című kötete apropóján a magyar irodalmi életről értekezett. Lendvai ekkorra eldöntöttnek látja az Ady nagysága körüli vitát, és úgy véli: költői jelentőségét már maga Rákosi sem vonhatja kétségbe. Ady költészetében ugyanis szerinte a „vérző, szent magyarság” nyilatkozik meg. *A Ki látott engem?* kötetről pedig megállapítja: „A világháborút előző Magyarország minden magyar keserve, fájdalma, haragja és tébolya itt sikolt, káromkodik és sirdogál ezekben a versekben” (Hungarus [Lendvai] 1918: 4). A kötet Ignotusnak, Hatvany Lajosnak, Jászi Oszkárnak, Bölöni Györgynek és Szende Pálnak szóló ajánlásából azonban egy másik, a cikk alcímében jelölt irodalompolitikai konklúziót is levon:

A költő bizonyára nem tudja, milyen szomorú fintor mindez a kötetén, milyen gyászos képtelenség, micsoda helyre menekült ő szeretetével, magyar fájdalmával és hitével, és micsoda idegenség van e nevek és az ő mélységes mély, nagy, végzetes magyarsága közt, milyen tipikusan költői ez az ő csodálatos naivitása! (Hungarus [Lendvai] 1918: 4)

Lendvai azonban nem elsősorban Ady naivitásában látja az okát annak, hogy a költő – az ő szavaival élve – „a magyar keservek és haragok ügyes és céltudatos kisajátítóihoz” szegődött, hanem a népnemzeti tradicionalizmus, nevezetesen Rákosi Jenő elutasításában.

Lendvai szerint a keresztény magyarok (Ady, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula és Móricz Zsigmond) által kezdeményezett „irodalmi forradalom” kudarca abban áll, hogy mivel a népnemzeti tradicionalizmus mereven elzárkózott a lényegében magyar gyökerű modernizációs kísérlet elől, a magyar értelmiség pedig általában műveletlen és az irodalmi modernség iránt érzéketlen, Ady és társai a látszólagos művészi szabadságot (valójában egy másfajta politikai doktrínát) kínáló és pénztökéjével a megjelenést biztosító asszimiláló zsidósághoz kényszerültek, ezáltal az eminensen magyar érdekként felfogott kulturális modernizációt a zsidóság sajátította ki. Lendvai ekkor tehát még többfrontos háborút vív. Egyrészt a kormányhű népnemzeti tradicionalizmussal szemben emeli ki a századelő irodalmi modernségéből a számára elfogadható, azaz keresztény írókat. Másrészt ugyanakkor az Ady, Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula és Móricz nevével fémjelzett irodalmat leválasztja arról a művészi és intézményi modernizációról, amely – amellet, hogy szerzői és szerkesztői (mindenekelőtt Ignotus és Osvát Ernő) révén a Nyugat esztétikai irányára is hatással volt – anyagi háttérét tekintve a zsidósághoz köthető.

Lendvai nem sokkal az őszirózsás forradalom és Ady halála előtt írt cikkében tehát kimondatlanul is megfogalmazódik a keresztény-nemzeti kulturális modernizáció igénye, de az elmúlt tíz évre visszatekintve annak kudarcát is regisztrálja. A kudarc okait pedig a magyarországi zsidóságban jelöli ki, s ezzel írása abba

az 1918 nyarán a központi hatalmak katonai kudarcai hatására felerősödő és már irodalmi kérdésekben is megnyilatkozó diskurzushoz kapcsolódik, amely már ekkor megfogalmazta a „zsidóság szellemi uralmának” megtörését és az „igaz magyar”-ról leválasztott zsidó irodalom kirekesztését (Balázs 2019: 239–250). Lényegében tehát – mint majd látni fogjuk – már ekkor adottak voltak az 1919 utáni jobboldali radikális Ady-recepció fő motívumai, a Tanácsköztársaság bukása utáni időszakban azonban új politikai kontextusba kerül a nemzeti irodalom mibenlétéről és benne az Adyról való gondolkodás is.

Az Új Nemzedék Ady-képének politikai kontextusa 1919 és 1922 között

Az Új Nemzedék 1919. szeptember 28-ával politikai napilapként indult újra. Felelős szerkesztője továbbra is Milotay István volt, de a lap kiadója a keresztény-nemzeti szempontból „destruktív”-nak minősített sajtóval szemben a „keresztény koncentrációt” megvalósító Központi Sajtóvállalat lett.

Milotay szerkesztői szabadsága jóval korlátozottabb volt, mint az indulás utáni években. A kezdetektől több konfliktusa volt a Sajtóvállalatot alapító és a lap szerkesztésére is meghatározó befolyással bíró jezsuita Bangha Bélával, aki eredetileg nem is őt szerette volna főszerkesztőnek, hanem a katolikus Szabó Lászlót. A lap publicistája volt ekkoriban Kádár Lehel és Lendvai István mellett Tormay Cécile, Szabó Dezső, valamint a „Pardon” rovatot szerkesztő Kosztolányi Dezső is (Arany 2019), a külügyi tudósításokat és kommentárokat pedig Szeffű Gyula írta (Klestenitz 2013: 201–203).

Az Új Nemzedék 1919. szeptember 29-ei számában Milotay István vezércikke ismerteti az olvasókkal a lap politikai irányát. A felelős szerkesztő úgy látja: a háború és a forradalmak után Magyarország súlyos válságban van, elvesztette területi integritását, és ez a helyzet világít rá arra a tényre, hogy a „keresztény magyarság” az utóbbi negyedszázadban megszűnt ura lenni önmagának, először ugyanis a gazdasági irányítást veszítette el, majd a politikai, a társadalmi és a kulturális élet vezetése is „idegen” kézbe került.

Bár Milotay nem nevezi meg, hogy a gazdasági-társadalmi-politikai-kulturális hatalmat kisajátító idegen elem mi volt, mégis egyértelmű, hogy programcikke abba a narratívába illeszkedik, amely a háborús összeomlásért a magyarországi zsidó tőkét, a tudományban, a kultúrában és a sajtóban megmutakozó „zsidó” szellemiséget, valamint a zsidó emancipáció kérdésében túlzottan toleráns szabadelvű politikai vezetést teszi felelőssé.

A fő ellenfél kijelölése tekintetében a Milotaynál valamivel konkrétabb Lendvai Istvánnak az őszirózsás forradalom évfordulóján publikált cikke, amely szintén a kiegyezés utáni politikai rendszert, valamint a külső, idegen befolyást teszi felelőssé azért, hogy 1918-ra forradalmi helyzet alakult ki Magyarországon. Lendvai földrajzi nevek említésével utal egyrészt a dualista államot vezető Habsburgokra, másrészt a galíciai bevándorlásra, mint a magyarság számára végzetes problémákra:

A magyarság igazi arculata 1867-től kezdve egyre halványabbra sápadt s végül egészen kienyészett a magyar politika látóhatárából. A magyarság faji, erkölcsi, politikai, gazdasági és irodalmi erőinek buzogását megakasztotta egyfelől Bécs, másfelől Tarnopol¹ (Lendvai 1919a: 3).

Mindkét publicista úgy látja azonban, hogy a történelmi katasztrófa egyben lehetőség is arra, hogy a magyar nemzet visszanyerje a saját sorsa feletti rendelkezést, ami többek között a keresztény-nemzeti irodalom térhódítását is jelenti.²

1 Tarnopol (ma: Ternopil, Nyugat-Ukrajna) város Galíciában.

2 „A keresztény-magyarságnak vissza kell szereznie az uralkodás parancsoló nyomatékát saját politikai sorsára és saját anyagi, gazdasági életére éppen úgy, mint a maga kulturális és erkölcsi világrendjének biztosítására” (Milotay 1919: 1).

Ennek a keresztény-nemzeti újjászületésnek a része volt az irodalom közelmúltjának újraértelmezése a történelmi katalizmusok összefüggésében, valamint az új nemzeti irodalmi kánon kijelölése. Lendvai István a „Néhány adat az irodalmi patkányládához” című, 1919. október 1-jén közölt, már nyíltan antiszemita és az ellenfelet dehumanizáló publicisztikájában a kommun időszakának vezető irodalmi alakjait nevezi meg: Lukács Györgyöt, Balázs Bélát, Kassák Lajost, valamint az újságírók közül Kéri Pált és Pogány Józsefet. A cikk célja az ő személyes lejáratásuk, amelyben hangsúlyos szerepet kap zsidó, azaz idegen származásuk (illetve Kassák mint „tót legény” aposztrofáltatik); a miniportrékban nekik tulajdonított jellembeli gyengeségeiket a szerző származásuknak tudja be.

A Tanácsköztársaság irodalmának egyik előzményét Lendvai éppen a Nyugatban fedezi fel, nevezetesen Déry Tibornak a Nyugat 1919. évi Ady-émlékszámában közölt írását emeli ki, amelyben Déry Adyt mint az utolsó nemzeti költőt méltatja (Déry 1919). Lendvainak azonban nem Ady jelentőségének kiemelése okoz problémát, hanem Dérynek az a megállapítása, amely szerint a szocializmus időszakában a hazaszeretetet az osztályöntudat váltja fel, s a nemzeti eszme költészete – s ezzel együtt Ady is – idejétmúlttá válik (Lendvai 1919b: 1).

Lendvai többször vitába keveredik Babits Mihállyal is, elsőként 1919 márciusában Babits Vörösmarty *Szózatáról* szóló cikke miatt írt nyílt levelet támadva a költő pacifizmusát, majd „A magyar költő kilencszáztizenkilencben” című esszé megjelenése után bírálta Babitsot. 1920. március 21-én reagál Lendvai Babitsnak a Nyugat az évi 3–4., Ady-számában név nélkül, de egyértelműen rá vonatkozó kritikájára.

Babits Lendvai *Ady elmenetele* című versét kritizálja: a címadást feleslegesen modernnek ítéli, a költőt pedig Ady-utánzónak minősíti (Babits 1920). Amellett, hogy Babits cikke rávilágít arra az esztétikai deficitre, amely miatt Lendvai nem válhatott a Nyugat állandó szerzőjévé, megállapítása egyértelműen jelzi Ady jobboldali radikális kisajátításának és a Nyugat által ápolt Ady-képnek az ellentétét is, amire Lendvai hasonló, bár kevésbé megalapozott kisajátító gesztussal válaszol:

Hogy Ady Endre kiktől fordulna ma el „undorral”, azt bízva Babits miránk, akik nagyon jól tudjuk, kiktől fordult el Ady Endre undorral már az októberi forradalom napjai előtt (Lendvai 1920: 9).

Lendvai reakciójában lényegében ugyanaz a motívum figyelhető meg, mint az ekkor az Új Nemzedék munkatársi gárdájához tartozó Szabó Dezső 1919 utáni Ady-recepciójában, aki igyekezett leválasztani a költőt a Nyugat és a baloldali radikalizmus köréről (Veres 2014: 37).

Az Új Nemzedék Ady-képe 1919 és 1922 között

Ady személye tehát ütközőponttá vált Lendvai, általában az Új Nemzedék és a Nyugat, valamint a baloldal által művelt Ady-kultusz között. Ezt a szembenállást – mint ahogy általában a korabeli Ady-kultuszokat (Veres 2014) – alapvetően politikai indítékok motiválták.

A jobboldali radikális lap 1920. szeptember 28-ai számában, egy vélhetően (Bíró-Balogh 2014) Kosztolányi Dezső által írt cikkben visszatér az a gondolat, amelyet Lendvai már 1918-ban megfogalmazott: miközben a baloldali liberális oldalon politikamentességet hirdettek, valójában Adyban nem a nagy költőt szerették, hanem a politikust (Kosztolányi[?] 1920c). Hasonlóan ehhez, az 1921. november 26-án publikált írásban a név nélküli cikkíró úgy látja, Ady urak és papok ellen írt verse miatt válhatott az őszirózsás forradalom költőjévé, a halála utáni kultusz is a politika jegyében bontakozott ki.

Az írás apropója az az összejövétel volt, amelyen Ady barátai – ahogy erről a Nyugatban Babits is beszámol (Babits 1921) – eldöntötték, hogy a költő emlékének ápolására összegyűjtik az Adyhoz kapcsolódó valamennyi írásos emléket. A cikkíró ezt a társaságot tévesen a Tanácsköztársaság alatt ellehetetlenített Vörösmarty Akadémiaival azonosítja, s következetesen „Vörös Akadémia”-ként emlegeti. Nemcsak a fennálló rendszerrel való szembenállásukat emeli ki, hanem azt is megjegyzi, hogy Ady emlékének ápolása révén próbálják átmenteni saját magukat az új rendszerbe. A névtelen publicista összegzése a következő:

Ady 1918-ban cégér, 1919-ben eszköz, annak a feltüntetésére, mintha Szamuely és Kunfi rajongana az irodalomért, 1921-ben mentő csónak a gyászbaborult, összebujó, viharálló ági madarak számára (A viharálló ági madarak 1921: 3).

A saját kultúrafelfogás kifejtésének, illetve a rivális koncepcióktól való elkülönítésének volt egy másik dimenziója is, amelyet legvilágosabban „A magyar irodalom és az ő irodalmuk” című, 1920. szeptember 25-én indított hétrészes cikksorozat fejt ki.

A sorozat külön érdekessége, hogy a szerzője ennek is valószínűleg (Lengyel 2008) Kosztolányi volt, s arra a korabeli napilapokban felvetett kérdésre reagált, amely – szemben a keresztény-nemzeti irodalom remélt és vágyott felvirágzásával – a magyar irodalom válságát, a magyar írók némaságát regisztrálta. Válaszában a szerző különválasztja a „magyar” irodalmat és az „ő” irodalmukat, s a cikksorozat nyitó darabjában megfogalmazott célkitűzés szerint nem kétséges, hogy ez a mi–ők-ellentétre épített distinkció a jól ismert, s már az újrainduló lap nyitó írásaiban működtetett antiszemita diskurzusba illeszkedik:

Be fogjuk bizonyítani, hogy Jókai és Mikszáth koporsójával sirbatették a magyar műveltséget és ők a két magyar sirhant felett ütötték föl üzleti sátrukat. És bebizonyítjuk azt is, hogy az ő irodalmuk hadat üzent a magyar irodalomnak (Kosztolányi[?] 1920a: 1).

A főként színházi és drámai irodalmi kérdésekkel foglalkozó cikksorozat tehát lényegében amellettt érvel, hogy a Petőfi, Vörösmarty, Jókai, Arany és Mikszáth hagyományában gyökerező magyar irodalom azért nem támadhat fel, mert vele szemben továbbra is „zsidó” írók, kiadók, színházigazgatók és ügynökök kezében van az irodalom irányítása, az ő jól szervezett szövetkezésük akadályozza meg a magyar tehetségek kibontakozását. A cikk szerzője néven is nevezi azokat, akiket a magyar irodalom válságáért felelősnek tart: Lengyel Menyhértet, Molnár Ferencet, Bródy Sándort, Heltai Jenőt, Földes Imrét, Drégely Gábort, Szomor Dezsőt és másokat.

A sorozat második cikkében a magyar irodalom ellenlábait – írókat, dramaturgokat és kritikusokat – háromszor hetes csoportba rendezi, s eleve politikai összefüggést sejtetve „vörös hetesek”-nek nevezi őket, de – amennyiben valóban Kosztolányi a sorozat szerzője – beszédesek a kimaradó nevek is.³

Az adott keretek között nincs lehetőség a teljes sorozat értelmezésére, csupán a harmadik, „A lipótvárosi pocsolya” című cikkre kívánok részletesebben kitérni. Ebben a cikkben a szerző számba veszi azokat a fórumokat, amelyek az „ő” irodalmukhoz köthetők. Itt kerül szóba a Vígszínház, a Fidibusz, valamint a Nyugat, amely Hatvány Lajosnak köszönhetően maga köré gyűjtötte a „zsidó” származású szerzőket, és önmagát tekintette az egyetlen irodalmi fórumnak. A cikkíró szerint ez „a lipótvárosi pocsolya” mételtyezte meg Móricz Zsigmondot és Bródy Sándort is, akinek „[e]lső munkáiban még volt egy kis zamatos magyar levegő” (Kosztolányi[?] 1920b: 4).

A sorozat egyik központi kérdése az, hogy mit igazol az írói siker, illetve mi a siker valódi háttere. Ez az írás az ekkoriban nemzetközi hírnévvel bíró Drégely Gábor színpadi sikereit állítja szembe az általa valóban értékesnek ítélt magyar irodalommal: „Herczeg, Gárdonyi, Móricz, Ady, Babits, Szabó Dezső, Kosztolányi, mennyivel más mennyivel szebben csengő, mennyivel értékesebb művészi nevek!” – írja vélhetőleg Kosztolányi (Kosztolányi[?] 1920b: 4). Azért gondolom fontosnak ezt a részletet, mert itt a szerző meghatároz egy olyan kanonikus névsort, amely „származási” alapon egyrészt szembeállítható az általa riválisnak tekintett irodalmi kánonnal, másrészt magában foglal konzervatív és modern szerzőket is, és ezáltal a maga szűkített szempontjai szerint valósítja meg a magyar irodalom egységét. Ez a példa és általában az Új Nemzedékben való újságírói tevékenysége jól kirajzolja Kosztolányinak ebben az időszakban megfigyelhető kettős kötődését: egyrészt – bár ebben a cikkben nem egészen pozitívan említi – a Nyugathoz való hűséget, másrészt a jobboldali radikális politikai ideológia elfogadását. Veres András egy ekkoriban tett nyilatkozatot értelmezve megállapítja:

3 Bíró Balogh Tamás szerint a Kosztolányi baráti köréhez tartozó Karinthy Frigyes, Füst Milán, Németh Andor és Somlyó Zoltán nem szerepelt a cikk célpontjai között (Bíró-Balogh 2014: 86).

Egyszerre emelt szót az igazi tehetségek megmentéséért és az irodalmi hegemoniáért, ami valamifajta *köztes* pozíciót jelez – és talán *közvetítő* szándékot is – az új, militáns nacionalista hatalom és a nacionalizmuson felülemelkedő magas kultúra között (Veres 2012: 75).

Ady tehát része volt az új radikális jobboldali irodalmi kánonnak, és ez a szemlélet nemcsak Kosztolányi ekkori álláspontját tükrözte, hanem hatása a kifejezetten konzervatív irodalmi ízlésű, ám az Új Nemzedék ideológiai irányát döntően meghatározó Prohászka Ottokárnál is megfigyelhető. A lap 1920. október 26-ai száma beszámolt a fehérvári püspök katolikus nagygyűlésen a keresztény nemzeti kultúráról tartott beszédéről. Ebben Prohászka a Kosztolányinak tulajdonított cikksorozathoz hasonlóan pontosan kijelöli a keresztény nemzeti kultúra és a másik, általa károsnak ítélt kultúra képviselőit. A keresztény nemzeti irodalomhoz tartozik Prohászka szerint: Petőfi, Vörösmarty, Arany, Gárdonyi és Herczeg Ferenc. Az utóbbiba tartoznak a galileisták, a szabadkőművesek, a szociológia, a Huszadik Század, a Fidibusz, név szerint: Molnár Ferenc, Heltai Jenő, Szomor Dézsó és társai. Ebben az összefüggésben helyezi el Adyt is:

Az a szociológia [sic!], amely kisajátította magának Ady Endrét is, akiről tudom, hogy fajmagyar költő volt, de a lelke galilei-zsidószerummal volt beoltva (Élénk helyeslés) (Prohászka Ottokár a katolikus nagygyűlésen 1920: 3).

Ebben a kissé zavaros kánonkonstrukcióban Ady helye pontosan meghatározhatatlan, mivel „fajmagyarként” helye lenne e nemzeti Pantheonban, ha lelke nem lenne megfertőzve „zsidó szellemiséggel”.

Az nem derül ki a beszámolóból, hogy Prohászka végül hajlandó lenne-e bevenni Adyt a keresztény-nemzeti kánonba, de a válasz feltehetően nem. Néhány évvel később, a Katolikus Szemle 1924. évi 6. számában közölt „Erkölcsei válság” című írásában ugyanis Prohászka ismét foglalkozik Adyval, amikor a modern dekadencia bla- zírtságát és cinizmusát részletezi. Adyt Nietzsche, „a német Wotan-imádók”, a „Fidibus-faragók” és a német és francia pornográfok sorába helyezi, az írásában részletezett erkölcsi válság magyar és egyértelműen negatív példajaként említi (Prohászka 1924).

Az Új Nemzedék Ady-képének politikai, intézmény- és sajtótörténeti kontextusa 1922 és 1929 között

Prohászkaéhoz hasonló fordulat figyelhető meg az Új Nemzedék Ady-képének alakulásában is. Ez a változás összefüggésben van az országos politika alakulásával. A Tanácsköztársaság utáni jobboldali radikális konjunktúrát követően Bethlen István miniszterelnökségével elkezdődött a politikai rendszer konszolidációja, a korábbi fajvédelem képviselői (köztük Lendvai és Milotay) a kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke lettek. Közben változás történt az Új Nemzedék szerkesztőségében is.

Milotay István a Banghával való sorozatos konfliktusok miatt távozott a laptól, helyét Krüger Antal vette át, majd 1921. október 1-jétől az új felelős szerkesztő a liberális katolikusként számon tartott Szabó László lett (Klestenitz 2013: 230–231, 234–238). Szabó kinevezése után eltávolította a laptól a radikális jobboldali Kádár Lehel és Lendvai Istvánt (Klestenitz 2013: 222–228).

1922-től egy újabb főszerkesztőváltást és a kiadó tulajdoni szerkezetének módosulását követően a Központi Sajtóvállalat lapjai a királyválasztás kérdésében legitimista álláspontot valló, de „lojális ellenzéki” politikát folytattak. Bangha Béla 1923-ban hosszabb időre Rómába került, így az Új Nemzedék szerkesztésére gyakorolt befolyása megszűnt. Ebben az időszakban irodalmi kérdésekben a leggyakrabban Császár Elemér nyilatkozott meg. Császár a klasszikus magyar irodalom professzora volt, aki 1909-től volt az akadémia levelező, majd 1922-től rendes tagja, 1913-tól a Kisfaludy Társaság tagja lett, 1920-tól pedig a Petőfi Társaság is tagjai közé választja. Császár már a tízes években szerzője volt jobboldali radikális lapoknak, 1917-től A Cél szerkesztőbizottságának

is tagja volt, 1919 után a Központi Sajtóvállalaton belül is befolyással bírt; szerepe volt abban, hogy Szabó László főszerkesztőt 1922. februárjában leváltották (Klestenitz 2013: 132, 230).

Az ő akadémiai karrierje – noha a háború alatt Császár is kötődik a jobboldali radikalizmus antiszemita fórumaihoz – eltér az újrainduló Új Nemzedék első éveinek politikai és kultúrpolitikai arculatát meghatározó fajvédő publicistákétól, akik az újságírás mellett a kormány szélsőjobboldali ellenzékeként aktív politikai tevékenységet is folytattak.

Az 1922–1923-ban bekövetkező politikai irányváltás hatása megfigyelhető az Új Nemzedék cikkeiben megrajzolt Ady-kép változásában is. Mindez elsőként az irodalom hivatalos intézményeivel (Kisfaludy és Petőfi Társaság, Akadémia) való értékazonosság kifejeződésében ragadható meg.

1920. március 16-án, tehát még a politikai irányváltás előtt a Petőfi Társaság nagygyűléséről beszámoló cikkben a névtelen cikkíró egyrészt szembesíti a művészeteknek politikától és vallástól való függetlenségéről nyilatkozó Rákosi Jenőt korábbi újságírói tevékenységével, másrészt kioktatja Ábrányi Emilt, aki Adyra emlékező versében felteszi kérdést: vajon adhat-e nyugalmat az anyaföld annak az Ady Endrének, aki apostolának Verlaine-t tartotta.

A cikkíró Ábrányi kérdésére a már korábban kész választ adja:

Ady Endre magyarságában ma már senki se kételkedhetik. Az ő tragikumuma az volt, hogy a hivatalos „nacionalista” irodalom közönye és meg nem értése folytán neve és költészete bántó lett egy olyan irányzat élén, mellyel egyébként minden érzése és tehetsége szöges ellentétben áll[ott]. Ábrányi verse ezzel a tragikummal szemben kegyeletsértő és szerencsétlen hangokat ütött meg (A Petőfi Társaság nagygyűlése 1920: 9).

1927-ben viszont Berzeviczy Albertnek a Kisfaludy Társaság ünnepi közgyűlésén elmondott beszéde után kiobbant „kettészakadt irodalom”-vitában, amelyről az Új Nemzedék is rendszeresen beszámolt, a lap már egyértelműen az irodalmi társaságok oldalán foglalt állást.

A Petőfi Társaság 1927. március 14-ei ünnepi nagygyűlésén elhangzott beszédében Császár Elemér mint a Társaság alelnöke „békejobbot” ajánlott a vitában velük szemben álló „túlsó oldalnak”, s kísérletet tett a különböző irodalmi irányzatok egyesítésére. Császár kimondott célja volt, hogy rámutasson a szakadás okaira, s ezáltal tompítsa az ellentéteket, és kiküszöbölje az elválasztó mozzanatokat. Az irodalom egységének felbomlását még Arany János idejére és a „kozropolita költészet”-vitára vezeti vissza, de úgy látja: a végleges szakadás a Nyugat és Ady Endre fellépésével következett be, mivel az ő költői nemzedékük mondta fel a korábbi évtizedek nemzeti, erkölcsi és esztétikai normáit. Ez a történeti konstrukció már egyértelműen konzervatív irodalomszemléletet tükröz, amelyben Ady szerepe korántsem pozitív. Császár ajánlata a saját jobboldali értékrendjével szemben baloldalnak minősített irodalom számára a következő:

Vannak eszmék és érzések, amelyek megsértését nem tűrjük, amelyekhez durva kézzel, cinikus nyelvvel nyúlni nem engedünk. *A haza, erkölcs, vallás szentháromsága ez. Nem kívánjuk tőlük, hogy hazafias szellemben írjanak, de ne írjanak hazafiatlan szellemben, nem kívánjuk, hogy erkölcsös legyen az írásuk, de ne legyen erkölcstelen, nem kívánjuk, hogy vallásos áhítat csendüljön meg dalukban, de ne bántsa az a mi vallásos érzésünket.* Ezen a három téren nincs megalkuvás! (A konzervatív irodalmi irányzat 1927: 8)

Császár lényegében tehát ugyanabból a pozícióból nyilatkozik meg, mint korábban a népnemzeti tradicionalizmus képviselői, akik az új irodalmi jelenségek befogadását az általuk képviselt sérthetetlen és irodalmon kívüli (politikai és erkölcsi) normák tiszteletben tartásához kötötték, s ez világosan mutatja a normarendszer változatlanágát, valamint a modern irodalom autonóm működésének alapvető félreértését.

Az Új Nemzedék Ady-képe 1922 és 1929 között

Azután, hogy a radikális jobboldali publicisták távoztak a laptól, s ezzel a fajvédő politika is háttérbe szorult, új válaszokat kellett adni az Ady-problémára is. Pontosabban: annak a ténynek a tükrében, hogy a jobboldali konzervatív körökben is egyre inkább elfogadottá vált Ady költői jelentőségének elismerése, újra kellett fogalmazni az Ady-probléma mibenlétét. Korábban Ady tragikumát az Új Nemzedék jobboldali radikális publicistái abban látták, hogy a hivatalos irodalom közönye és támadása a „zsidó” szellemiség csapdájába sodorta a költőt. Mint látni fogjuk, ennek az Ady-képnek az alapvonásai később is megfigyelhetők, de a költőről alkotott képben egyre nagyobb hangsúly esik Ady magyarságának és erkölcsiségének kérdésére.

Ady Lajos könyvének ismertetésében a bj. monogramú cikkíró Ady teljes befogadásának legfőbb akadályát az erkölcsi, világnézeti és irodalmi ízlésbeli kérdésekben látja, és az Ady-problémát két területre vonatkozóan határozza meg: egyrészt arra, hogy miként lett a szilágysági „fajmagyar falusi gyerekből” modern dekadens költő, másrészt arra, hogy mi Adyban a „fajmagyar”, és „mi benne, a felszított francia és micsoda az infiltrált zsidó”. A cikk szerint tehát el kell különíteni, hogy mi Adyban az igazi (azaz magyar) és a mi a póz (azaz idegen). Saját nemzetkarakterológiai kategorizációja szerint a magyaron belül megkülönböztet nyugati (például Vörösmarty), keleti (ide sorolja Adyt) és asszimilált magyart (ennek példája Petőfi).

Nem egészen világos, hogy amikor Ady tragikumát abban határozza meg, hogy benne „a keleti magyar szelleme viv a »nyugat« miatt önmagával tragikus tusát”, akkor a „nyugat” alatt pontosan mit is ért a szerző: a nyugati magyarságot-e (véltetően nem), vagy a nyugat-európai, azaz a magyartól idegen kultúrát.

Lényeges azonban, hogy bár sajnálatosnak ítéli a francia és a zsidó szellemiség hatását Adyra, mégis elképzelhetőnek tartja, hogy ezek nélkül a hatások nélkül Ady költészete nem vált volna azzá, amivé lett (bj. 1923: 2). Ebben a recenzióban nemcsak ez a figyelemre méltó mozzanat, hanem az is, hogy Ady-tragikumát elsődlegesen nem külső, negatív hatásnak (bár ezzel is számol), hanem a költő belső lelki meghasonlásának tudja be.

Szintén Adyban magában jelöli ki a konzervatív recepció legfőbb nehézségét Zulawsky Andor Ady-könyvének 1924. március 30-án megjelent ismertetésében Császár Elemér, aki Ady amorialitása miatt kifejezetten kétségesnek látja a bonatkozó konzervatív Ady-kultusz problémátlanságát: „Hogyan lehet az Ady-rajongást a tüzes magyar érzéssel és a keresztény erkölcsiséggel egy lélekben egyesíteni: ez az egyik nagy Ady-probléma” – zárja írását Császár (rr. [Császár] 1924b: 4). Álláspontja lényegében egybevág Herczeg Ferencével, aki augusztusban az erdélyi Ady-ünnepségekre reagálva fejtette ki a költőről véleményét, amelyből hosszú részleteket közölt egyetértőleg az Új Nemzedék is. Herczeg ebben az írásában elismeri ugyan Ady tehetségét, de az „egészséges” művészetet a „beteggel” szembeállító századelős degenerációs diskurzusba illeszkedve megállapítja:

Kár, hogy beteg volt! Csakis a betegsége magyarázhatja meg teljes tehetetlenségét és védtelenségét a saját szenvedélyeinek és szeszélyeinek rohamával szemben és csakis a degeneráltsága értetheti meg azt a szörnyű, öngyilkos gyűlöletét, amelyet a maga fajtája iránt érzett (Herczeg 1924: 3).

Császár Elemér, aki három évvel volt idősebb Adynál, azt a konzervatív irodalmi értékrendet képviselte, amely az első világháború előtti népnemzeti tradicionalizmus irodalomszemléletére épült, s amelynek alapértékeit 1909-es Ady-tanulmányában Horváth János határozta meg.⁴

A Földessy Gyula és Dóczy Jenő által szerkesztett *Ady-museum* kritikájában Császár őszintén megvallja idegenkedését Ady költészetétől, amelynek okát erkölcsi és hazafias világnézetében jelöli meg. Harmadikként járul hozzá Adyval szembeni ellenérzéséhez az érthetlenség szintén korábról ismerős kifogása:

⁴ „Erős, de sohasem támadó, sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztos férfias szemérem; s világos, közérthető beszéd” (Horváth 2009: 275).

Mi, öregebb nemzedék, Rákosi Jenőtől, Beöthy Zsolttól, Herczeg Ferenctől kezdve le körülbelül azokig, akik a 40-es évek elején járnak nem félünk bevallani, hogy Ady költeményeinek nagy részét nem értjük (rr. [Császár] 1924a: 6).

1925. november 8-án az Athenaeumnál megjelent Ady-novelláskötet kritikájában elsősorban a művek erkölcsi világával szembeni kifogásának ad hangot. A novelláknak abban a csoportjában, amelyben erkölcsi destrukciót nem érzékel, s amelyben el tudja választani az embert és az író, a politikát és az artisztikumot, méltányolni tudja Ady erős, eleven képzeletét (rr. [Császár] 1925).

Ady költészete a legerősebb kanonizációs lehetőséget az istenes versek révén kínálta a jobboldali, konzervatív irodalomértelmezők számára, ahogy erről például az ekkoriban megjelent munkák, Makkai Sándor református püspök nevezetes Ady-könyve vagy a piarista Sík Sándor *Gárdonyi, Ady, Prohászka* című monográfiája is tanúskodik. Az Új Nemzedék cikkeit olvasva azonban ezen a téren is komoly akadályokat tapasztalunk.

Brisits Frigyes ciszterci tanár 1926 októberében a katolikus nagygyűlésen elmondott és az Új Nemzedékben teljes terjedelmében közölt beszédében a magyar irodalom utolsó nagy találkozását a kereszténységgel a barokkban látja. Úgy ítéli meg azonban, hogy Faludi Ferenc óta, akinek eszménye még az „etikai ember” volt, a kereszténység világtrendjének szelleme egyre halványul. Faludi etikai emberét már Kazinczynál az „esztétikai ember” váltotta fel, „aki a politikai romantika csalódásai után fáradtan vérzik el Madách századvégi filozófiájának deficitjében, Ady etikátlanságában” (Brisits 1926: 11). Ady tehát ebben a hanyatlástörténetben a negatív végpont, egy olyan embertípus megtestesítője, aki megtagadta a kereszténységet, és kilépett annak erkölcsi rendjéből. Ezzel szemben Brisits pozitív példája arra, hogy a kereszténység is lehet inspirálója a modern irodalomnak, a francia neokatolikus irodalom és Prohászka (Brisits 1926). Az ő Adyhoz való viszonyát tovább árnyalja Prohászka Ottokárról az Új Nemzedékbe írt nekrológja, amelyben Adyval szemben a néhai fehérvári püspöknek tulajdonítja a modern magyar költi nyelv megalkotását (Brisits 1927).

Az Új Nemzedék bekapcsolódott a Makkai Sándor Ady-könyve körül folyó vitákba is: a lap cikkírója esztétikai, politikai és vallási értelemben is destruktívnek minősíti a könyvet. Esztétikai értelemben azért, mert nem tudja elfogadni azt az irodalomtörténeti koncepciót, amely Adynak kiemelt szerepet tulajdonít a magyar irodalom közelmúltjában. Politikai szempontból pedig úgy látja, hogy Makkai ideálja az az Ady, aki a magyarságot gyalázza, költőként a proletárokat dicsőíti, a baloldali radikalizmus apostola és a Népszava munkatársa volt. Vallási szempontból pedig Adyban nem az egyetlen magyar vallásos költőt látja, mint Makkai, hanem az istenkáromlót, a vallás eszményeinek meggyalázóját. Makkai *Magyar fa sorsa* című könyvével szemben ez a rövid írás egészen negatív Ady-képet rajzol, amely lényegében ugyanazt a destruktív költőt állítja olvasói elé, mint a Nyugat indulását és *A Holnap* antológia megjelenését követő népnemzeti tradicionalista vitairatok, és a korabeli jobboldali-konzervatív Ady-kultusz összefüggésében is szembevetően elutasító álláspontot képvisel (-i 1927). Párhuzamba állítható a Makkai-könyv bírálatával a Sík Sándor Ady Endréről tartott előadásáról készült tudósítás, amelyben a cikkíró kiemeli, hogy Sík Ady-képe tárgyilagosabb, mint Makkaié. Egyetértőleg idézi a piarista szerzetest, aki szerint Ady vátesz volt, kifejezésre juttatta a magyarság nyugtalan lelkiismeretét, de egyben megmutatta annak betegségeit is.

Sík előadásában pedagógiai szempontok is szóba kerültek. Megfogalmazódott az a kérdés, hogy szabad-e az ifjúság kezébe adni Adyt. Sík válasza erre a tudósítás szerint:

Elismerte, hogy Ady költészetének sok olyan eleme van, amelytől az ifjúságot vissza kell tartani, de ebből nem következik az, hogy Adyt nem szabad olvasni, csak hogy kellő kritikával és óvatossággal kell az ifjúság kezébe adni Ady könyveit. Ady tanulságai inkább a multra vonatkoznak, a magyar ifjúság jövőjét egy másik magyar zseni, Prohászka Ottokár mutatja meg. Őt kell, mint vezért követnie a magyar ifjúságnak (Sík Sándor előadása 1928: 8).

Jól látszik ennek a didaktikai szempontnak az érvényesülésében, hogy a konzervatív irodalomszemlélet vallási alapozású morális keretei között, amely az Új Nemzedék Ady-recepciójának volt a kerete az 1920-as években, a „teljes” Ady még ekkor sem volt befogadható; vele szemben ellenpontként és abszolút pozitív példaként Prohászka Ottokár állt.

Összegzés

Mint látható volt, az Új Nemzedék című politikai napilap Ady-képének formálódását elsődlegesen a lap aktuális politikai iránya határozta meg. Ez 1919 és 1922 között a szélsőjobboldali politikai ideológiát jelentette, amely az elvesztett háború, a forradalmak és az ország megcsonkítása után a történelmi katasztrófák okait a háború előtti és alatti szabadelvű politikában, valamint az országban számottevő gazdasági és kulturális potenciállal rendelkező, a kiegyezés utáni társadalmi-politikai keretek között emancipálódó és asszimilálódó zsidóságban látta. 1919-től néhány évig az Új Nemzedék is a harcosan antiliberális, kommunistaellenes és antiszemita politikai diskurzust képviselte, a Tanácsköztársaság ellenreakciójaként a keresztény-nemzeti politikát támogatta, amelynek része volt a keresztény-nemzeti kultúra megteremtése is.

Ady, akinek tragikumát főleg a külső negatív hatásoknak (a népnemzeti tradicionalizmus elutasításának, a zsidóság befolyásának) és kevésbé személyiségének (naivitás) tudták be, ennek a formálódó új kánonnak kulcsfigurája volt, mivel a háború előtti írásaiban a magyarságról megfogalmazott víziója, nemzetostorozó indulata a világháborús összeomlás után profetikus alakként tűntette fel.

Bár döntő jelentősége van az Ady-kép alakulásában a véleményformáló publicistáknak (1922 előtt Lendvai Istvánnak és Kosztolányinak, később Császár Elemérnek), a meghatározó tényező mégis a kiadói háttér alakulása volt, mivel ez kihatott a szerkesztőség személyi összetételére is.

1921 után összhangban a bethleni politikai konszolidációval – és nem függetlenül attól, hogy az állandó anyagi nehézségekkel küzdő Központi Sajtóvállalatot többször is a kormány anyagi támogatása mentette meg a csődtől (Klestenitz 2013: 255–259) – megváltozott a lap kultúrpolitikai iránya is, s ezzel együtt új Ady-kép formálódott meg a politikai napilap cikkeiben. Ez a váltás a korabeli irodalmi eseményekről, vitákról való tudósításokban, állásfoglalásokban, valamint könyvismertetésekben figyelhető meg, és jellemzően a hivatalos társaságokkal való kulturális és politikai értékazonosságot tükröz. Az Új Nemzedék Ady-képében ekkor már nem a Rákosi Jenőék befogadásképtelensége miatt a zsidóság befolyása alá került „fajmagyar” költő alakja rajzolódik ki, hanem újra előtérbe kerülnek azok az erkölcsi, hazafias és vallási problémák, amelyek Ady halála előtt a népnemzeti tradicionalizmussal folytatott viták sarokpontjai voltak.

Az Új Nemzedék 1923 után Adyról alkotott képe tehát még ahhoz az irodalmi konzervativizmushoz képest is maradi álláspontot tükröz, amely saját ideológiai keretei között tett kísérletet az irodalmi modernség pozitív recepciójára.

Irodalom

Arany Zsuzsa (2019): Előszó. In: *Pardon... Az Új Nemzedék rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében. 1919–1921*, 7–58. o. Budapest: Osiris Kiadó.

Balázs Eszter (2019): „Magyar nyár 1918”: Háború, bűnbakkeresés, gyűsz és megújulás az irodalmi lapokban. In: Hermann Róbert & Ligeti Dávid (szerk.): *1918—A Nagy Összeomlás*, 225–255. o. Budapest: Országház Könyvkiadó.

B. Bernáth István (1985): Katolicizmus és nacionalizmus. Lendvai István a húszas években. *Világosság*, 26. évf. 10. sz. 629–634. o.

Bihari Péter (2008): *Lövészárkok a hátszágban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Bíró-Balogh Tamás (2014): Egy Kosztolányi-cikk és kontextusa. In: Bíró-Balogh Tamás: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*, 85–99. o. Budapest: Equinter Kiadó.

Gyurgyák János (2012): *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest: Osiris Kiadó.

Klestenitz Tibor (2013): *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1896–1932*. Budapest: Complex Kiadó.

Lengyel András (2008): Egy anonim Kosztolányi-cikk azonosítása. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Történeti tanulmányok*. 246–251. o. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

Sipos Péter (1971): Milotay István pályaképéhez. *Századok*, 105. évf. 3–4. sz. 709–735. o.

Szabó Miklós (2015): *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918*. Budapest: [Jankó A.].

Szénási Zoltán (2011). *A szavak sokféleségétől a szó egységéig: Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*. Budapest: Argumentum Kiadó.

Szénási Zoltán (2018). *Néma várostrom: Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt*. Budapest: Universitas Kiadó.

Veres András (2012): *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*. Budapest: Balassi Kiadó.

Veres András (2014): „Szeretném, ha szeretnék”: Az Ady-kultusz jelentése és jelentősége. *Kritika: Társadalomelméleti és Kulturális Lap*, 43. évf. 1–2. sz. 34–40. o.

Források

A konzervatív irodalmi irányzat békejobbot kínált fel a Petőfi Társaság tegnapi nagygyűlésén az egész magyar irodalom egyesítésére: Császár Elemér feltűnést keltő elnöki beszéde az Akadémián (1927): *Új Nemzedék*, 03. 15., 8.

A Petőfi-társaság nagygyűlése: Herczeg, Beöthy, Rákosi (1920): *Új Nemzedék*, 3. 16., 9.

A viharálló ági madarak (1921): *Új Nemzedék*, XI. 26., 3.

Babits Mihály (1921): Ady barátai. *Nyugat*, 14. évf. 22. sz., 1641.

bj. (1923): Ady Lajos könyve Ady Endréről. *Új Nemzedék*, X. 7., 2.

Brisits Frigyes (1926): Irodalom és a megújulás. *Új Nemzedék*, X. 13., 11.

Brisits Frigyes (1927): A keresztény magyarság tizezrei bucsuznak nagy halottjuktól. *Új Nemzedék*, IV. 5., 1.

Déry Tibor (1919): Az utolsó nemzeti költő. *Nyugat*, 12. évf. 4–5. sz. 343–348.

Herczeg Ferenc (1924): Ady-kérdés? *Pesti Hírlap*, VIII. 3., 3.

Horváth János (2009): Ady s a legújabb magyar líra. In Korompay H. János & Korompay Klára (szerk.), *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái*. 5. köt. 266–309. o. Osiris Kiadó.

Hungarus [Lendvai István] (1918). 'Halottak élen'. Némely megjegyzés a magyar irodalompolitikáról. *Új Nemzedék*, IX. 28., 3–7.

-i. (1927). Makkai Sándor könyve Adyról. *Új Nemzedék*, VIII. 3., 9.

[Kosztolányi Dezső?] (1920a): A magyar irodalom és az ő irodalmuk I. A titokzatos hallgató. *Új Nemzedék*, IX. 25., 1.

[Kosztolányi Dezső?] (1920b): A magyar irodalom és az ő irodalmuk III. A lipótvárosi pocsolya. *Új Nemzedék*, IX. 29., 4.

[Kosztolányi Dezső?] (1920c): Tetemrehívás. *Új Nemzedék*, IX. 28., 1.

Lendvai István (1919a): Ítélet. *Új Nemzedék*, X. 31., 2–3.

Lendvai István (1919b): Néhány adat az irodalmi patkányházadáshoz. *Új Nemzedék*, X. 1., 1–3.

Lendvai István (1920): Ady Endre és az igazság. *Új Nemzedék*, III. 21., 9.

Milotay, István (1915). Harc a lobogókért. *Új Nemzedék*, XI. 21., 3.

Milotay István (1919). A magyarsághoz. *Új Nemzedék*, IX. 29., 1–2.

Prohászka Ottokár (1924): Az erkölcsi válság. *Katholikus Szemle*, 321–333.

Prohászka Ottokár a katolikus nagygyűlésen. (1920): *Új Nemzedék*, X. 26., 3.

rr. [Császár Elemér] (1924a): Ady-museum. *Új Nemzedék*, XI. 16., 6.

rr. [Császár Elemér] (1924b): Az Ady-probléma. *Új Nemzedék*, III. 30., 4.

rr. [Császár Elemér] (1925): Ady, a novellista. *Új Nemzedék*, XI. 08. 6.

Sík Sándor előadása Ady Endréről (1928): *Új Nemzedék*, I. 18., 8.

Abstract in English

Changes in *Új Nemzedék*'s Ady-image between 1919 and 1929

In 1919, *Új Nemzedék*, a political daily founded in 1913, was re-launched as an outlet for the radical right. It evinced a strongly anti-Semitic rhetorical stance after the fall of the Hungarian Republic of Councils, which also dominated the discussion of actual cultural events. It made an effort to create a Christian-national literary canon in the post-1919 years in an attempt to integrate not only the representatives of national conservatism into the canon, but also the "Christian" authors of *Nyugat* (Ady, Babits, and Móricz). After 1922, a change in the editorial board brought about a change in the opinion on Ady. His poetical significance was not at all doubted later, yet the political and moral objections which characterised the nationalist conservative literary perspective of the period resurfaced. In addition to describing the changing Ady-image of *Új Nemzedék*, this paper aims to explore how the process related politically to the history of journalism and criticism.

Keywords: anti-semitism, conservatism, cult of Ady, *Új Nemzedék*, political Catholicism, radical right

Szénási Zoltán (1975) irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa, az *Új Forrás* folyóirat és az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztője. Fő kutatási területei: Babits Mihály költészetének kritikai kiadása; konzervatív kritika és irodalmi modernség viszonya; keresztény hagyomány és a 20. századi magyar líra kapcsolata a 20. század elejétől napjainkig.

Tamás Ágnes

„...a sajtó anyagi segélyezésének barátja nem vagyok”

A pozitív sajtóirányítás eszközei 1867–1875

Tanulmányunk célja a lapfinanszírozási módszerek feltárása az osztrák–magyar kiegyezést követő években. Azt vizsgáljuk, hogy alkalmaztak-e új eszközöket, támogattak-e új lapokat (a korábbiakhoz képest új szerkesztőket), és hogy inkább a kontinuitás vagy a diszkontinuitás jellemzi-e a korszak sajtópolitikáját. A laptámogatás különféle módjait mutatjuk be, amelyeket eltérő gyakorisággal alkalmaztak: lapelőfizetéseket, ingyenpéldányok előfizetését és terjesztését, hírlapbélyeghitelt és/vagy a postai szállítás díjának elengedését, kaució átvállalását és szubvencionálást. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a kiegyezés előtti évek lapfinanszírozási rendszerét megörökölte, de módosította is az Andrássy-kormány: a vidéki magyar és a nemzetiségi nyelvű sajtótermékeket aktívabban szubvencionálta, ám annyiban hű maradt elődei politikájához, hogy a Budapesten megjelenő félhivatalos lapok közül néhányat kiemelkedően nagy összeggel dotált.

Kulcsszavak: félhivatalos lapok, osztrák–magyar kiegyezés, összehasonlító elemzés, sajtóirányítás, sajtótámogatás, szubvencionálás

1. Bevezetés

A címben idézett véleményt 1875-ben a miniszterelnökség sajtóosztályának akkori vezetője, Berczik Árpád jegyezte le, akinek ekkorra már több éves tapasztalat állt rendelkezésére először a sajtóosztály munkatársaként, majd irányítójaként. Ha e részleg vezetője nem lelkesedett a sajtó többféle módon történő anyagi támogatásáért, és valószínűleg túl hatékonynak sem tartotta azt, akkor felmerülhet az utókor kutatójában, mégis miért, hogyan, milyen eszközökkel finanszírozták az osztrák–magyar kiegyezést követő első kabinetek a kormánypárti sajtótermékeket.

A kiegyezés megkötése, Andrássy Gyula gróf és kabinetjének kinevezése politikatörténeti szempontból értékelhető rendszerváltásként, ezzel szemben sajtótörténeti szempontból kevésbé, ha a kormányzati sajtópolitikát vesszük görcső alá – bár természetesen a cenzúra eltörlése, a sajtószabadság és a sajtóesküdtszékek visszaállítása rendszerváltó jelentőségűnek tekinthető. A sajtópolitika egyik fő kérdése az, hogy a kormányzat mely orgánumokat támogatja és melyeket bünteti (például sajtóperrel). A laptámogatások rendszerét, annak különböző típusait, sőt akár magukat a szubvencionált lapokat is megörökölte a hivatalba lépő Andrássy-kormányzat elődeitől, s bár a folyósított szubvenció hatékonyságában többen kételkedtek, az állami büdzsének komoly terheket jelentő sajtótámogatást folytatták.

Tanulmányunk célja a lapfinanszírozási módszerek feltárása – felhasználva a sajtótörténeti szakirodalom kutatási eredményeit –, illetve annak vizsgálata, mennyiben alkalmaztak új eszközöket, mennyiben támogattak új lapokat (a korábbiakhoz képest új szerkesztőket). Összehasonlító elemzésünk bepillantást nyújt a sajtóirányítás gyakorlati kivitelezésébe, és választ keres a kontinuitás–diszkontinuitás kérdésre. Sajtóirányításon a sajtóbefolyásolás különféle eszközeit értjük. Az elemzett korszak viszonyait a pozitív (azaz nem korlátozó jellegű) sajtóbefolyásolás jellemzi; különféle lapokat különféle módszerekkel támogattak, amelyeket az alábbiakban számba veszünk. A kiegyezés előtti sajtóvezénylet rendszerét számos kritika érte, így nem meglepő, hogy átalakítására történt (elméleti) kísérlet.

2. Elképzelések a lapfinanszírozás korszerűsítésére

Az ellenzék soraiból heves bírálatok érték a provizórium idejéből átvett hivatalos, félhivatalos lapokat érintő struktúrát és támogatási rendszert, így a minisztertanácsok napirendjén is feltűnt a sajtófinanszírozás kérdése.¹ Ezek jegyzőkönyveihez képest részletesnek tekinthetjük a hivatalos lap, a Budapesti Közlöny szerkesztőjének, Salamon Ferencnek a tervezetét a sajtóügy rendezéséről 1867-ben, aki két lehetséges irányt is felvázolt.² Bevezetőjében bírálta a jobboldali sajtót: „lanyha”, dezorganizált, és egyre csökken a befolyása.³ Megállapította, hogy a jobboldal három fő sajtótermékkel rendelkezik: a Pesti Naplóval, az Esti Lappal és a Magyarországgal. Az Esti Lapot tartotta a legharcosabbnak, míg a Pesti Naplót kritikával illette inaktivitása miatt. Az Esti Lap és a Magyarország azonban egyrészt kevés előfizetővel számolhatott, mert mindkettő szubvencionált lap, márpedig „nálunk gyanus szemmel nézik a félhivatalos, a sugalmazott irodalmat”;⁴ másrészt a Pesti Napló olyan vetélytársuk, amellyel nem tudnak szembeszállni. Leszögezi továbbá, hogy pártlapból elegendő egy is, mert az olvasók – anyagi helyzetüknél fogva – úgysem fizetnek elő többre. Szakítást javasolt a megelőző időszak szubvenciókat alkalmazó sajtóirányításával: „nálunk fölösleges és sikertelen félhivatalos lapokat tartani.”⁵

Első megoldási javaslata az volt, hogy a jobboldal mint párt – a brit mintának megfelelően – alapítson pártlapot, azaz ne a kormányzat finanszírozza a sajtóorgánumot.⁶ Ezt részvénytársaságként képzelte el, mondván, nem akarná a „kiadó speculánsok kezébe adni”. „Szellemileg is független” lapot tervezett, mert a személyes kapcsolatok negatív irányban befolyásolják a sajtót. Ez a forma biztosítaná a szókimondó újságot, mivel annak köszönhetően évekig is bírhat deficittel, nem kell az előfizetők kegyeiért versengenie.⁷ Az alapításhoz szükséges pénzt a Deák-kör tagjaitól várta, legalább 100 000, de inkább 150 000 forintot.

Bírálta, hogy a hazai lapok keveset áldoznak a „szellemi kiállítás”-ra, amin változtatni kívánt, hogy vonzóbbá tegye az új újságot a jó írók számára. Az újságírók fizetése igen alacsony – vélte –, egyikük sem tekintheti fő állásának az írást, s így nem tudnak minőségi munkát végezni, Salamon tehát a szakma professzionalizációját sürgette. A kormánytámogatást minimálisra szorítani javasolta: részvényeket jegyezhetnek a kormánytagok is, a politikai lapok alapításához szükséges kauciót elengedhetné a kabinet, illetve a hivatalos lap nyereségéből pótolhatná, ha részvénybefizetési hiány keletkezik.⁸

Másik, megítélése szerint jobb lehetőségként azt vázolta fel – mivel az új lap alapítása sem szüntetné meg a versenykényszert a Pesti Naplóval –, hogy a szubvencionált félhivatalos lapokat szüntessék meg, és minden erőforrást csoportosítsanak át a Pesti Naplóhoz. Ezt azonban Salamon nehezebben kivitelezhetőnek tartotta, mint egy új lapalapítást. Az első felmerülő probléma az volt, hogy a Pesti Napló jól jövedelmező magánvállalkozás, Emich Gusztáv nemcsak nyomtatja az újságot, hanem tulajdonosa is 50 százalékban. Emichnél javasolta meghagyni a nyomdai munkákat és azok hasznát. A nehezebb feladatnak a másik tulajdonossal, Kemény Zsigmond báróval való alkudozást tekintette, akitől a tulajdonosi jogot vásárolná meg a párt (de főszerkesztőként meghagyná a lap élén). A lap megvásárlása mellett szól, hogy már van előfizetői tábora, renoméja, s Salamon

1 A sajtóosztály felállításának elengedhetetlenségéről határoznak: 1867. július 24. Sajtószabályzat elkészítésének szükségességéről született döntés: 1867. november 12. Sajtóosztály működése reformjának időszzerűségéről döntenek, 1868. október 13. A sajtóosztály működésének szabályozásáról a javaslatot elfogadják: 1869. június 9. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K27 Miniszterelnökségi levéltár, minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

2 Az aktára utólag vezették rá, hogy a dátum nélküli szöveg az 1870-es évek elején keletkezhetett, így Lónyay Menyhért iratai közé került. A tervezet azonban 1867. szeptember 6-a előtt született, mivel Salamon Csengery Antalnak ekkor írt levelében hivatkozik e tervezetére. Salamon Ferenc Csengery Antalnak, 1867. szeptember 6., Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Levelestár. Alátámasztja az 1867. évi keletkezést az is, hogy Salamon olyan lapokat említ mint jobboldali újságokat, amelyek megszűntek: az Esti Lap 1870-ben, a Magyarország pedig 1867 decemberében. A datálást tovább pontosítja, hogy az Esti Lap 1867. július 1-jével indult.

3 MNL OL K467 A miniszterelnök félhivatalos levelezése, 2. cs. Lónyay Menyhért, 1. akta, 3. f.

4 MNL OL K467 2. cs. Lónyay, 1. akta, 4. f.

5 MNL OL K467 2. cs. Lónyay, 1. akta, 5. f.

6 MNL OL K467 2. cs. Lónyay, 1. akta, 5. f.

7 MNL OL K467 2. cs. Lónyay, 1. akta, 6. f.

8 MNL OL K467 2. cs. Lónyay, 1. akta, 7–8. ff.

kalkulációja szerint 40 000 forintért (kaucióval együtt: 50 000 forintért) felkínálható lenne az adásvétel.⁹ Salamon javaslata még a sajtóosztály felállításának, működésének kezdeti időszakában született, amikor még könnyebb lett volna eltérni a provizóriumbeli sajtóirányítás eszközeitől.¹⁰ A pozitív sajtóvezénylet módszereiről azonban nem mondott le az Andrassy-kormány még akkor sem, ha azok hatásfoka már a korábbi években is megkérdőjelezhető volt (Deák 2018: 179).

3. Sajtótámogatások a kiegyezést követő években

A kiegyezést követő első években – a hiányosan rendelkezésünkre álló adatok szerint – költötték a legtöbbet sajtótámogatásra, majd az 1870-es évektől csökkentették e kiadásokat. Néhány lap szubvencionálása mellett azonban az elemzett időszakban végig kitartott a kormányzat. Az 1869. évi választások – annak ellenére, hogy eredményüket a kabinet nem értékelte győzelemnek – vízválasztót jelentenek (Cieger 2009: 61–63): a kormány egyre inkább megfontolta, hogy támogat-e egy bizonyos sajtóterméket, amelyet ajánlottak, vagy amelynek szerkesztője-tulajdonosa segílyt kért. A szubvenciók összegét csupán néhány esetben voltak hajlandók emelni, sőt inkább megszüntették az olyan lapok finanszírozását, amelyekkel elégedetlenek voltak.

Cieger András (2018) a sajtótámogatások kapcsán azt gyanítja, hogy a kormányzat ismeretségektől, ajánlásoktól befolyásolva, sokszor *ad hoc* módon, körültekintő tervezés nélkül támogatott különféle sajtótermékeket a kiegyezést követő években. Mint látni fogjuk, az ajánlásoknak, személyes kapcsolatoknak és a szerkesztő személyének (akinek megbízhatóságáról mindig meg kívánt győződni a miniszterelnökség, majd a belügyminisztérium) valóban fontos szerepük volt. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy egyáltalán semmiféle koncepció sem húzódott volna meg a laptámogatások mögött, bár tervszerű működésről valóban nem beszélhetünk. A kormányzat érvei között, ha nem kívánt támogatni egy-egy lapot, szerepelt az az argumentum, hogy már létezik abban a régióban, például székely területen szubvencionált lap. Az is érv lehetett a támogatás mellett, hogy megszűnt egy nem magyar nyelvű nemzetiségi lap (például: a szlovák nyelvű Krajan című újság), s szükségesnek látták a hiányt pótolni. Törekedtek tehát arra, hogy mindegyik régióban és nyelven, ahol feltételeztek megfelelő számú olvasóközönséget, rendelkezésre álljon megbízható kormánypárti lap. Ennek szükségességét Gelich Richárd osztálytanácsos az 1848-as hagyományokkal magyarázta 1867 őszén: „...a kormány szükségesnek tartotta nép- és politikai lapokat minden országos nyelven segélyezni. A siker igazolta ebeli nézetét.”¹¹

Bár nem rögtön hivatalba lépése után, de a kormányzat tett erőfeszítéseket arra, hogy felkutasson segélyezésre méltó lapokat. Azonban a kiszemelt – nagyrészt magyar nyelvű – vidéki újságokról, amelyeket Deák-pártinak és „életre való vállalat”-nak tartott Kandó Kálmán miniszteri tanácsos (Eger, Grossbetschkereker Wochenblatt, Győri Közlöny, Oedenburger Localblatt, Pécsi Lapok, Somogy, Szatmári Közlöny, Szegedi Hirlap,¹² Szegedi Néplap, Székely Közlöny, Vasmegeyi Lapok, Zala-Somogyi Közlöny), a főispánok válaszaiból nem egyformán pozitív kép rajzolódott ki.

A miniszterelnökség kilátásba helyezte a szubvencionálást és a biztosíték átvállalását is, amennyiben a szerkesztők a helyi újságokat politikai lappá alakítják. A belügyminiszternek kellett e levél nyomán a főispánoktól információkat gyűjtenie a lapok olvasottságáról, a szerkesztők megbízhatóságáról. Sajnos nem mindegyik sajtótermékről ismerjük a főispáni választ, de azt tudjuk, hogy több olyan vidéki újság címe szerepelt a listán (Győri Közlöny, Somogy,

9 MNL OL K467 2. cs. Lónyay, 1. akta, 11–13. ff.

10 Az 1867. október 18-án tartott minisztertanács ülésen elhatározták, hogy szükséges, hogy a Deák-pártnak legyen egy színvonalas napilapja. Erre a legmegfelelőbbnek – magas prenumeránsszáma miatt – a Pesti Naplót találták, s megbízták Eötvös Józsefet, Gorove Istvánt és Horvát Boldizsárt, hogy Csengeryvel és Horváth Lajossal egyeztetve tárgyaljanak mind Keménnyel, mind pedig Emichhel tulajdonjoguk részvénytársaságra való átruházásának feltételeiről. (A tárgyalások eredményeiről nem értesülünk.) A kabinet eszerint foglalkozott Salamon tervezetével. MNL OL K27 Miniszterelnökségi levéltár, minisztertanács-i jegyzőkönyvek.

11 Gelich Richárd Andrassy Gyulának, Buda, 1867. szeptember 6., MNL OL, Miniszterelnökség, Központilag iktatott és irattározott iratok (K26 ME) 1867:1609.

12 Valószínűleg a Szegedi Híradóra utaltak, mivel Szegedi Hirlap című újságot a korszakból nem találtunk a sajtótörténeti szakirodalomban.

Szegedi Híradó), amely később valóban segélyben részesült, de a kiegyezés előtti években nem, azaz vélhetően az illetékes főispánok támogatólag nyilatkoztak ezekről. Elképzelhető, hogy azokkal a lapokkal kapcsolatban, amelyek nem kaptak szubvenciót, nem érkezett válasz a főispánoktól, vagy érkezett, de nem pártfogó hangvételű.

Olyan esetet is ismerünk azonban – a nagykanizsai Somogy című hetilapét –, amelyről azt nyilatkozta Jankovich László főispán, nem látja reálisnak, hogy nőjön az előfizetők száma (ekkor 500), a politikai lappá való átalakítás pedig anyagilag megterhelő lenne a szerkesztőnek, és az előfizetések árát is növelné. Eközben egy másik figyelemre méltó aspektust is kiemelt értékelésében:

...vidékünk olvasó közönségének a politikai dolgokkal érdekelt része a fővárosi s leginkább napi lapokban keresi s találja fel a politikai olvasmányokat és ujdonságokat, midőn tudja és tapasztalja, hogy a heti, különösen a vidéki lapok a fővárosi napi lapokból veszik át és böngészik a nevezetesebb eseményeket s azokból folyó elmélkedéseket, a helybeli lapokban pedig megszokta csupán saját vidékét érdeklő tárgyakat találni.

Ennek fényében nem javasolta, hogy a Somogy politikai közlönné alakuljon, s azt tanácsolta, a lap inkább a meglévő keretek között szolgálja a Deák-párt érdekeit évenkénti 500 forint segély mellett. Jankovich egyébként a szerkesztőt, Roboz Istvánt teljesen megbízható egyénként jellemezte.¹³

A lap sorsa végül nem a főispán javaslata szerint alakult: 1869-ben átvállalta a kormányzat a kaucióját, azaz a választások időszakában mégis politikai lappá alakították, és Cieger kutatásai szerint 1872-ben a Jankovich által javasoltnál magasabb összegű segélyben (1000 forintban) részesült (Cieger 2018: 585).¹⁴

Választ még két lapról biztosan kézbe vehettek a belügyminisztériumban: az Eger és az Oedenburger Lokalblatt kapcsán az az információ érkezett, hogy nem sok előfizetővel rendelkeznek, csekély a hatásuk, nem érdemes támogatni azokat.¹⁵ A javaslatokat minden bizonnyal megfogadta a sajtóosztály, mert a későbbiekben sem bukkantunk e lapokra a sajtótámogatásokról szóló aktákban.

4. Érvek és ellenérvek a sajtótámogatás mellett és ellen

A sajtótámogatásokról a döntések, illetve a pénzbeli segélyek kifizetése is a miniszterelnökségen belül felállított sajtóosztály keretei között születtek. A sajtóosztály szervezése elhúzódott, Gelich Richárd ideiglenes vezetőt követően Ludasi Mór volt az első, aki irányíthatta ezt a részleget. A laptámogatások mikéntjéről, illetve arról, hogy ezt igyekeztek – nem sok sikerrel – titokban intézni, Ludasi levele tanúskodik a Krajan és a Concordia szubvencionálásának kapcsán: „1) Írásbeli szerződésnek nincs itt helye. 2) A kormány semmi határozott időre nem kötelezi magát. 3) *Havonként és utólagosan* fizeti a kormány az illetéket.” Azt is leszögezi, hogy ha nem megfelelő a lap iránya, bármikor megszüntethető a segélyezés. A támogatás feltétele az, hogy a Concordia és a Krajan nyomdása havonta benyújtsa a számlát a lap teljes nyomdai költségekről, s ha ezt a szerkesztő elismeri, akkor ki kell fizetni.¹⁶ A későbbiekben általában egy évre kötelezte el magát a kormányzat, a szubvenciót az adott naptári évre igényelték a szerkesztők nevében a megyei vezetők, s a legtöbb esetben negyedévente utalványozták azt nekik. Annak nem találtuk nyomát a későbbiekben, hogy számlák bemutatásához kötötték volna a segély kifizetését. A kiegyezést megelőző évek sajtótámogatási gyakorlatához képest azonban új elem, hogy a megyei főispánokat bevonták a rendszerbe: a korábbi években a centralizáció jellemezte a sajtóügyek intézését, a helytartótanács vezetése nem épített be közvetítőket (Deák 2018: 64–68).

13 Miniszterelnökség Wenckheim Bélának, Buda, 1868. február 12., Jankovich László Wenckheimnak, Szőlös-Győrök, 1868. március 25., MNL OL K148 IV. B. 1868:397.

14 Dux Lajos Lónyaynak, Buda, 1869. március 1., MNL OL K26 ME 1869:284.

15 Szapáry Gyula Wenckheimnak, Bécs, 1868. március 3., Széchenyi Gyula Wenckheimnak, Bécs, 1868. február 29., MNL OL K148 IV. B. 1868: 397.

16 Ludasi Mór Kandó Kálmánnak, Bécs, 1868. március 17., OSZK Kt., Levelestár.

A szerkesztők-laptulajdonosok, illetve az általuk megnyert vezetők különböző indokokkal kértek segítyt vagy igényelték a szubvenció felemelését: elsődleges helyet foglalt el a szerkesztő-tulajdonos rossz anyagi helyzetének említése, a lap segély nélküli fenntarthatatlansága mellett az, hogy a sajtótermék kormánypárti nézeteket propagál, amire nagy szükség van az adott régióban vagy az adott nemzetiségi nyelven. A Székely Közlöny szubvenciójának indoklásául lejegyezték például, hogy e kormánypárti lapot székely területen adják ki, s a székelyek csak helyi sajtóterméket olvasnak.¹⁷ A támogatás azonban nem bizonyult elég hatásosnak, mert a lap Mikó Mihály maroszeiki főkirálybíró értesülése szerint 1868-ban megszűnt, de a belügyminiszter fontosnak tartotta a későbbiekben is egy székely újság „pénzzeli gyámolítás”-át,¹⁸ így 1869-től finanszíroztak egy másik székely sajtóorgániumot. A Székely Hirlap segélyének indoklásaként hasonló szövegeket olvashatunk: a székelyek csak ezt olvassák, ráadásul jó irányú, erélyes kormánylap, fenntartása elengedhetetlen.¹⁹ Másik pártfogó is érvelt azzal, hogy az adott régióban, a Bánátban létfontosságú egy kormánypárti lap (Banater Post),²⁰ mint ahogy a sajtótermékek kormánypárti irányvonalát is rendre bizonygatták. Wenckheim Béla belügyminiszter az Ung támogatásának fontosságát ecsetelve azzal érvelt Andrásynak, hogy a kormányellenes agitációt a kárpátaljai megyékben ellensúlyozni kell.²¹ Trencsén megye főispánja és Thull Lipót lapszerkesztő egy szlovák nyelvű lap, a Krajan kapcsán hasonló argumentációt vonultatott fel, kiegészítve azzal, hogy az újság a kormányzat segítségével jött létre, kapott segítyt a kiegyezés előtti években is, ráadásul akkor a kauciót sem kellett letennie.²² A lap hazafias, „jó szellemű” és „magyar érületű”,²³ a kormány irányvonalának megfelelő.²⁴ A Krajan célja a „monarchikus és hazafias érületnek ... ápolása” és a „nemzetiségi izgatások terjeszkedésének a lehetőségig meggátolása”.²⁵

A Concordia című román nyelvű lap tulajdonos-szerkesztője, Pap Zsigmond, amikor újságját felajánlotta a kormánynak, azzal indokolta a segélykérést – persze amellet, hogy ő már saját vagyonából rengeteget áldozott a lapra –, hogy fontos egy román nyelvű sajtótermék, amelyből az erdélyi románok saját nyelvükön értesülhetnek a rendeletekről, törvényekről, hirdeteményekről, emellet propagandacélt is megfogalmazott: a románokkal meg kell értetni a magyar kormány politikáját, feltétlenül népszerűsíteni kell azt. Hasonló elemek tűnnek fel Jeszenszky László, a Priateľ Ľudu szerkesztőjének levelében is: lapjának célja a magyar kormány politikáját „felfoghatóvá tenni, ... a tót nép alsóbb rétegeinek a szívet és lelkét megnyerni”.²⁶

1875-ben a Karpat' című újság kapcsán Berczik Árpád, a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője – saját szubvencionálással kapcsolatos nézetének felvillantása mellett – rámutatott a nemzetiségi nyelvű sajtótermékekkel kapcsolatos problémákra:

...bár a sajtó anyagi segélyezésének barátja nem vagyok, mindamellet tudván azt, mily *csékély* a nemzetiségi lapok *olvasóközönsége* és mily kevésbé állhatnak fenn azok valamely oldalról jövő támogatás nélkül – nem idegenkedném egy oly vállalatnak segélyezésétől, mely célul tűzné ki a ruthen ajku nemzetiség köreibben a magyar államiság érdekeit védeni, eszméjét terjeszteni, netáni izgatásokat ellensúlyozni és visszautasítani [kiemelés tőlem: T. Á.].²⁷

17 Péchy Manó Wenckheimnak, Kolozsvár, 1868. október 1., MNL OL K26 ME 1868:1205.

18 Mikó Mihály Péchynek, Marosvásárhely, 1868. augusztus 14., MNL OL K26 ME 1868:1205; Wenckheim kifejezetten sürgeti Andrásyt, hogy a sajtóosztály mihamarabb tárgyaljon a kérdéssről. Wenckheim Andrásynak, Buda, 1868. október 11., MNL OL K26 ME 1868: 1205.

19 Péchy Rajner Pálnak, Kolozsvár, 1869. december 11., MNL OL K26 ME 1869:69; Péchy Andrásynak, Kolozsvár, 1870. március 28., MNL OL K26 ME 1870: 159; Mikó Péchynek, Marosvásárhely, 1870. december 4., MNL OL K26 ME 1870: 159.

20 Scudier Antal báró temesvári hadparancsnok Szilágyi Józsefnek, Temesvár, 1873. március 2., MNL OL ME K26 1873:559. Scudier a szerkesztő kérésére kereste meg a miniszterelnököt, azaz az egyetlen katonát, aki belefolyt a sajtótámogatási ügyekbe.

21 Wenckheim Andrásynak, 1867. szeptember 22., MNL OL K26 ME 1867:1721.

22 Thull Lipót Andrásynak Pest, 1867. április 21., MNL OL K26 ME 1867:1686.

23 Trencsén megye főispánja Wenckheimnak, Trencsén, 1867. augusztus 8., MNL OL K26 ME 1867:1686.

24 Mérey fogalmazványa Lónyaynak, 1868. január 27., MNL OL K26 ME 1868:130.

25 Thull Andrásynak Pest, 1867. április 21., MNL OL K26 ME 1867:1686.

26 Jeszenszky László Wenckheimnak, 1867. május. 12., MNL OL K26 ME 1867:1609.

27 Berczik Árpád Török Napóleonnak, 1875. április 3., MNL OL K26 ME 1875:604.

Az Ung megyei főispán, Török Napóleon a szerkesztőt, Homicskó Miklóst megbízhatónak minősítette, a ruszin nyelvű lap fenntartását pedig kívánatosnak, így a segélyezés sem maradt el.²⁸ Más alkalommal Berczik a vidéki újságok nehézségeire világított rá: „Vidéken napi lap nem képes már a szükséges hírlapi anyag hiánya miatt ... tisztességesen megélni”, így nem rendszeres, hanem egyszeri 1400 forintos segélyezést javasolt a Nemere című lap esetében.²⁹

Wenckheim egy levelében új aspektus bukkant fel: a választások alatt meggyőződhetek arról, hogy szükséges egy szlovák nyelvű Deák-párti lap, ezért érdemes támogatásra a Koruna.³⁰ 1869-ben és 1871–1872-ben jelentek meg hangsúlyosan a választási szempontok. Ekkor különösképpen fontosnak tartották a szubvencióért jelentkezők, hogy Deák-párti lapjukkal tompítsák a szélbal vagy „pánszláv” agitációt.

Török Napóleon az Ung kapcsán taglalta 1868-ban, hogy a közelgő választások miatt különösen fontos a lap, már tekintélyre tett szert, így indokolt a szubvencionálása 1869-ben is.³¹ A következő követválasztás évében, 1872-ben Török egyenesen a szubvenció összegének felemelését kéri. Kifejti, hogy a lap a választások alkalmával nagy szolgálatot tett, nőtt az előfizetők száma, mert kedvezményt kaptak a néptanítók, de emelkedett a papír és a munkaerő ára is, így a kiállítás költsége körülbelül dupla annyi, mint a lap indulásakor.³²

1869-ben a Somogy kapcsán Dux Lajos, a sajtóosztály munkatársa érvelt azzal, hogy a szélbal izgatások miatt e vidéken fontos a kormánypárti lap,³³ míg a Siebenbürger Blätter esetében Wenckheim hangsúlyozta, hogy a követválasztások időszakában a szászok kormányzattal szembeni ellenséges magatartását ellensúlyozhatja ez az újság.³⁴ 1871-ben azzal az indokkal nyomatékosítja a segélykérést Mikó Mihály Csík megyei főispán, hogy 1872 a követválasztások éve, amikor még inkább elengedhetetlen a Székely Hirlap léte.³⁵

A választásokon kívül természetesen egyéb agitációk is szerepelhettek érvként. Ormós Zsigmond Temes vármegye főispánja szerint a Temesi Lapok támogatása azért szükséges 1874-ben, mert a régióban a megyerendezés elleni izgatást csillapíthatja,³⁶ a Nemere pedig a brassói szászok – valószínűleg hasonló irányú – támadásait verheti vissza.³⁷ Figyelemre érdemes, hogy ugyanakkor a szélbal és balközép bázisának tartott magyarországi területeken alig segélyeztek negyedéves rendszerességgel helyi érdekeltségű lapokat – talán elégségesnek gondolták a magyar lakosság körében a fővárosi Esti Lap és a Hirmondó által kifejtett propagandát –, néhány támogatott lap esetében azonban a biztosítékot letették a szerkesztő-tulajdonosok helyett.³⁸

5. A laptámogatás különféle módjai és mértéke

A segélyezés eszközei sem voltak ismeretlenek, a kiegyezés előtti években is hasonló módokon támogatták a lapokat: a pénzsegély (egyszeri rendkívüli vagy rendszeres) mellett a lapbiztosíték letétele is nagy könnyebbséget jelentett a sajtótermékek tulajdonosainak, mint ahogy a hírlapbélyeghitel, a postai szállításban adott kedvezmény vagy a hirdetések biztosítása, az ingyenpéldányok felvásárlása és terjesztése is. Kiadást ugyan

28 Török Bercziknek, Ungvár, 1875. április 18., MNL OL K26 ME 1875:604.

29 Berczik fogalmazványa, Bp., 1874. szeptember 25. MNL OL K26 ME 1874:2017.

30 Wenckheim Andrásynak, Buda, 1869. május 15., MNL OL K26 ME 1869:687.

31 Török Andrásynak, Ungvár, 1868. december 25., MNL OL K26 ME 1868:393.

32 Török Szlávynak, Ungvár, 1872. december 28., MNL OL K26 ME 1872:674.

33 Dux Lónyaynak, Buda, 1869. március 1., MNL OL K26 ME 1869:284.

34 Wenckheim Andrásynak, Buda, 1869. február 9., MNL OL K26 ME 1869:99.

35 Mikó Péchynek, 1871. november 14., MNL OL K26 ME 1871:1697.

36 Ormós Zsigmond Szlávynak, Temesvár, 1874. január 6., MNL OL K26 ME 1874:120.

37 Vecsey Róbert Szapárynak, 1874. d. és h. nélkül, MNL OL K26 ME 1874:2017.

38 Cieger (2018: 585) kutatásai szerint azok a lapok, amelyek kaucióját letették a megelőző években, s 1872-ben segélyt is kaptak: Somogy (1000 forint), Győri Közlöny (1450 forint), Szegedi Híradó (1500 forint). Ezek alapján feltételezhetjük, hogy e három újság szubvencionálása folyamatos volt. Azt is megfigyelhetjük, hogy nem részesültek magasabb összegű támogatásban, mint az erdélyi, a felvidéki területeken kiadott magyar vagy nem magyar nyelvű lapok.

nem jelentett a kormányszatnak, de segítséget remélhettek egyes szerkesztők a főispánoktól is, akik ajánlhatták újságjukat (például: a községeknek, hogy fizessenek azokra elő).³⁹ Ez utóbbi támogatási módszernek azonban kevés nyomát találtuk az iratokban.

5.1. Lapelőfizetések

Az 1867. év második felében feltűnnek a sajtókiadásokról szóló számadásban olyan tételek, amelyek azt mutatják, hogy előfizetésekkel segélyeztek lapokat. A kiegyezés előtti kormányzat Vas Gereben Népbarát című lapját támogatta ilyen formában (1866. január 1. és szeptember 30. között összesen 3900 forinttal), amit csekély összeggel (150 forint) rövid ideig az Andrássy-kormány is folytatott, a lap azonban megszűnt.⁴⁰

A Pester Correspondenz című könyvatos támogatásakor is előfizetésekre utalhatnak a „Praenumerativus-betrag” megjelöléssel. E lapot már bőkezűbben szubvencionálták, 1867. második felében és 1868 januárjára havonta háromszáz forint illette meg.⁴¹ Az összeg megegyezik azzal, amennyit 1866-ban kapott (Deák 2018: 283). A későbbiekben nem bukkan fel a vizsgált iratokban Lichtenstein Ferenc Lajos lapja, azonban Cieger kutatásai jelzik, hogy segélyezését folytatta a kabinet.⁴²

5.2. Ingyenpéldányok előfizetése és terjesztése

Ingyenpéldányok terjesztéséről sincs ismeretünk sok sajtóorgánusra vonatkozóan. Valószínűleg nem ez volt a legelterjedtebb támogatási mód. E téma az aktákban 1868-ban olyan kontextusban bukkant fel, hogy az ingyenpéldányok költségeit nem tudták fedezni a sajtóalapból, s erről értesítette a sajtóosztály a belügyminisztert. A kiküldött ingyenpéldányokat összegzik, értéküket is megjelölve: a Hirmondóból 2173 darabot (6519 forint), a Concordiából 347-et (2889 forint 28 krajcár) és a Krajanból 514-et (2627 forint) terjesztettek díjmentesen, ami összesen 12 035 forint 28 krajcár költséget jelentett.⁴³ Később már csupán a Hirmondó tűnik fel, amikor 1873-ban az első negyedévre 2365 példány ingyenes szétküldéséről számolt be Egervári Frigyes, a számvevőség számtanácsosa (és 1452 előfizetőről),⁴⁴ majd 1874-ben ugyanennyi ingyenpéldányt rendelt a kormányzat (emellett már csak 1100 prenumeránssal számoltak).⁴⁵ 1875-ben a lapból negyedévente 2200 ingyenes példány szétküldését tervezték (és 950 előfizetői példánnyal kalkuláltak), de júliustól már csak hetente 1100 példányt nyomtattak belőle, ami nagyarányú példányszámcsökkenést mutat.⁴⁶

Figyelemre méltó, hogy a kiegyezést követő időszakban a kormányzat igyekezett felmérni az ingyenpéldányok hatáskörét: a belügyminiszter felkérésére a főispánoknak jelentést kellett küldeniük a három lap hatásáról.⁴⁷ Sajnos a jelentések közül – Wenckheim levele szerint ezek eleve hiányosan érkeztek be – alig maradt fenn néhány. A válaszok alapján rögzíthető, hogy a főispánok szerint a Concordia kisebb hatást gyakorolt, mint a Hirmondó és a Krajan. Ennek okaként azt jelölték meg, hogy a románok műveletlenebbek, a Krajan és a Hirmondó gyakorlatias ismereteket is közvetít, így nagyobb érdeklődésre tarthat számot az olvasók körében.⁴⁸ Részleteket az

39 Például Szapáry kérte a főispánokat, hogy pártolják a Svornost' című lapot. Válaszukból kiderül, hogy szétküldték az előfizetési íveket. Szapáry a főispánoknak, 1873. március 25., MNL OL K 148 1873. XIV. B. Belügyminisztérium, elnöki iratok, sajtórendészeti ügyek, 988.

40 Számadás a sajtóügyi kiadásokról, Huszár Adolf, 1867. december 31., MNL OL K26 ME 1867:2274.

41 Számadás a sajtóügyi kiadásokról, Huszár, 1867. december 31., MNL OL K26 ME 1867:2274.

42 1872-ben a rendelkezési alpból 3600 forint került a szerkesztőhöz, azaz havonta 300 forint (Cieger 2018: 590).

43 Andrássy Wenckheimnak, Buda, 1868. május. 5., MNL OL K148 IV. B. 1868:1094.

44 Egervári Frigyes összesítése, 1873. június 17., MNL OL K26 1873:1564.

45 Egervári összesítése d. n., MNL OL K26 1874:118.

46 Havas Sándor államtitkár Bittó Istvánnak Bp., 1875. február 20., MNL OL K26 ME 1875:362.

47 A belügyminisztérium leirata a főispánoknak, MNL OL K148 XIV. B. 1868:1281.

48 A belügyminisztérium átirata a miniszterelnöknek, MNL OL K148 XIV. B. 1868:1471.

ingyenpéldányokról csak Zemplén megye kapcsán tudunk, mivel Zemplén főispánja kifejtette, hogy nem tudja, hová járnak az ingyenpéldányok, így nem is tud a hatásukról információkat gyűjteni.⁴⁹ Segítségül összegyűjtötték, hogy hová küldenek a Hirmondóból ingyenpéldányokat:

Szerencsre Tóth Dániel, Szűk Lajos jegyző, Csuka István, Vitányi József ügyvéd, és a városi Elöljárók czime alatt, Szerencs Ondra N. Toth János, Szerencs Zomborra Bukoviczky János bíró, és Kéla Antal Gör. Kath. plébános, Szerencs Bekecsre Csordás Mihály, Módra Koroknai Mihály pénztárnok és Öhlschleger András czimek alatt.⁵⁰

A főispán válaszát sajnos nem ismerjük, mint ahogy olyan későbbi törekvést sem, amikor az ingyenpéldányok hatását ilyen széleskörűen fel kívánta volna mérni a sajtóosztály. A zempléni adatok mutatják, hogy számonként néhány városi előljárónak küldték ki a néplapból az ingyenpéldányokat, s vélhetően a többi megyében is hasonlóan jártak el.

A névsor teljesen esetlegesnek tűnik, a kiküldés módszere pedig eltér a kiegyezés előtti gyakorlattól, amikor a megyei és a városi közigazgatási vezetőkhez juttatták el az ingyenpéldányokat, vagy a helytartótanács küldte szét azokat. Ráadásul a kiegyezés előtti években inkább a röpiratokat támogatták ingyenes terjesztéssel, Deák Ágnes a folyóiratok közül csak a Kerti Gazdaság címűt említi, amelyet díjmentesen továbbított a helytartótanács (Deák 2018: 79, 185–187).

5.3. Hírlapbélyeghitel és/vagy a postai szállítás díjának elengedése

A hírlapbélyeghitelt⁵¹ és/vagy a postai szállítás díjának elengedését mint támogatási formát már több lap is élvezhette, mint az ingyenpéldányok terjesztését a kiegyezést követő években.

Az Esti Lap és a Népparát esetében elengedték e díjakat, a Magyar Gazda (Vas Gereben néplapja) esetében azonban csak a szándékot ismerjük, hogy kapjon a lap bélyeg- és postadíjmentességet.⁵² Jeszenszky László, a Priateľ Ludu szerkesztője is kérte ezeket az engedményeket, de az iratok nem tájékoztatnak a miniszterelnökség pozitív vagy negatív döntéséről,⁵³ a Pester Journalról azonban biztosan tudjuk, hogy bélyegmentességhez jutott.⁵⁴ A Krajan szintén rendelkezett bélyeghitellel és postai szállítási kedvezménnyel, mivel a lap megszűnése után arról értesülünk, hogy a Slovenské Noviny című szlovák nyelvű lapra ruházzák át Thull újságja kedvezményeit (és a hivatalos hirdetések is megjelenhetnek benne szlovákul).⁵⁵

A Szabad Egyház című lap bélyeghitelét ugyancsak engedélyezte Andrassy 1869-re, s automatikusan megkapta azt a lap 1870–1871-re is.⁵⁶

További adatokat ismerünk az 1868–1869. év bélyeghitel-összegeiről, mivel Szilágy József 1873-ban – miután átvette Lónyay Menyhértől a miniszterelnöki pozíciót – kimutatást kért ezekről. E szerint 1868–1869-ben az Esti Lap (1170 forint), a Hirmondó és a Borsszem Jankó című élclap (együtt: 1550 forint), a Napredák (400 forint), a Krajan (240 forint) és a Concordia (190 forint) élvezhette a bélyeghitel előnyeit.⁵⁷ Az 1868–1869-ben készült kimutatások hasonló, de nem teljesen azonos adatokkal szolgálnak az 1868. év utolsó negyedéről és az 1869. év

49 Zemplén megye főispánja Wenckheimnak, 1868. augusztus 7. MNL OL K26 ME 1868:664.

50 Schifter Ferenc Wenckheimnak, Buda, 1868. szeptember 21. MNL OL K26 ME 1868:664.

51 A hírlapbélyeg (állami illeték) hitelre történő elengedését jelenti.

52 Berczik fogalmazványa, 1867. augusztus 26., MNL OL K26 ME 1867:1654, 1867. október 7-ei minisztertanács jegyzőkönyvének kivonata MNL OL K26 ME 1867:1809.

53 Jeszenszky Andrásynak, 1867. szeptember 29., MNL OL K26 ME 1867:1609.

54 Tettau Lázár Andrásynak, Pest, 1867. október 17. MNL OL K26 ME 1867:1701, jóváhagyta: Pest, 1867. november 12., MNL OL K26 ME 1867:2002.

55 Dux fogalmazványa Lónyaynak és Gorove Istvánnak, 1868. december 28., MNL OL K26 ME 1868:1524.

56 Gorove helyett osztálytanácsosa Kandó Kálmánnak, Pest, 1872. május 3., MNL OL K26 ME 1873:84.

57 Kimutatás a hírlapok számára 1868–1869-ben engedélyezett bélyeghitelről, Pest, 1872. augusztus 16., MNL OL K26 ME 1873:709.

első három negyedévéről. Ezek szerint bélyeghitelt kapott a Concordia, a Borsszem Jankó, a Hirmondó, az Esti Lap, a Slovenské Noviny (1868-ban még a Krajan).⁵⁸

Az 1872. évi bélyeghitelekről részleges kimutatást ismerünk. E szerint ekkor csupán három lap jutott ilyen kedvezményhez: a Szabad Egyház (1594 forint az év első felében), a Hirmondó (1200 forint az utolsó negyedévre) és az Illustrierte Ungarische Volkszeitung (600 forint az utolsó negyedévre).⁵⁹ Még az 1873. évi első három negyedévéről rendelkezünk hasonló adatokkal: az első évnegyedben a Hirmondó (1200 forint) és az Illustrierte Ungarische Volkszeitung (600 forint) is hozzájutott a hitelhez azonos mértékben, mint a korábbi évben, majd később csak a Hirmondó (bélyeghitel csökkent, mivel példányszáma is visszaesett: 1873. harmadik negyedévére 1200 forintot irányoztak elő, de csak 150 forintot használtak fel).⁶⁰

Az 1874. és 1875. évekből is csupán a Hirmondóval kapcsolatban ismerjük az összeget: 1874-ben havi 150 forintos bélyeghitelről olvashatunk.⁶¹ 1875-ben havonta 140 forint bélyeghitelt engedélyeztek, azonban az év végén azt kellett konstatálniuk, hogy a lap példányszáma jelentősen csökkent, bélyeghitel nagyságrendileg negyedévente tett ki akkora összeget (143 forint), mint az év elején havonta.⁶²

5.4. Kaució átvállalása

Komoly segítséget és versenyelőnyt jelentett, ha a kormány letette a nagy összegű biztosítékot, ami a politikai tartalmú újságok megjelenésének előfeltétele volt. A biztosítékot államkötvényként jegyezték,⁶³ a kamatok – bár a szerkesztők vagy mások nevéen volt a nemzeti kölcsön kötvény vagy földterhermentesítési kötvény – nem a szerkesztőket illették meg, hanem az államkincstárt, így azt be kellett fizetniük.

A kauciót a vizsgált években ily módon tették le annak ellenére, hogy aggályok merültek fel, hogy ha nem megbízható egyénhez kerülnek a kötvények, ő átruházhatja azokat – például egyéb tartozások kiegyenlítésére – másokra, illetve bíróság is foglalt már le ilyen kötvényt magánadósság törlesztésére.⁶⁴ Aggodalmuk nem volt alaptalan. Tettau Lázár, a Pester Journal szerkesztője például hitelezőjére, Wagner (máskor: Vagner) Lajosra (máskor: József) jogtalanul átruházta a „16 000 ft értékű nemzeti államkötvény”-t, amelyet vissza kívánt szerezni a miniszterelnökség. Az ügy lezárásának módjáról már nem tájékoztatnak az iratok. Annyi bizonyos, hogy a miniszterelnökség felvette a kapcsolatot Wagnerrel, s próbált alkudozni az államkötvények visszaszerzéséről. Wagner feltételei a következők voltak:

...a központi m. gyógyszerészeti és művegyészeti részvénytársulatnak a m. k. pénzügyminisztériumhoz benyújtott folyamodványa kedvezőleg intéztetik el, továbbá ha a kincstári jogügyek igazgatósága a Pester Journal devinculálását⁶⁵ eszközölni fogja, végre ha a kincstárból 5000 ftt kap; vagy pedig ha – ezen feltételek nem teljesíthetése esetében – az illető kötvények börzei értéke neki megtérítettetni fog.⁶⁶

58 Az adóhivatal kimutatásai, MNL OL K26 ME 1868:131 és MNL OL K26 ME 1869:145.

59 Zichy József Szlávnak, Pest, 1873. január 9., MNL OL K26 ME 1873:84.

60 Zichy Szlávnak, Pest, 1873. április 21., MNL OL K26 ME 1873:1016; Zichy Szlávnak, Bp., 1873. július 9., MNL OL K26 ME 1873:1792; Zichy Szlávnak, Bp., 1873. október 8., MNL OL K26 ME 1873:2488.

61 Egervári Bartal Györgynek, Bp., 1874. június 27., MNL OL K26 ME 1874:118.

62 Havas Bittónak, Bp., 1875. február 20., MNL OL K26 ME 1875:362, negyedévente csak 143 forint bélyeghitelt engedélyez: Egervári a kereskedelemügyi miniszternek, Bp., 1875. július 26., MNL OL K26 ME 1875:1215.

63 Az 1848. évi 18. tc. 30. paragrafus szerint a lapbiztosítékot készpénzben vagy „fekvő birtokra kettős biztosítékkal betáblázott kötelezvényben” lehetett letenni, az 1914. évi 14. tc. 18. §-a szerint azonban már készpénzben vagy értékpapírban. A törvényalkotás – minden bizonnyal – a gyakorlatban már alkalmazott értékpapírban való letételt foglalta jogszabályba utólag.

64 MNL OL K27 Miniszterelnökségi levéltár, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1869. július 15. 5.; Lónyay Andrásynak, d. n., MNL OL K26 ME 1869:757.

65 Devinkuláció: „forgalomból visszavont bemutatóra szóló értékpapírt ismét forgalomba helyeznek” (Pallas 1897: 879).

66 Fogalmazvány a miniszterelnökség munkatársától, 1870. január 26., MNL OL K26 ME 1870:1624. Legközelebb egy 1871-es gyűjtőaktában 1871-es és 1873-as keltezésű iratokban találkozunk az ügygel, amelyekből az derül ki, hogy a behajtásra tett minden törekvés eredmény nélkül maradt. A pénzügyminisztérium meghagyásából, Buda, 1873. február 18. MNL OL K26 ME 1871:1249.

Szlávy József, a belügyminisztérium államtitkára Andrásynak írt 1867. nyári levelében másik szempontra is ráirányította a miniszterelnök figyelmét: a biztosíték letétele esetében inkább haladék engedélyezését javasolta átvállalás helyett, mert

...egy lapnak ily kedvezményben részesítése a mostani körülmények közt, más oldalról is hasonló igényekre, sőt[!] némely lapnak a kormány eljárásának gyanúsítására is szolgáltathatna alkalmat.⁶⁷

Az államtitkár minden bizonnyal jogosan tartott az ellenzéki újságírók, laptulajdonosok (és a közvélemény) haragjától, illetve attól is, hogy más szerkesztők is igényelni fogják ezt az engedményt. A kételyek ellenére Jeszenszky László kérelmét követően átvállalták a Priateľ Ludu kaucióját (1867), mint ahogy a Krajanet és a Hirmondóé is (1868).⁶⁸ Reviczky Sándor (a minisztertanács helyettes jegyzője) azt szorgalmazta ekkor fogalmazványában, amelyet Andrásynak és Lónyaynak küldött, hogy a kauciót valamelyik „pénzalap államkötvénykészletéből” biztosítsák.⁶⁹ A Pester Journal kauciójának letételekor (1867) óvatosságra intett Gelich, s azt javasolta, félévente vizsgálják felül a kaució elengedését.⁷⁰ Arról azonban később nem értesülünk, hogy erre sor került volna – egészen az államkötvények átruházása miatt kipattant konfliktusig. 1868-ban a megszűnt Priateľ Ludu helyett a Szegedi Híradó biztosítékát tették le,⁷¹ egy évvel később, 1869-ben pedig a Somogy részesült e kedvezményben. A kaució letétele nem ment gyorsan, ráadásul úgy tűnik, egyszerre két hírlap biztosítékát is azzal az indokkal fedezték, hogy megszűnt a Priateľ Ludu, így felszabadultak anyagi források e célra.⁷² 1869-ben még két szlovák nyelvű lap, a Vlastenec és a Pravdorečnik biztosítékát fedezte az állam, mivel a belügyminiszter felelősséget vállalt azokért.⁷³ 1871-ben további két újság kiadóját mentesítették e teher alól: a Neues Pester Journalét és az Arader Tageblattét.⁷⁴ 1872-ben a csak igen rövid ideig működő Patria című román nyelvű lap biztosítékát vállalták át, ahogy az Illustrierte Ungarische Volkszeitungét is.⁷⁵ Ugyanekkor, a választások előtt letették a Jászkun-Figyelő című pártlap biztosítékát is.⁷⁶ Az újságot Turcsányi Gyula szerkesztette, célja a Deák-párti választási propaganda hirdetése (így érthető módon a lap 1873-ban megszűnt) (Cseh 2015: 108). Egy évvel később a Népfelség (Szini Károly lapja) kaucióját vállalták át.⁷⁷ Ekkor olyan is előfordult, hogy az egymást követő kormányfők nem értettek egyet egy-egy lap támogatásában. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter utasítására például kötvényben tették le a Die Tagespresse és a Der Floh című élclap óvadékát (mindkét lap Bécsben jelent meg 1869-től Ludasi Mór irányításával), Szlávy József azonban másként rendelkezett: Ludasinak vissza kellett fizetnie a kauciót, és más formában letenni három hónapon belül.⁷⁸

Néhány hónappal hivatalba lépése után Szlávy nemcsak takarékoskodásra irányuló intézkedést hozott, hanem vélhetően igyekezett áttekinteni a sajtótámogatásra vonatkozó ügyeket, ezért 1873-ban összesítést kért az addig

67 Szlávy Andrásynak, Buda, 1867. július 18., MNL OL K26 ME 1867:1686

68 Priateľ Ludu: Reviczky Sándor összefoglalása, 1867. október 4., MNL OL K26 ME 1867:1609; Hirmondó és Krajan: 1868. március 23., MNL OL K26 ME 1868:130.

69 Reviczky fogalmazványa, Buda, 1867. október 9., MNL OL K26 ME 1867:1609.

70 Gelich Andrásynak, Buda, 1867. szeptember 19., MNL OL K26 ME 1867:1701.

71 Lónyay Andrásynak, 1868. május 10., MNL OL K26 ME 1868:552 (megtörtént államkötvényben: május 22.).

72 Első levél: Dux Lónyaynak, Buda, 1869. március 1., MNL OL K26 ME 1869:284; Berczik sürgeti a pénzügyminisztert: Berczik Lónyaynak, 1869. május 9., MNL OL K26 ME 1869:644; letették: 1869. május 18., MNL OL K26 ME 1869:284.

73 Berczik Lónyaynak, 1869. június 18., MNL OL K26 ME 1869:687.

74 MN OL K148 XIV. B. 1871. Az iratokat kiselejtezték, a részletekről sajnos semmit sem tudunk, csak a rövid leírást a két kaució letételéről.

75 Berczik és Huszár fogalmazványa 1873. augusztus 9., 1873. november 5., MNL OL K26 ME 1873:2279, 1873:2690. Patria megszűnéséről értesítés: Berczik fogalmazványa Kerkapoly Károlynak, 1873. szeptember 8., MNL OL K26 ME 1873:2279; Huszár fogalmazványa az Illustrierte Ungarische Volkszeitung biztosítékának bemutatásáról, Bp., 1873. november 5., MNL OL K26 ME 1873:2690.

76 Huszár feljegyzése, Bp., 1873. november 5., MNL OL K26 ME 1873:2690.

77 Berczik Kerkapolynak, 1873. január 16., MNL OL K26 ME 1873:259.

78 A levelezést lásd: 1873. január–február, MNL OL K26 ME 1873:73.

letett biztosítékokról (a már megszűnt lapok is benne foglaltatnak a beszámolóban). A pénzügyminisztérium összeállítása szerint a következő sajtótermékek kaucióját tették le 1867 és 1869 között: Esti Lap, Pester Journal, Hirmondó, Szegedi Híradó, Győri Közlöny, Krajan, Vlastenec, Somogy.⁷⁹ Láthatjuk, a minisztérium listája nem teljes, ismereteink szerint több újság szerkesztőjét mentesítették a biztosítékfizetési kötelezettség alól.

5.5. Szubvencionálás

A sajtótámogatás talán legelterjedtebb módja azonban az általában negyedévente történő pénzsegély utalványozása volt.

A kiegyezés előtti években és azt követően is jellemző, hogy néhány kormányközeli, magyar nyelvű, fővárosi sajtóorgánumot támogatnak rendkívül magas összegekkel, míg a többi lapnak jutó segély elaprózódott – a kiegyezést követő években talán még inkább, mint azt megelőzően. Nagy összegű támogatásban részesült az 1860-as évek elejétől éveken keresztül a Pesti Hirnök (havonta 500 forint, továbbá személyes juttatás a szerkesztőnek havonta 166 forint 66 krajcár, ami évente 8000 forintot tett ki). Ennél is bőkezűbben támogatták a Függetlent, amely csak 1863-ban jelent meg (összesen 19 400 forint) és Ludasi lapját, a Magyar Világot 1866-ban (20 184 forint 7 krajcár) (Deák 2018: 160–167, 283–284). Bár adataink szisztematikus összehasonlításra nem adnak lehetőséget, az kirajzolódik, hogy a kiegyezést követő időszakban hasonlóan nagy összeghez jutott Pompéry János Magyarországa (1867. év második felév: 9000 forint),⁸⁰ a Pálffy Albert szerkesztette Esti Lap (1868: 14 572 forint)⁸¹ és Komócsy József Hirmondója (1868: 6519 forint ingyenpéldányokra; 1872: több mint 14 000 forint segély).⁸² Ez utóbbit leszámítva a vállalkozások a kormánytámogatás ellenére sem bizonyultak hosszú életűnek: a Magyarország még 1867-ben megszűnt, az Esti Lap pedig 1870-ben.⁸³ Ez a jelenség ugyancsak mutat hasonlóságot a kiegyezés előtti időszakokkal: nagy reményeket fűztek mind a Független, mind pedig a Magyar Világ című laphoz, de a nagyvonalú szubvencionálás ellenére azok csupán egy-egy éven keresztül jelentek meg.

Adataink azt mutatják, hogy a nemzetiségi és vidéki lapok közül a Concordia részesült eleinte a legmagasabb összegű támogatásban. Az 1867. évről csak töredékes adatokkal rendelkezünk, ekkor nem tűnik kimagaslónak a román nyelvű lap segélyezése (egy negyedévre 250 forint, ami azonos összeg a kiegyezés előtt élvezett segéllyel), azonban ez 1868-ban megugrott (ingyenpéldányokra: 2889 forint 28 krajcár és segély: 1900 forint). Az együttműködés mégsem volt hosszú távú, mivel a lap szubvencionálását két év múlva, 1870-ben megszüntették (1869-ből nem ismerünk adatokat). Ekkor Pap a segély összegének növelését kérte évi 8000 forintra (nem tudjuk, mekkora összegről, de mindenképpen komoly emelésre tartott igényt). Indoklása szerint már nem volt képes fenntartani a lapot, az utalványozott segélyek nem elegendők a deficitek fedezésére, ráadásul a lánya megbetegedett, gyógyíttatására is pénzre volt szüksége, ezért nem tudott tovább befektetni a lapba. A válasz azonban meglephette a szerkesztőt, kérvényét ugyanis elutasította Andrássy a kormányzat rossz pénzügyi helyzetére hivatkozva, s közölte vele, újságját a továbbiakban nem kívánja igénybe venni.⁸⁴ Nem árulkodnak a levéltári akták arról, mi vezetett a viszony megromlásához, miért vonták meg a szubvenciót a laptól, s nem találtuk nyomát annak sem – szemben a kiegyezés előtti évekkel –, hogy kifogásolták volna a lap tartalmát (Deák 2018: 285).

79 Szlávy ezen törekvését mutatja, hogy – mint láttuk – a bélyeghitelekről is kért összesítést. Madarassy Szlávynak, 1873. április 1., MNL OL K26 ME 1873:259.

80 Számadás a sajtóügyi kiadásokról, Huszár, 1867. december 31., MNL OL K26 ME 1867:2274.

81 Egervári, 1869. december 13., MNL OL K26 ME 1869:1694.

82 Cieger 1872-ben még egy hasonlóan nagy összeggel támogatott lapot talált, Kecskeméthy Aurél Magyar Politika című újságját, amelyet Lónyay 15 000 forinttal támogatott (Cieger 2018: 587).

83 A levéltári dokumentumok azt mutatják, hogy az Esti Lap előfizetőinek száma és ennek következtében bevételei egyre alacsonyabbak lettek. 1869-ben még 13 108 forint 59 krajcár folyt be előfizetői díjakból, 1870-ben már csak 10 956 forint 23 krajcár. Az 1867-es indulás óta gyarapodó hiány (1715 forint 81 krajcár) fedezését – a lap 1870. év végével való megszűnése nyomán – a miniszterelnökség sajtóosztályáról Halász Imre 1871. február 16-án engedélyezte. MNL OL K26 ME 1871:222.

84 Pap Zsigmond Andrássynak, Pest, 1870. június 20., MNL OL K26 ME 1870:1122, Berczik fogalmazványa Papnak, 1870. június 30., MNL OL K26 ME 1870:1122.

A Concordia esetétől eltérően a Székely Hirlapról rendelkezésre állnak információk a tekintetben, miért szakadt meg a lap segélyezése. Támogatását Péchy Manó gróf erdélyi királyi biztos kezdte évi 1600 forinttal. 1869 januárjában értesülünk arról, hogy arra az évre ezt a lap rendelkezésére bocsátotta saját keretéből, azonban igényelte, hogy az összeget a kormány térítse meg számára.⁸⁵ A következő években Péchy felterjesztéseit követően automatikusan, bármiféle megjegyzés nélkül megítélték az évi 1600 forintos segélyösszeget. 1874 novemberében azonban arról értesíti Berczik Mikó Mihály főispánt (az erdélyi királyi biztos pozíció 1872. szeptember 20-ával megszűnt), hogy a szerkesztő már csak az 1875. első negyedéves szubvenciót kapja meg. Levelében már nem, de fogalmazványában indoklás is olvasható: az újság hanyagon szerkesztett, nem politikai lap, hanem a marosvásárhelyi jogászegylet közlönye, amelyet a kormány nem kíván támogatni, ráadásul minden székely a Nemerét olvassa – két székely lapot pedig nem segélyeznek (1874 szeptemberében döntöttek a Nemere szubvencionálásáról).⁸⁶

A kormány – szemben a Székely Hirlappal – végig kitartott az Ung segélyezése mellett. Török Napóleon főispán rendre megküldte felterjesztéseit a miniszterelnökségre az adott negyedév végén, s igényelte a következő évnegyedre a szubvenciót.⁸⁷ Az Ungot ráadásul hatásos propagandaeszköznek értékelhették (vagy valóban sokat drágult a lapkiadás költsége), mivel engedélyezték a segély összegének jelentős mértékű növelését: 1873-tól a lap évi 1200 forint helyett 2000 forintban részesült. Az Unghoz hasonlóan sikerült elérni a segély összegének felemelését második próbálkozásra a Temesi Lapok esetében is. Az első kísérletkor, még 1873 májusában – az alap túlterheltségére utalva – Egervári Frigyes elzárkózott a segély emelésétől, hiába hivatkozott a főispán arra, hogy a kiadó a laptól 3217 forint 87 krajcár hátralékot követel, az elmaradt hirdetési és előfizetési díjakból 1731 forint 38 krajcár kintlévősége halmozódott fel, s ha ezt be tudná hajtani, akkor is tetemes a tartozása.⁸⁸ Végül a lap 1873-ban évi 1200 forint segélyben részesült, majd 1875 áprilisában ezt módosították évi 1700 forintra. Ormós Zsigmond főispán azzal indokolta kérését, hogy a lapot indulásának első három évében a tehetős temesi birtokosok is támogatták, s ez a bevételi forrás meg fog szűnni.⁸⁹ Berczik jóváhagyta a kérést, így három évnegyeden keresztül 300 helyett 425 forintot juttatott Ormósnak. A magasabb összeget azonban nem sokáig élvezhette a Temesi Lapok, mert az év utolsó napján arról tájékoztatja Huszár Adolf a főispánt, hogy 1876-tól ismét csak az alacsonyabb összeget tudja utalványozni.⁹⁰ A Kelet szerkesztője, Szász Béla – már magasabb induló összegről – szintén a szubvenció felemelését kérte (2000-ról 3000 forintra), azonban nem tudjuk, milyen mértékben járt sikerrel. Berczik mindenesetre azt válaszolta, hogy az 1875. év első félévében lehet 1500 forint a támogatás, a második félévben azonban csak az 1000 forint biztos, mivel nem tudja, milyen kiadások terhelik majd büdzséjét 1875-ben.⁹¹ Szerencsésebbnek mondható a Vlastenec szerkesztője: segélyét 1870-ben felemelték 2000 forintról 3000 forintra (a miniszterelnökség és a belügyminisztérium közösen finanszírozta).⁹² A ruszin nyelvű Karpat' című lap estében is elérte a főispán Török Napóleon 1875-ben a szubvenció emelését, azonban azt nem olyan mértékben növelték, mint a Vlastenecét: negyedévi 300 forintról 350 forintra sikerült feltornásznia a támogatás összegét. Török több levélben alkudozott a miniszterelnökség sajtóosztályával: először az

85 Wenckheim Andrásynak, Buda, 1869. január 12., MNL OL K26 ME 1869:69.

86 Berczik fogalmazványa Mikónak, 1874. november 25., MNL OL K26 ME 1874:291; a Nemere segélykérelme: Vecsey Szapárynak, (1874. d. és h. nélkül) MNL OL K26 ME 1874:2017, Berczik fogalmazványa a támogatásról: 1874. szeptember 25., MNL OL K26 ME 1874:2017. A Nemere támogatására évi 200 forinttal kevesebbet szántak, mint a Székely Hirlapra.

87 Wenckheim Andrásynak, 1867. szeptember 22., MNL OL K26 ME 1867:1721; Wenckheim Andrásynak, 1867. szeptember 22., 1867:2213.

88 Egervári Ormósnak (fogalmazvány), 1873. május. 14., MNL OL K26 ME 1873:331.

89 Az iratokban másik lap esetében nem bukkantunk arra, hogy a szerkesztő-tulajdonos saját forrásain (és az állami támogatáson) kívül más szubvencióval is rendelkezett volna. A főispán egyik leveléből tudjuk, hogy a Temesi Lapokat a megyei hatóság is szubvencionálta évente 500 forinttal. Ormós Szlávynak, Temesvár, 1874. január 6., MNL OL K26 ME 1874:120.

90 Ormós Wenckheimnak, Temesvár, 1875. április 28., Berczik fogalmazványa Ormósnak, 1875. május 4.; Huszár fogalmazványa Ormósnak, Bp., 1875. december 31., MNL OL K26 ME 1875:3.

91 Kérvény: Szapáry Bittónak, Bp., 1874. december 4., MNL OL K26 ME 1874:2437, Berczik Szapárynak, Bp., 1874. december 10., MNL OL K26 ME 1874:2437.

92 Kandó Rajnernek, 1870. június 13., MNL OL K148 XIV. B. 1873:1459. Cieger (2018: 589) adatai között csupán 1300 forint szerepel erre a lapra, de ez valószínűleg csak a miniszterelnökségre eső hányad. A szubvenció ellenére 1873-ban már megszűnt lapként emlegetik az iratok. Kerkapoly megbízásából Szlávynak, Bp., 1873. augusztus 4., MNL OL K26 ME 1873:259.

1200 forint felemelését kérte 2400 forintra a magyar és ruszin nyelvű lap megjelentetéséért, majd 1600 forintot egy csak ruszin nyelvű lap esetében (a magyar nyelvűt szükségtelennek nyilvánítják, mivel a régióban magyarul megjelenik az Ung), végül Berczik engedett, s 1400 forintra emelte az összeget.⁹³ Így is a kárpátaljai lapokat (az Ungot a segély felemelése előtt és a Karpat'-ot) támogatta a miniszterelnökség a legszűkmarkúbban. A felvidéki és az erdélyi, valamint a bánási sajtótermékek némileg magasabb összegben részesültek, amit indokolhatott a kisebb potenciális olvasótábor.

Ritkán előfordult olyan eset is, hogy csupán egyszeri, rendkívüli támogatást ítétek meg egy-egy lapnak, illetve már szubvencionált lapnak engedélyezték pótszegély folyósítását. Egyszeri segélyben részesült például 1869-ben a Siebenbürger Blätter (2000 forint). A német nyelvű újság támogatása tekintetében nem volt egyetértés Andrassy és Wenckheim között: Andrassy forráshiányra hivatkozva egyáltalán nem kívánta dotálni, belügyminisztere azonban más véleményen volt – elsősorban a képviselőválasztások és Szászország közigazgatási átszervezése miatt a támogatást „mind politikai, mind államrendőri szempontoknál[!] fogva” óhajtotta. Végül mindketten módosították eredeti álláspontjukat, és kompromisszumot kötöttek: Andrassy beleegyezett egy egyszeri támogatásba, Wenckheim pedig lemondott a folyamatos szubvencionálás igényéről.⁹⁴

Pótszegélyt a Székely Hirlap kapott 1870-ben (127,39 forint) a szerkesztő adósságainak kifizetésére.⁹⁵ Más esetben azonban a rendkívüli segélyre irányuló kérést pénzhiányra hivatkozva elutasították: 1868-ban például Török főispán a választási küzdelmek nyomán megnövekedő költségek következtében (nagy számú ingyenpéldányt küldenek ki) kért 200 vagy 300 forint rendkívüli segélyt az Ung számára, de sikertelenül.⁹⁶

5.6. Külföldi lapok szubvencionálása

A Magyar Királyság területén megjelenő sajtóorgánumok mellett elszórt adatokkal rendelkezünk arról (1869-ből és 1872-ből), hogy a magyar kormányzat finanszírozott nem magyarországi megjelenésű nemzetiségi lapokat és bécsi sajtóterméket is.

Az egyik segélyezett sajtótermék az Orient című szerbiai lap, amely – az indoklás szerint – nem ellenséges a Monarchiával szemben, segélyezése mindenekelőtt Magyarország érdekeit szolgálja, így a bécsi külügyminisztérium sajtóosztálya szerint nemcsak Bécsnek kellene szubvencionálnia az Orientet, hanem arra ösztönzik Andrassyt, hogy ossza meg a terheket (persze hivatkoznak saját sajtóalapjuk túlzott mértékű igénybevételére).⁹⁷ A miniszterelnökség válaszában 600 forintot vállalt át a Kállay Béni belgrádi főkonzul által kért 1800 forintból, amelyből Bécsben végül összesen 1500 forintot ítétek meg.⁹⁸

Egy másik levelében arról érdeklődik a külügyminisztérium egyik hivatalnokja 1869-ben, hogy – a fentiekhez hasonló konstrukcióban – Andrassy át tudná-e vállalni két romániai lap (Echo Danubien, Bukarester Fremdblatt) éves szubvenciójának a felét (1200 forintot).⁹⁹ Dux fogalmazványa maradt fenn az akták között, amely szerint Andrassy pozitív választ küldött. Egy Ludasi Mórhoz köthető bécsi lap szubvencionálásának megosztása is felmerült, s a miniszterelnök ismét jóváhagyta a bécsi kérést. A Die Tagespresse éves segélyéből Magyarország immár jóval nagyobb összeget, 6000 forintot, míg Ausztria 8000 forintot fedezett.¹⁰⁰ Amint láthattuk,

93 Berczik Töröknek, 1875. október 4., MNL OL K26 ME 1875:604.

94 Péchy évi 3000–4000 forintot kért a lap fenntartására, amire válaszként azt kapta, hogy Andrassy nem rendelkezik a szükséges forrásokkal. Péchy Andrassynek, Kolozsvár, 1869. február 24., MNL OL K26 ME 1869:69, Wenckheim Andrassynek, Buda, 1869. január 17., 1869. március 29. és 1869. április 17., MNL OL K26 ME 1869:99.

95 Mikó Péchynek, Marosvásárhely, 1870. március 25., MNL OL K26 ME 1870:159.

96 Török Andrassynek, Ungvár, 1868. december 25., MNL OL K26 ME 1868:393.

97 Sektions-Chef Andrassynek, Bécs, 1869. szeptember 6., MNL OL K26 ME 1869:1260.

98 Német nyelvű fogalmazványa, Buda, 1869. szeptember 8., MNL OL K26 ME 1869:1260.

99 Leopold Friedrich von Hofmann Andrassynek, Bécs, 1869. április 6., MNL OL K26 ME 1869:461.

100 Orczy Béla báró a miniszterelnökségnek, Bécs, 1869. november 5., MNL OL K26 ME 1869:1550. Cieger (2018: 588–589) kutatásai szerint több külföldi, illetve bécsi lapot is szubvencionálhattak. Megfigyelhetjük, hogy ezek mindegyike nagyobb összeget tett ki, mint a magyarországi vidéki lapok átlagos szubvenciója.

a Tagespresse biztosítékát is letette a magyar kormányzat 1869-ben. Arra azonban nem találtunk adatokat, hogy Bécsből magyarországi lapokat támogattak volna a kiegyezést követően. A kooperáció elsősorban a Monarchia külpolitikai céljait szolgálhatta.

Olyan esetre is rendelkezünk adattal az 1870-es évekből, hogy ausztriai segélykérési próbálkozást elutasítottak fedezethiányra hivatkozva. 1871-ben – már a kiegyezés előtti években is segélyben részesülő – „Dr. J. von Bauszner” tevékenységének támogatását kérte a bécsi sajtóosztály – sikertelenül.¹⁰¹

6. Összegzés

Ha az 1867-től pozícióban lévő magyar kormányok laptámogatási gyakorlatát áttekintjük, megfigyelhetjük, hogy az 1860-as évekhez, a kiegyezés előtti időkhöz képest több lapot támogattak, s ennek mértéke is emelkedett a vidéki magyar és nem magyar nyelvű lapok esetében (a Temesvarer Zeitung csupán évi 600 forintban részesült, a Concordia 1000 forintban). Ez alól kivételt csupán a Krajan 1867 előtti bőkezűbb finanszírozása jelentett. A kiegyezés előttihez képest magasabb, évi 1200–3000 forintos juttatásokat magyarázhatják a lapszerkesztők növekvő kiadásai, amelyekre az aktákban is találunk utalást (papíráremelkedés, szedők bérének növekedése).¹⁰² Bár a példányszámokra vonatkozóan kevés adattal rendelkezünk, mind a Krajan, mind pedig a Concordia példányszámjai csökkentek, így ez nem indokolhatta a magasabb összegeket.

A kiegyezés előtti évek laptámogatási rendszerét megörökölte, de át is alakította az Andrássy-kormány: vidéki magyar és nemzetiségi nyelvű sajtótermékeket aktívabban támogattak, annyiban azonban hűek maradtak elődeik politikájához, hogy a fővárosban megjelenő félhivatalos lapok közül néhányat kiemelkedően nagy összeggel dotáltak. E lapok esetében azonban, mint láthattuk, a siker nem volt tartós – kivéve a Hirmondót, amely 1893-ig látott napvilágot. Folytatták tehát a laptámogatás politikáját, amely – Salamon észrevételeinek megfelelően – nem bizonyult eredményesnek a kiegyezést követő években: a segélyezett lapok nem tudtak talpon maradni szubvenció nélkül. A rendszert nem alakították át, Salamon Ferenc javaslatai nem valósultak meg.

A kiegyezést követő évek magyar kormányainak sajtótámogatási gyakorlata nem mutat egységes, előre jól átgondolt rendszert. Inkább a korábbi években segélyezett lapok támogatását folytatták, illetve a beérkező ajánlásokra és kérelmekre hagyatkoztak. Nem bukkantunk olyan dokumentumra, amely a szubvencionálás tervezett újragondolását, világos célok megfogalmazását tartalmazná; kormányzati indoklások csupán akkor találhatók, ha egy-egy sajtóterméket elkezdtek dotálni vagy beszüntették a támogatást. Törekedtek arra, hogy egy-egy régióban, egy-egy nemzetiségi nyelven jelenjen meg kormánypárti lap, ennek érdekében a kabinethez forduló sajtótermékek szerkesztőit-tulajdonosait támogatták – vagy ha már másik lapot szubvencionáltak, elutasították a kérést. A magyar nyelvű vidéki lapok dotálása még esetlegesebbnek tűnik, mint a nemzetiségi sajtótermékeké: az orgánumok kevésbé fedik le az ország nagyobb területeit, ami többek között a véges pénzeszközökkel magyarázható, illetve inkább a fővárosi szubvencionált lapokat igyekeztek vidékre is eljuttatni, így népszerűsítve a kormánypárti nézeteket.

A bécsi és más külföldi újságok támogatása pedig általában külpolitikai célokat szolgált, ellensúlyozni próbálta az elsősorban szerb és román sajtótermékekben megjelenő bírálatokat Magyarország vagy a Monarchia kapcsán.

A segélyezés tekintetében az 1869. év volt a legmozgalmasabb: a kiegyezés utáni első, igen kielezett választások jó érvek mutatkoztak a különféle támogatások igénylésekor, s ezt kihasználták a kérelmezők. Mindenféle típusú folyamodvány gyakori 1869-ben: igényelnek rendkívüli segílyt, megítélnék (vagy utalványoztak továbbra is) rendszeres segílyt, postai szállítási díj és bélyegdíj alól mentesítik a lapokat, illetve leteszik kiadójuk helyett a biztosítékot. Később már kevésbé hajlítható a sajtóirányítás, úgy tűnik, általában csak akkor kezdenek el új lapot segélyezni, ha megszűnt egy másik támogatott újság. Az akták tanúbizonysága szerint az első években Wenckheim belügyminiszter volt agilisebb, ő sürgette, győzködte Andrássyt, ha újabb és újabb sajtótermékek támogatásáról kellett dönteni.

101 Hofmann Lónyaynak, Bécs, 1871. december 18., Berczik válaszfogalmazványa, 1872. január 9., MNL OL K26 ME 1872:41.

102 Török Szlávynak, Ungvár, 1872. december 28., MNL OL K26 ME 1872:674.

Révész T. Mihály (1986: 115) konklúziója szerint 1869 után a biztosíték letétele volt szinte a leggyakoribb sajtótámogatási mód, azonban ez adataink alapján nem igazolható. 1869-ig valóban több lap biztosítékát tették le, de 1869 után nem ez tűnik a leggyakoribb segélyezési eszköznek: a negyedévente rendszeresen küldött szubvenció gyakoribb 1870-től, mint a biztosíték átvállalása (amiben szerepe lehetett a Pester Journal bemutatott botránjának is). Bellér Judit (1981) tanulmánya pedig arra világít rá, hogy a korszak elején átvett, kialakított sajtótámogatási gyakorlat a dualizmus korában lényegében nem változott.

Kitekintésként érdemes még arra utalni, hogy a sajtótámogatás hasonlóan működött a Monarchia nyugati felében: Ausztria szintén dotált vidéki és fővárosi sajtótermékeket (a bécsi lapokat rendre nagyobb összeggel, mint a vidékieket), mint ahogy külföldön megjelenő újságokat is, és Bécs ugyancsak törekedett arra, hogy jelenjenek meg kormánylapok a különféle nemzet(iség)i régiókban.¹⁰³ Abban a tekintetben, hogy az 1860-as évek végén már nem a negatív sajtóirányítás eszközei (például a cenzúra) domináltak, hanem a különféle pozitív sajtóirányítási módszerek (a pénzügyi támogatási formák mellett meg kell említeni például az információk közlését és a cikkek írását), Poroszország hasonlóképpen járt el (Fedlman 2016), mint az Osztrák–Magyar Monarchia két államegysége, tehát a magyarországi sajtóvezénylet metódusai nem tekinthetők a korszakban egyedinek.

Irodalom

A Pallas nagy lexikona (1897): 16. köt. Budapest: Pallas.

Bellér Judit (1981): A kormánypárti sajtó támogatásának formái a századfordulón. *Magyar Könyvszemle*, 97. évf. 4. sz. 276–298. o.

Cieger András (2009): „Királyi demokrácia”. Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas*, 24. évf. 3. sz. 55–82. o.

Cieger András (2018): A kormányzati politika rejtett működése. A miniszterelnök bizalmas kiadásai 1872-ben. *Történelmi Szemle*, 60. évf. 4. sz. 575–594. o.

Cseh Dániel (2015): A várospolitika szereplői és konfliktusai (1867–1914). In: Pethő László (főszerk.): *Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig*, 95–177. o. Jászberény: Jászsági Évkönyv Alapítvány.

Deák Ágnes (2018): *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest: Osiris.

Feldmann, Dominik (2016): *Von Journalisten und Diplomaten. Die Entdeckung der Presse für die Außenpolitik in Preußen und Österreich, 1849–1879*. Berlin: Duncker & Humboldt.

Révész T. Mihály (1986): *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Budapest: Akadémiai.

Abstract in English

“I am no friend of financial aids granted to the print press.” Methods of positive press administration, 1867–1875

This paper offers an analysis of the methods of press funding in the first few years following the Austro-Hungarian Compromise. It asks the question of whether the press politics of the era evinced continuity or discontinuity if compared to the previous period. It describes the different methods of press funding, including subscriptions, the dissemination of free copies, the newspaper stamp loan, the postal delivery cost exemption, deposit takeover, and subsidies. Its findings suggest that the Andrassy administration both inherited and modified the former system of press funding: it granted more funding to rural Hungarian and non-Hungarian newspapers, yet it followed their predecessors in that it subsidised some semi-official newspapers published in Budapest.

¹⁰³ Például: a bécsi sajtóalapról fizetett sajtótámogatásokról részletes listát ismerünk az 1870. évre vonatkozóan: Jegyzék az 1870. január 1-je óta a magas miniszterelnökségi sajtóalapról már kifizetett összegekről, d. n. Staats-Archiv des Innern und der Justiz, Ministerrats-Präsidium, Presseleitung, 3. doboz, Prot. No 6/PL 1870. Áttekintés a k. k. miniszterelnökség sajtóvezénylet kiadásairól 1870 márciusától az 1870. év végéig. Uo. 26/PL 1871.

Keywords: Austro-Hungarian Compromise, comparative analysis, methods of press funding, press politics, semi-official press organs, subvention.

Tamás Ágnes a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában szerzett fokozatot 2012-ben. Az SZTE BTK Modernkori Magyar Történeti Tanszéknek tudományos munkatársa. Fő kutatási területe a sajtótörténet, a nemzetiségi sztereotípiák, karikatúrák, élclapok vizsgálata a dualizmus korában és a két világháború között.

Szlama Gabriella Zsófia

„Selyem mellény, selyem nadrág, édes rózsám, hej de nagyon illik az rád”

A női nadrágviselet reprezentációja az élclapokban 1896 és 1914 között

A 19. században elterjedő élclapok rajzai, anekdotái, tudósításai vagy humoros versei számos olvasóhoz eljutva nagy népszerűségnek örvendtek. A Borsszem Jankó, a Kakas Márton és a Bolond Istók publicistái markáns véleményüket fejezték ki a politikai és a közéleti kérdésekben, élceik középpontjába gyakran került a divat is. Egyaránt gúnyt űztek az új kollekciók formabontó megoldásaiból és az öltözködés anyagi vonzatából. Így a női nadrágviselet kérdésével is sokat foglalkoztak hasábjaikon – különböző módokon karikírozva azt. Írásomban az előbb említett három lap női nadrágviselettel kapcsolatos élceit vázolom fel, középpontba helyezve a nadrágviselethez köthető tevékenységeket és a különböző módokon megjelenő élclapi formakincseket. A kutatás az 1896 és 1914 közötti időszakot öleli fel, a korpuszt 65 cikk alkotja.

Kulcsszavak: élclapok, nadrág, öltözködés, századforduló, viselet

Bevezetés

Az elmúlt években számos, a divattal, viselettel és öltözködéssel foglalkozó tanulmány és kötet jelent meg, továbbá egyre több kutató foglalkozik ezzel a témával, amely egyaránt érinti a szociológia, a kommunikációtudomány és a történettudomány területét. F. Dózsa Katalin (1942–2018) művészettörténész, muzeológus és egyetemi tanár több évszázadot felölelő, a teljes hazai divattörténetet áttekintő munkáit jelenleg számos kutató igyekszik kiegészíteni és elmélyíteni. Az utóbbi időben újabb és újabb forrástípusok kerülnek előtérbe, amelyek lehetővé teszik egy-egy korszak divatjának, viseletének több oldalról való megközelítését. E források közé tartoznak az élclapok is.

A humor fogalmának definiálása nem köthető egyetlen tudományághoz. Foglalkozik vele a pszichológia, a nyelvészet, a szociológia, a filozófia, és történeti kutatásokban is rendre megjelenik; a különböző tudományágak azonban más szempontból vizsgálják. Alapjai az ókorban keresendők, a szó eredetileg nedvet jelentett latinul; az antik és a középkori elképzelések szerint a testnedvek keveredése határozza meg a jellemet, és így alakul ki az emberek kedélyállapota (Győrffy 2018: 153). Heller Ágnes (2001: 23–26) szerint a komikum szócsaládja (azaz a komédia, a vígjáték, a satíra, az irónia, a humor, a vicc, a *farce*, a groteszk, a komikus, a kabaré, a bohózat, a karikatúra, a paródia, a bohóckodás, a gúny, a kigúnyolás, a nevetségessé tétel, a nevetés és mindezek kombinációja) kicsúszik fogalmi rendszerünkől. Éppen ezért definiálás helyett magára az elemzésre helyezi a hangsúlyt.

A hazai élclapok felvirágzása a 19. század utolsó harmadára tehető. Szorosan kapcsolódtak a fővárosi nyüzsgő élethez. Budapest a korszakban a kontinens tizedik legnagyobb metropolisza volt, közel 600 000 lakossal. Utcáit számos kávéház színesítette; ezek látogatása egyben életformának is számított, ez a környezet volt a pesti humor bölcsője (Géró 2016: 23). Budapest lakosságának nagy többsége, közel kétharmada bevándorlókból állt, akik a szomszédos országokból érkeztek. Gyökértelenségük sokszor alapjául szolgált az úgynevezett pesti viccnek, mivel ez alapvetően a másság érzetére épült (Heller 2002: 18). Éppen ezért a vicc mint a tömegkultúra

terméke nagy felvevőpiacra talált itt a korszakban (Gérol 2016: 23). A kiegyezés utáni Magyarországon lezajló társadalmi változások eltorzított képét adták vissza az élclapok, harsány malíciáikkal a szórakoztatás mellett nevelő feladatot is vállaltak (Fabó 2014: 215).

A hazai élclapok kritikus hangot ütöttek meg a korszak főbb változásaival kapcsolatban. Vicceikkel, verseikkel, humoros történeteikkel vagy éppen karikatúráikkal rendszeresen és széles körben reflektáltak az aktuális eseményekre, politikai történésekre és közéleti esetekre. Vicceik „áldozatául” egyaránt eshettek parlamenti felszólalások, kirobbanó háborúk, békekötések, népcsoportok vagy akár színházi előadások, új múzeumi tárlatok is. Éppen ezért ez a lapfajta megközelítést adhat a jelenkori történettudományi, szociológiai vagy éppen kommunikációtudományi kutatásoknak, hiszen ezek az orgánumok sajátos, részletgazdag módon reflektáltak a kor meghatározó eseményeire. A divatkutatás, az öltözködéstörténet vizsgálata során ez a reflexió más megközelítési módot adhat, mint a divatlapoké.

A nadrág mint női viselet a korszakban vegyes fogadtatást kapott: amíg a divatlapok hosszabb-rövidebb divatleveleikben, zömében bécsi és párizsi újdonságként, az esztétikum oldaláról közelítve prezentálták a nadrágot, addig az élclapok nem csupán mint ruhadarabot vagy divatújdonságot parodizálták, hanem ezzel együtt a kor nőtörténeti és társadalmi jelenségeivel is azonosították. A divat mellett kedvelt témájuk volt az „emancipált nő” alakja is, akit „férfias” tárgyakkal és tevékenységekkel kapcsolnak össze: a dohányzással, az újságolvasással, a kávézással. Ugyanakkor a 19. század végi és 20. század eleji élclapokban megjelenő nőképek nemcsak az emancipáció témájával foglalkoztak; ugyanúgy parodizálták a nőket anya- és feleségszerepben is (Kéri 2008: 50–52).

A női nadrágviselet a korszakban egyfajta határátlépésnek számított, így adódott, hogy a humor oldaláról vizsgáljam meg ezt az öltözéktípust. A korpuszba három élclap került: a Bolond Istók, a Borsszem Jankó és a Kakas Márton korának széles tömegéhez juttatta el karikatúráit, verseit, pár soros vicceit. A címet adó idézet például a polgárt mintázó Kalemburszky Viczibáld cikkéből származik, aki a Borsszem Jankó című, 19. században debütáló élclap egyik kedvelt figurája volt. Ő és a hozzá hasonló karakterek gyakran jelentek meg a különböző humoros lapokban; a korszak írói mögéjük bújva adták közre politikai, közéleti véleményüket (Buzinkay 1988).

A kutatás során a női nadrágviselet és a nőket érintő társadalmi változások kapcsolatára voltam kíváncsi az élclapok tükrében. Kérdéseim között szerepelt az élclapok formakincs-használatának változatossága, valamint az e lapokban megjelenő nőtípus képe. Írásomban először röviden bemutatom a kutatás korpuszát és módszertanát, majd a középosztály és az élclapok kapcsolatának tükrében részletezem a nők 19. század végi helyzetét érintő legfontosabb változásokat, ideértve az öltözködés átalakulását is. Ezután ismertetem a női nadrágviselet megjelenését a Borsszem Jankóban, a Bolond Istókban és a Kakas Mártonban, majd az írást egy összeggel zárom.¹

A kutatás korpusza és módszertana

Írásom egyaránt illeszkedik a 19. század második felének társadalom-, öltözködés- és sajtótörténetébe, így e területek korábbi kutatásainak felhasználásával jelöltem ki vizsgálatom kereteit, beleértve az időintervallum kezdetét és végét, valamint a korpusz és a módszertan megválasztását. A kutatás alapjául a Borsszem Jankó, a Kakas Márton és a Bolond Istók című lapok századfordulós számait jelöltem ki 1896 és 1914 között.

Az évszámválasztás a nőtörténeti és a divattörténeti korszakolást veszi alapul. A nőtörténet felosztása és datálása egyrészt politikai eseményekhez, másrészt emancipációs törekvésekhez és folyamatokhoz köthető. Ezeket figyelembe véve több kutató (Aczady 1999, Fabri et al. 1999 & 2006, Szapor 2007, Papp & Sipos 2017) is hasonló keretekbe helyezi az intervallumot, és fontos határként adja meg az 1896-os és az 1914–19-es éveket. Míg az utóbbi az első világháborúhoz és a női választójog első bevezetéséhez, addig az előbbi a nők előtt részlegesen

¹ Írásomban számos példát hozok a nőket érintő kérdésekre az élclapokban megjelenő viccek közül. Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a kisebbségek, például a zsidó emancipáció témája is megjelenik ezekben a lapokban. Bár ezeket megemlítem a következő oldalon, a kutatás fókuszpontja miatt részletesebben nem elemzem.

megnyíló felsőoktatást jelöli. Hasonló módon datálja a divattörténetet F. Dózsa Katalin (2014) is, aki szintén 1896 és 1914 közé teszi a hazai öltözködéstörténet egyik jelentős állomását.²

Mindhárom választott lap folyamatos kiadvány volt ebben az időszakban. Közülük az egyik legnagyobb előfizetői tábornak a kormánypárti Borsszem Jankó örvendett.³ Működését politikai megbízásból kezdte, Ágai Adolf és Maszák Hugó szerkesztésében.⁴ A lap szabadelvű volt, a magyar polgárosodás ügyét értékmérő kategóriaként kezelte, olvasóköre is a középosztályból került ki (Kosáry & Németh 2001: 395). A politika mellett a kulturális és a tudományos élet is szerepet kapott a benne. Számos alkalommal figurázott ki színészeket, írókat és művészeket. Hangvétele, humora elütött versenytársaiétól: míg azok gunyoros vagy goromba stílusban fűztek hozzászólásokat az eseményekhez, a Borsszem Jankó inkább szelídebb kritikával operált (Buzinkay 1983: 34–41). A szintén nagy népszerűségnek örvendő Bolond Istók 1878-ban indult, szerkesztője és egyben kiadó-tulajdonosa Bartók Lajos volt. Bartók lapjában gyakran támadó hangot ütött meg, írásából kiviláglott ellenzéki beállítottsága. Ez a stílus azonban széles körű ismeretséget szerzett neki és lapjának egyaránt. A legtöbb rovat a színházi élettel foglalkozott; konkurenséhez képest kiugróan magas számú cikket szentelt ennek a témának. Politikai beállítottságának köszönhetően leginkább a nemzetiségeket és a zsidóságot karikírozta; fennállása alatt összesen hét zsidó alakot hozott létre. Szerkesztői levelezéséből kikövetkeztethető, hogy a Bolond Istók leginkább vidéken vált népszerűvé (Buzinkay 1983: 76–82).

A Kakas Márton című élc lap megalakulásának körülményeiről első lapszámában olvashatunk.⁵ 1890. szeptember 30-án indult, szerkesztője Rákosi Viktor volt, aki Sipulusz álneven szórakoztatta az olvasókat lapszámról lapszámra. A Kakas Márton 1894-től a Budapesti Hírlap mellékleteként jelent meg. Később Szöllösi Zsigmond, majd Rákosi Endre vette át a lap szerkesztését. Konkurensihez hasonlóan a Kakas Márton is megteremtette saját figuráit, amelyek hétről hétre közölték véleményüket politikai és közéleti kérdésekben.⁶

A kutatás során az élc lapokban megjelenő női nadrágviselet kontextusának elemzése mellett a különböző élc lapi formakincsek felhasználására is kíváncsi voltam. Elemzésem módszertanának alapjait a Buzinkay Géza (1983) által felvázoltak segítségével gyűjtöttem össze. Buzinkay több önálló élc lapi formakincset sorol fel, a formai oldalra összpontosítva.⁷ Az élc lapi formakincstípusok létrejöttét a hazai irodalom- és sajtótörténet más-más személyhez vagy laphoz köti: míg az előbbi Jókai Mór a munkásságát méltatja, az utóbbi a Borsszem

---

2 Habár vizsgálatomat ezekhez a határokhoz igazítottam, fontos megjegyezni, hogy F. Dózsa Katalin egy másik kötete (1989) alapján a női nadrágról már az 1870-es és 1880-as években is megjelent néhány cikk a lapokban, de a rendszeres tudósítás erről a ruhadarabról a század végére tehető. A nadrág az élc lapokban 1890-es évek közepétől vált a viccek rendszeres forrásává, korábban leginkább csak hirdetések formájában jelent meg.

3 A lap nagy népszerűségét leginkább a kidolgozott figuráinak köszönhette, amelyek kifejező neveikkel és típusmegjelentésükkel adták vissza egy-egy társadalmi réteg jellegzetességeit. Példaként hozhatjuk Mokány Bercit, de széles körű ismeretségnak örvendett Spitzig Iczig is (öt Ágai már korábban létrehozta a Bolond Miksában), akit jiddis-magyar keveréknyelven szólaltatott meg az alkotó.

4 Ágai Adolfot Andrassy Gyula miniszterelnök megbízásából Ludassy Mór kereste meg, Maszák Hugóval Csengery Antal, a Deák-párt másik nagy vezéralakja tárgyalt.

5 Rákosi előzetesen engedélyt kért a névhasználatért Jókai Mórtól, Kakas Márton figurájának megteremtőjétől. Jókai közel harminc évvel korábban hozta létre a kakas fejű, ember testű karaktert, amelyet írói alteregóként használt.

6 *Kakas Márton*, 1890. szeptember 30. 1–2.

7 Buzinkay felsorolásában kitér a nyelvi élcekre (amelyek az egyik legnagyobb részét tették ki az élc formáknak). Ezek leginkább a stílusokkal és a műformákkal játszottak. Gyakran előfordultak szójátékok is a hasábocon. Ide tartoztak a szómagyarázatok, a hasonló alakú szavak játéka és a névferdítések is. Az előbbinél két hasonló hangzású szó megcserélésével teremtettek feszültséget, a névferdítésnek leginkább ismert emberek estek áldozatául (például Istóczy Győzöt, az Országos Antiszemita Párt alapítóját a Borsszem Jankó Zsidó Győzőnek csúfolta). Számos alkalommal közöltek verseket vagy versparódiákat. Az élc lapok sokat játszottak a szerkezetekkel is, gyakran cserélve fel az alkotóelemeket, így hozva létre például új közmondásokat. Az állandósult szókapcsolatokat más szókapcsolatokkal társították, új lexémákat teremtve. Ide tartoznak a kiegészítések is, amikor egy megszokott formának egy szó hozzáadásával új értelmezést adtak. Számos lapszámban jelentek meg travesztiák is, amelyek révén költők, írók stílusparódiáit jelenítették meg. Természetesen az élc lapok gyakran éltek szituációs és helyzetkomikumokkal, amivel leggyakrabban társadalmi rétegeket állítottak szembe egymással. Az úgynevezett szerepjátékok is jellemzők voltak erre a laptípusra: szinte valamennyi megteremtette a saját alakjait, akik önálló stílussal, perszónális zsargonnal vagy tájszólással és személyes véleményeikkel szinte valóságos élő személyekké váltak, így szórakoztatva hétről hétre az olvasókat. Kedvelt forma volt az önelleplezés is: ekkor a kész szöveget híres közéleti szereplők nevében készítették el, és velük „iratták alá” azt. Szinte minden lapszám dolgozott metaforákkal és hasonlításokkal. A hasonlítások formájaként jelent meg a kicsinyítés és a nagyítás. Fontos elem volt még az ok-okozati összefüggés, amikor a szöveg egyik részlete váratlan eredményt produkált; ez számos viccnek szolgáltatta az alapját.

Jankót tekinti mérföldkönek a témában. Ugyanakkor Buzinkay véleménye szerint nem lehet egyetlen névhez vagy sajtótermékhez kapcsolni a humor alapjait, hiszen annak itthoni kifejlődése, finomodása kapcsolatba hozható külföldi vándormotívumokkal vagy akár Arany János nyelvi örökségével is. Mindemellett a különböző élclapok gyakran vettek át egymástól bizonyos humorfajtákat. Kiteljesedésük viszont már egy-egy szerkesztőn, írón múltott.

A három folyóiratban összesen 65 darab női nadrágviseléssel kapcsolatos vicc vagy humoros történet jelent meg (a Borsszem Jankóban 25 darab, a Bolond Istókban 29 darab, a Kakas Mártonban 11 darab). Bár ez a szám a vicclapokban megjelenő témák kis részét teszi ki, láthatjuk, hogy a női nadrágvisélet lehetősége foglalkoztatta az akkori írókat és (zömében középosztálybeli) olvasókat.

Élclapok a középosztály szolgálatában

A magyar élclapok humora a dualizmus korának harsány vitakultúrájából eredt, témáik nagy részét aktuálpolitikai kérdések adták. A városi társadalmi élet szinterei, tömörülései előfizetői voltak e lapoknak, a kávéházak, a pártklubok, a kaszinók és az olvasókörök rendszeresen járatták őket, így a vicclapokat többen olvashatták, mint ahányan ténylegesen előfizettek rájuk. Olvasóik a középosztálybeli rétegből kerültek ki, számukra e lapok a nagypolitikába való betekintést kínálták fel (Buzinkay 2016: 297). E vicclapok így elsősorban az őket érintő kérdésekre és változásokra reflektáltak, sikerük titka a közönség „gondolatának kitalálásában” rejlett (Horváth 1974: 164). Az élclapok hasábjai nemcsak a politikával, hanem a középosztály hétköznapi életét érintő kérdésekkel is foglalkoztak.

A középosztályi réteg tagjai sokszínű, heterogén csoportot alkottak. Ide tartoztak a kisebb, néhány száz holddal rendelkező földbirtokosok, a vagyonos polgárság, a tisztviselők és az értelmiség egy része. Tagjait tehát nem a munkamegosztásban betöltött azonos szerep, hanem az egyenlő életforma és életszínvonal, valamint a műveltségi szint kötötte össze. A középosztály többségében városban élt, általában nagyobb (minimum háromszobás) lakásokban vagy kisebb városok családi házaiban.

A berendezés elsősorban a célszerűséget szolgálta, a reprezentációt képviselő tárgyak ritkábbak voltak (festmények, díszes asztalnemű), és elsősorban a gazdagabb családokra voltak jellemzők. A nagy lakásokhoz „követelménynek” számított a cselédtartás; ők a konyhában vagy a cselédszobában aludtak (Gergely 2005: 440–443). A középosztály életszínvonala a 19. század második felében fokozatosan javult. Korszerűbbé váltak a tüzelési rendszerek, az olcsóbbá váló üvegezésnek köszönhetően a lakásokban nagyobbak lettek az ablaknyílások, így a szellőztetés gyakorisága és a fényellátás is növekedett (Gergely 2005: 401–403). Az életkilátások javulásához hozzátartozott a várható élettartam növekedése. A népesség gyarapodásának hátterében az egészségügy színvonalának emelkedése mellett a táplálkozás javulása állt.

Az egészségügy, a lakhatás és az élelmezés föllendülése mellett a nők társadalmi helyzete alig változott a 19. század során. A nemek egymáshoz való viszonyában továbbra is egyenlőtlenség állt fenn; a közvélekedés a férfit tekintette önálló cselekvőnek. A polgári átalakulás ezt a különbözőséget tovább mélyítette, az oktatásból és a politikai jogokból is kirekesztette a nőket. Míg az 1848-as törvények lehetővé tették a polgárság számára a politikai jogokhoz való hozzáférést, a nők ebből továbbra is ki voltak zárva.

A fiatal lányok gyámság alatt éltek, férjhezmenetelükig apjuk (annak elhalálása esetén pedig fivérek vagy legközelebbi férfirokonuk) felügyelete alá tartoztak. A nemi gyámság intézményét végül az 1874. évi 23. törvénycikk törölte el (Gáspár 2007: 77). A nők szavazati jogának kérdése már 1843-ban felmerült, azonban az országgyűlés többsége ellenezte azt. Később, a dualizmus korában a női politizálással kapcsolatban leginkább az abszintizmus volt elfogadott; az aktív közéleti tevékenységet nem tartották a nők számára előnyösnek. 1874-ben a nők akkor sem szavazhattak, ha jövedelmeik után adót fizettek. Ugyanakkor ez a gyakorlat nemcsak Magyarországon élt: Európa és Észak-Amerika más államaiban sem rendelkeztek a nők ilyen jogokkal, és ebben az időszakban még nem volt jellemző a kielezett küzdelem azok elnyeréséért. Továbbá a 19. század második felében nemcsak a nőket érintette hátrányosan a hazai jogrendszer, hanem a lakosság férfitagjainak nagy része is kiszorult az alapjogok gyakorlásából (Kéri 2008: 72). Végül 1918-ban, a Károlyi-kormány alatt született I.

néptörvény már részleges választójogot fogalmazott meg a nők számára (a 24. életévüket betöltött, legalább hat éve magyar állampolgárú, írni és olvasni tudó nők szavazhattak). A teljes választójogot 1919-ben kapták meg a nők (Kéri 2008: 76–78).

A politikai jogok mellett a férfiak és a nők közötti különbözőséget a vagyoni helyzete is mutatta: a gazdag, de egyedülálló nőt is csak korlátozottan ismerték el cselekvőképesnek. Egy vagyonos özvegyasszony vagy árva lány férfi rokonai, családtagjai általában igényt tartottak az örökség feletti rendelkezésre. Az önállósulni kívánó nők jogi akadályokba ütköztek, a polgári szokásjog éppen ezért a nőt csak tulajdonosként ismerte el, nem pedig gazdasági szereplőként (Gergely 2005: 408–409). Ugyanakkor a lassan elszegényedő középosztályban egyre több nő kényszerült eltartani magát, s ehhez elengedhetetlen volt a középfokú végzettség megszerzése. Az ilyen intézmények közé elsősorban a leánygimnáziumokat sorolhatjuk, de a különböző iskolatípusokat a dualizmus alatt számos rendelet szabályozta és módosította (Kereszty 2011: 39–40). Ebben az időszakban valósult meg a nők egyetemi képzésének lehetősége is: Wlassics Gyula minisztersége alatt a nők elvégezheték a bölcsészeti, az orvosi és a gyógyszerészeti fakultásokat (Papp & Sipos 2017: 98). Magyarországon az 1900-as évek elején a nők körülbelül 25 százaléka volt keresőképes; a legtöbben a mezőgazdaságban és házi cselédként dolgoztak, 1910-re már az iparban (elsősorban a ruha- és a textiliparban, valamint az élelmiszer- és a vendéglátóiparban) is számottevő volt arányuk. A későbbiek során a tanintézményekben is egyre bővültek lehetőségeik, aminek köszönhetően népiskolákban és kisdudóvó intézményekben is el tudtak helyezkedni. Az értelmiségi pályákon lévő nők aránya még nagyon alacsony volt, 1910-ben mindössze az 1,5 százalékot érte el (Kéri 2008: 130–132).

A nők és a férfiak közötti különbözőség nemcsak jogi vagy gazdasági kérdésekben ütközött ki. A szerelem és a sexualitás, a testiség tekintetében is kevesebb „joggal” rendelkeztek a nők: míg a társadalom a férfiaktól a család anyagi biztosítását várta el, addig a nők a család érzelmi támaszát nyújtották, s így az esetleges félrelépés is szigorúbb erkölcsi megítélés alá esett, mint a férfiak esetében (Gergely 2005: 409).

A nők feladataival, lelkivilágával és testével számos újságcikk és könyv foglalkozott; az 1880-as években az ilyen írások száma megnőtt. Míg korábban a nő társadalmi helyét a Biblia magyarázata adta (amely szerint a nő eredendően alárendeltje a férfinak), addig a 19. században ezt a különbözőséget már természettudományos módszerekkel igyekeztek igazolni. Ezek az írások zömmel a fizikai eltérésekből vezették le a női alárendeltséget, a gyengébb fizikumra és a kisebb koponyaméretre támaszkodva igazolták állításait. A cikkek jelentős hányada a női lélekkel, szellemmel foglalkozott, legtöbbször a nők tudását, felfogóképességét a férfiak adottságai alá helyezte. Ugyanakkor a nőket érzelmesebbnek gondolták a férfiaknál (Kéri 2008: 36–44).

Számos olyan korabeli újságcikk született meg a nő hivatásáról, amely leginkább a háztartás körüli és az anyai teendőket részletezte. Ezek többsége egyre inkább szorgalmazta a tanulást. Például Lorenz von Stein a Családi Körben megjelent cikkében kiemeli a számtan fontosságát; véleménye szerint a háztartási gazdálkodás szempontjából fontos, hogy a nők tisztában legyenek a bevételek és a kiadások rendszerével (Fábri et al. 2006: 68–70). Hasonló gondolat jelenik meg Szász Károlynál, aki írásában sorra veszi az anya teendőit és a neveléssel kapcsolatos hibákat: a test elpuhulását, az elkényeztetést és a túlzott szigorúságot. A gyermekek jövőbeni fejlődése szempontjából Szász fontosnak tartotta az anyák nevelését, oktatását. Ugyanakkor nem kívánta tőlük, hogy tanórákat adjanak otthonukban, csak „minél többet foglalkozzanak velük” (Fábri et al. 2006: 72–75). Az alábbi két példa azt mutatja, hogy bár a nők tanulása, önállósága támogatottságnak örvendett a 19. század második felében, az elsajátítandó tudás leginkább a háztartási és anyasági teendőkre korlátozódott. A század végére azonban – a korábban jelzett gazdasági átalakulások és oktatási modernizáció okán – egyre több olyan cikk jelent meg, amely a nők oktatási, munkavállalási lehetőségeiről szólt.

Ezeket a rögzült szerepeket és a „kilépési szándékot” jól példázza a Borsszem Jankó 1899-es „Nők albuma”⁸ című gyűjtése, amelyben példákat hoz a női feladatokkal kapcsolatban:

A nő feladata egy férfit boldoggá tenni; de van asszony, aki ezt a feladatot kevesli.
A nő angyal; – de néha nem árt megnyesegetni a szárnyát.

8 *Borsszem Jankó*, 1899. december 31. 12.

Az első példamondat a női feladatot járja körül, kiemelve az „engedetlenséget”, azon nők csoportját, akik ki lépnek a hagyományos szerepből, azaz keveslik az anyaságot, a háztartási feladatot. A második mondat ennek a kilépésnek az elkerülésére tesz javaslatot: a túl magasra repülő angyalok, azaz a nők szárnyát nyesegetni kell, így akadályozva meg, hogy elhagyják hagyományos szerepüket. A tanuló, dolgozó, emancipálódó nők, akiket cigarettával, kártyázással, politizálással ábrázoltak, kedvelt témáik voltak az élclapoknak. Gyakorta jelenítették meg őket kisgyermekkel, akit elhanyagoltak, ezáltal ütköztetve a hagyományos anyaság és az emancipációs törekvések képét (Kéri 2008: 50–52).

Az élclapok és a női viselet

A társadalmi szerepek mellett a női öltözködés is szigorúan szabályozott volt. A divatlapok mellett a nők az illemtankönyveket vehették segítségül az öltözködési szabályok betartásához. Ezek a könyvek nem az aktuális divatot közvetítették, hanem az illő, erkölcsös öltözködést mutatták be. Szabályaik az élet minden területére részletesen kiterjedtek, így például a reggelihez való öltözéket vagy a zongorázáshoz illő kesztyűviseletet is tárgyalták. Ezek az könyvek a középosztály számára készültek, és leginkább a felsőbb osztályba való illeszkedés kérdéseit tárgyalták (Németh 2015: 134).

A 19. században, de még a 20. század elején is az úgynevezett „úri megjelenés” a társadalmi hovatartozás jelképének számított. Ezt a fogalmat leginkább az illő öltözék merítette ki, amelynek előírásait a lányok kiskoruktól fogva tanulták. Egy fiatal nő (ideértve a középosztályhoz tartozókat) naponta többször öltözött át. A fehér batisztpongyolát csak felkelés után vehette fel, és ha közvetlenül az ágya melletti mosdószekrényben (ha volt erre lehetősége) megmosdott, mosóruhában hagyta el a hálószobáját. Az utcára már elegánsabban, de szintén egyszerű szövetruhában lépett ki, amihez mindig illett kalapot és kesztyűt húznia. A gyönggyel vagy csipkével díszített, általában selyem ruha a délutáni látogatásokhoz, felöltövel a korszón való sétához volt megfelelő. Az esti öltözékekre is szabályok vonatkoztak. A színházakban a helyárok szerint is váltakoztak az öltözékek: amíg a földszinten magas nyakú, uszályos és világos színű ruha volt illendő visszafogott hajdísszel, addig a páholyban már a nagy kalap és a szolid kivágás is elfogadott volt (F. Dózsa 2014: 56–60).

Természetesen létezett divat (a középosztálytól felfelé egységes európai divatról beszélhetünk), amely a 19. század során elsősorban a párizsi és a londoni módit igyekezett másolni. A francia (majd később a londoni) divat ebben az időben vált igazán dominánssá; az általa közvetített francia öltözködési stílust Európán kívül és belül egyaránt követték és másolták (Boucher 1973: 388).

Az ipari fejlődés és a technikai újítások lehetővé tették a nagy divatvárosok tervezői munkáinak, modelljeinek másolását (F. Dózsa 1989: 90–96; Tóth 2010: 137).⁹ Emellett a legújabb darabokat már nem a szalonok tervezőbábuin ismerték meg a hölgyek, hanem az egyre jobban elterjedő divatlapok hasábjain. Ezek a század folyamán illusztrációkkal és szabásmintákkal bővültek, s mindez nemcsak a legújabb divat megismerésében, hanem a gyors másolás lehetőségében is szerepet játszott.

A divatlapokat gyakran egy példányban vásárolták meg a barátnői körök, az egyes számokat pedig sűrűn cserélték maguk között. A divat tempója, az egyes kollekciók cserélődése a század második felében felgyorsult,

⁹ Az ipari forradalom egyik úttörőjének a textilipar számított, amelynek fejlődése a 18. század végén indult meg. Megjelentek a különböző szövőgépek, amelyek gyorsabban és pontosabban tudtak kész szöveteket előállítani. A gépi technológia a textilipar minden területén megjelent: 1810-től gépek fésülték a lenfonalat, 1850-től a gyapjúmosás is automatizált munka lett. Emellett a korszakban egyre gyakoribbá vált a pamut használata, amellyel a drágább gyapjú- és selyemfonalakat helyettesítették. A gyáripar fejlődése a gyorsaság mellett az árazást is módosította: az egyre szélesebb körben terjedő varrógépek segítségével otthon, házilag is lehetett olcsón kopírozni a legújabb kollekciókat. Ezzel párhuzamosan megjelent a tömegtermelés; a gépesítés hatására a női ruhákat elárasztották a csipkék, a díszszalagok, a hímzések és a gyöngyök. Bár az anyagokat gyorsan és olcsón elő lehetett állítani, színezésük továbbra is fáradtságos munkának számított. A természetes, növényi alapanyagokból nyert színek előállítása bonyolult feladat volt. Mesterséges színezékeket először az 1850-es években sikerült előállítani: elsőként mályvalilát, majd anilinkéket, feketét, majd legutoljára az indigót.

párhuzamossá vált a képzőművészeti irányzatoknál bekövetkező gyors változásokkal (F. Dózsa 2014: 291–292).¹⁰ A hazai szakirodalom 1895-re datálja a historikus elemek kiüresedését az öltözködésben; 1896-tól már a szecesszióknak hódoltak a legújabb kreatúrák, amely stílus legfőbb jellemzőjévé a virágminta vált: szirmok borították a ruhákat, a kalapokat és a lakberendezési tárgyakat is (Gáspárné 1924: 224). A szecessziós öltözködés divatja Magyarországon az első világháborúig tartott. Mivel az ekkor megjelent fazonok jóval kisebb anyagigénnyel rendelkeztek elődjeiknél, szélesebb körben terjedhettek el.

Az élclapok a női szerepek, feladatok és az anyaság képe mellett kiemelten foglalkoztak a női öltözködés témakörével is. Ezek a viccek elsősorban a túlzás eszközével éltek. Előszeretettel figurálták ki a legújabb divatot, a hatalmas kalapokat, az abroncsos szoknyát és a fűzőt. Jól példázza ezt a Bolond Istók 1902-es júniusi száma, amely a szecessziós stílusra jellemző virágmintás darabokat karikírozza, rajzán eltúlozva a minta sűrűségét.¹¹ Hasonló példát hoz az Üstökös 1888-ban, amelyben a turnúr mérete a humor forrása, hiszen ez a szoknya alatt viselt darab annyira kiemelte a csípőt, hogy a nők akár fel is ültethettek rá egy férfit (itt a vicc csattanóját a „felültet” szó kétféle jelentése adja, lásd az 1. képet).¹²

1. kép

A korszakban nagy divatnak örvendő turnúrból és a domború test látványából szívesen csináltak viccet a lapok

- Nézd csak pajtas : úgy nézem, hogy ez a kisasszony bárkit könnyen felültethet.
 = Hogy-hogy ?
 — Hát a turnúrjére.

Forrás: Üstökös 1888. január 29. 53.

¹⁰ A historizmust követve a divat visszatért az elmúlt évszázadok formáihoz, és összekeverte azok stílusjegyeit; míg az 1840-es években a neobarokk divott, tíz évvel később már a neorokokó jegyeit lehet felfedezni a divatlapok hasábjain. A későbbi évtizedekben a hölgyek karját a reneszánsz ujjak, míg arcaikat a Mazarin-gallérok és a Rembrandt-kalapok emelték ki. Az 1880-as években a Távol-Kelet jellegzetességei is bekerültek a gardróbokba; Japán és Kína világa a legyezőkön, a napernyőkön és a hajviseleteken mutatkozott meg leginkább.

¹¹ Bolond Istók, 1902. június 8. 10.

¹² Üstökös, 1888. január 29. 53.

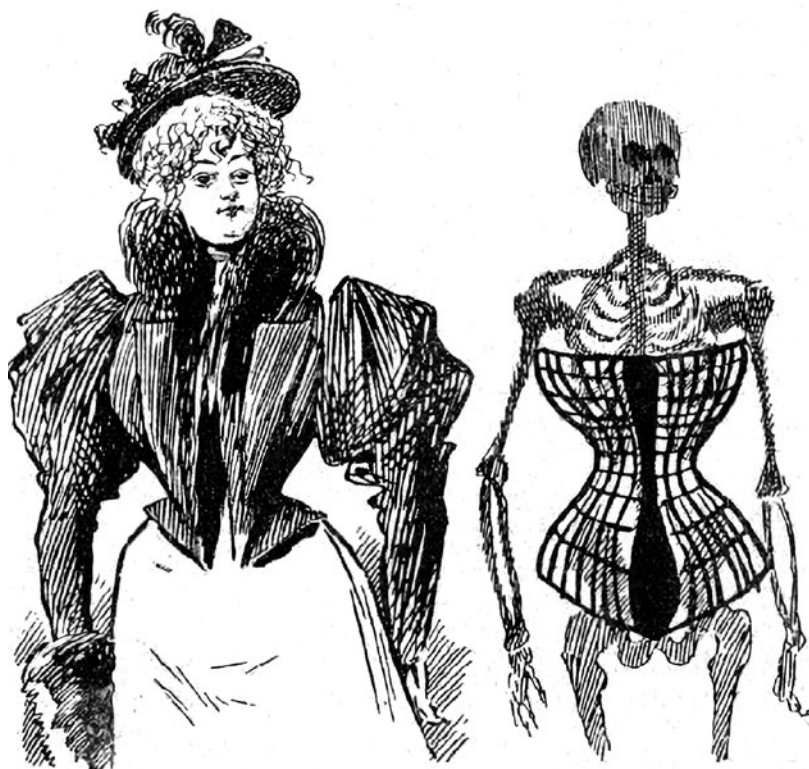
A nőket érintő oktatási reformokkal és jogi kérdésekkel párhuzamosan megjelent a női ruházat megreformálásának gondolata is. Az addigi ruházat kényelmetlensége legfőképp a súlyából fakadt: egy-egy toalett akár 10–15 kilót is nyomhatott, anyagigénye pedig elérhette a 25–30 métert is (F. Dózsa 1989: 68). A reformruhák melletti érvelés alapját elsősorban a higiéniaival és az egészséggel kapcsolatos gondolatok jelentették. Az 1880-as években Max von Pettenkofer és Gustav Jäger német orvosok egyaránt a test „levegőztetését” ajánlották (a zárt, nehéz ruhák véleményük szerint elzárták a testet a levegőtől), az utóbbi az általa legtermészetesebbnek tartott gyapjúszövetet propagálta a ruhakészítésben (F. Dózsa 2014: 63–64). Ezzel egy időben számos támadás érte a fűzőt is, amely tartós viselés esetén borzasztó testnyomorítást eredményezhetett.

A korai serdülőkorban elkezdett fűzés gyakran okozott valamiféle deformációt, amely leginkább a szegy- és a medencecsontot, valamint a gerincoszlopot érintette. Mindez hatással volt a tartásra és a mozgáskultúrára, így a különböző légzőszervi mechanizmusokra is (a lengőborda összenyomódása). Rendellenességként jelent meg az izomsorvadás is; a folyamatos tartást megszokó izmok az edzettség hiányában elgyengültek, elsorvadtak. Mindemellett szervi bajokat is okozhatott a korzett: gyakoriak voltak a gyomor-, a vese- és a méhműködési zavarok (Szentesi 2016: 148).

A hangos vitákat kiváltó fűző is megjelent az élclapok hasábjain, a *Borsszem Jankó* 1896-os karikatúráján a röntgensugarak megmutatják a nő testén a fűzőt és annak nyomorító hatását (lásd a 2. képet).¹³

2. kép

A röntgensugarakon át is látszik a fűző

A Röntgen-sugarak titka.

Forrás: Borsszem Jankó 1896. március 1. 7.

¹³ *Borsszem Jankó*, 1896. március 1. 7.

Ahogy a példa is mutatja, a vicclapok nem csak egy-egy viseleten gúnyolódtak. Csattanóik kereszttüzébe gyakorta került e ruhadarabok nyomorító, deformáló hatása is, tehát az élcelődés mellett bizonyos progresszivitás is jellemezte őket.

Az orvosok mellett számos egyesület alakult, amely a női öltözködés megreformálásáért küzdött. Angliában a Rational Dress Society, míg Németországban Paul Schultze-Naumburg festő és építész ajánlotta az egyszerűbb, könnyebb ruhákat. Kiáltványait, írásaikat idézték a hazai lapok is, ugyanakkor ezt nem követte osztatlan siker, hiszen ezek a modellek a korábban megszokottakhoz képest idomtalanok és esetlenek tűntek a fűző nélkül. A 19. század utolsó éveiben több reformruha-elképzelés született: az 1890-es években az egyenes vonalú, mell alatt szabott fazonokat mutatták be a tervezők. Ezeket fiatal lányoknak ajánlották. Ezzel párhuzamosan az idősebb korosztály számára bővebb és lazább, általában reggelihez való ruhát proponáltak (F. Dózsa 2014: 66–68).

A nadrágviselet megjelenése a női öltözködésben a 19. század elejére, elterjedése a század utolsó évtizedére tehető. A bécsi divatlapok már a század elején ajánlottak a nők számára nadrágszoknyát (elsősorban lovagláshoz), amelyet egy gombolással lehetett nadrágból szoknyává alakítani. A század közepén egy amerikai feminista hölgy, Elizabeth Smith Miller szabadidős tevékenységhez javallotta a szoknya alá felvett nadrágot. Ezzel egy időben, az Amerikai Egyesült Államokban 1850-ben Worcesterben ült össze az első kongresszus, amely a nők szavazati jogának bevezetését követelte (Kéri 2008: 69). Smith Miller ötletét felhasználva, barát-nője Amelie Bloomer, a *The Lily* című újság szerkesztője azonnal terjesztette ezt az új módit lapja hasábjain. Ekkor sok követője még nem akadt, de a korban elterjedő sport ruházataként egyre több nő hordta. A hazai lapok többsége (leginkább tartózkodó vagy elutasító hangnemben) írt erről a nadrágtípusról. A Fővárosi Lapok egyik számában beszámolt Bloomer haláláról, s ezzel kapcsolatban megemlítette a női nadrágviseletet is. A cikk beszámolója szerint bár a női nadrágviseletet kezdetben megvetés fogadta, a későbbiek során akadtak hívei Angliában.¹⁴

A Pesti Hírlap is foglalkozott a kérdéssel; cikkében nőemancipátornak nevezte, ugyanakkor kihangsúlyozta: Bloomer a nadrágot „nem azért hordja, hogy ez által a férfiakkal egyenlővé tegye magát, hanem mert a józan észnek csak ez a viselet felel meg”.¹⁵ Az általa „feltalált” térdig érő fazont később bloomernek kezdték nevezni; ez a fogalom 1890-re a biciklis nadrágot jelentette (Broby-Johansen 1969: 276–277, Cunnington 1976: 18, Ék 1994: 80–101). Marnie Fogg (2013: 192–193) véleménye szerint azonban tévedés lenne egyenlőségielt tenni a kettő közé. A nadrágot az 1890-es években egy angol író, Mrs. Hancock is igyekezett népszerűsíteni (az általa prezentált bő, buggyos fazont a magyar lapok is közölték¹⁶), de továbbra sem sikerült meggyökereztetni a sporton kívül. Hétköznapi, utcai viseletre első példákat az 1900-as évektől találhatunk (F. Dózsa 2014: 71–72).

Bár a kutatók többsége a sportoláshoz köti a női nadrág megjelenését és elterjedését, érdemes kiemelni itt Paul Poiret (1879–1944) tervező és szabász nevét, aki az 1910–11-es szezonban új, háremszabású nadrágot tervezett a nők számára.¹⁷ Kollekcója hatalmas visszhangot kapott, külföldön és itthon egyaránt; budapesti látogatásáról hosszasan cikkeztek a hazai lapok. A fővárosban előadást és divatbemutatót is tartott, amellyel elnyerte a mágnásasszonyok, az arisztokrata nők, a színésznők és a divatszalonok tulajdonosainak tetszését.¹⁸ Paul Poiret nemcsak a női nadrágviselet elterjesztéséhez járult hozzá; munkájának köszönhetően az 1900-as években kezdett elterjedni a reformviselet is, amely szélesebb körben aratott sikert. Modelljeiről levetette a fűzőt, és teljesen egyenes szabású ruhadarabokat adott rájuk. Sikerének titka az lehetett, hogy bár ezek a ruhák az egyszerűbb vonalvezetést követték, gazdag mintázatúak és színesek voltak (F. Dózsa 2014: 71).

14 *Fővárosi Lapok*, 1895. január 1. 178.

15 *Pesti Hírlap*, 1895. január 17. 16.

16 *Pesti Hírlap*, 1891. április 24. 9.

17 *Budapesti Hírlap*, 1911. március 1. 12.

18 *Világ*, 1911. november 23. 11.

A viccek középpontjában: a nadrág mint a változó szerepek szimbóluma

A hazai élclapok a 19. század végén és a 20. század elején rendszeresen jelentettek meg a női nadrággal, nadrágviseléssel kapcsolatos vicceket, de emellett számos nadrággal kapcsolatos élc csattant a szegényeken (ezt a karikatúrák foltozott nadrággal jelenítették meg¹⁹), a fiatal férfiakon (rendszerint a hátulgombolós nadrág hordásával hozták őket összefüggésbe, amely egy kisgyermekkorban viselt ruhadarab volt²⁰), a parasztságon (találhatunk gatyával kapcsolatos sorokat, ami a parasztság vélt elkényelmesedésére utal²¹), a cigányokon (az általuk vágyott vörös színű, tisztí nadrág számos vicc alapját alkotta²²), és a szerbeken is.

- Mi a különbség egy nadrág és a szerb király menyasszonya között?
- Az egyik pantalon, a másik Panta-lány.²³

Ez a rövid, csattanós vicc is mutatja, hogy e lapok hányféle módon űzhettek gúnyt egy-egy témában. A szövegrészlet a szerb politikai botrányra utal: I. Sándor szerb uralkodó (1876–1903) Szabács (Šabac) előljárójának, Panta Lunjevica lányát, Draga Mašint vette feleségül. Az özvegy és meddő Draga közel tíz évvel volt idősebb Sándornál, korábban az uralkodó édesapja, I. Milán király (1854–1901) udvarhölgyei közé tartozott (Jelavich 2000: 33–34). A vicc alapját két hasonló, de az utolsó tagjában eltérő szó adta: a francia kifejezés és Draga Mašin édesapja nevének átírásából keletkezett egybecsengés vált a humor forrásává.

Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a nadrágviseléssel kapcsolatos vicceket a legnagyobb számban a női térnyeréssel kapcsolatban közölték az élclapok: a szavazati jogért való küzdelem, az oktatási lehetőségek kiszélesedése, a kaszinókban, kávézóknak és bárókban való időtöltés és a sportolás témaköre a nadrágos nők képével összekötve jelent meg. Az élclapokban megjelenő nadrágvisélet ebben különbözik a többi ruhadarab és divat karikírozásától: míg azokat leginkább túlzó mivoltuk miatt jelenítik meg (például a túl szorosra húzott fűző, a tömött mintázatú szecessziós ruha vagy a terjedelmes krinolin), addig a nadrágvisélet élceit nem tudjuk értelmezni a társadalmi és a politikai változások kontextusa nélkül. Mindezekre a következő oldalakon mutatok példákat, elemezve a különböző vicceket, humoros történeteket.

A nők jogköreit érintő változások az 1800-as évek utolsó évtizedeiben teljesedtek ki (leszámítva a szavazati jog elnyerését, amelyet már korábban említettem), ugyanakkor a vicclapok merev elutasítással kezelték ezeket a változásokat – ideértve a női nadrágviséletet is. Ez az elutasítottság, kizártság mutatkozik meg az alábbi versben:

Joga van itt minden elemnek,
Egyedül nincsen a női nemnek:
A hónap is joga van havazni,
Nincsen a nőnek joga szavazni.
A szélnek is van itt joga fújni:
Nincs joga nőnek nadrágba bújni.²⁴

A versrészlet a nadrágot a többi, nők számára részlegesen vagy nem elérhető jogok közé sorolja (lásd a 3. képet).

19 *Bolond Istók*, 1900. augusztus 5. 9.

20 *Kakas Márton*, 1903. november 1. 11.

21 *Borsszem Jankó*, 1904. február 28. 10.

22 *Borsszem Jankó*, 1892. január 3. 4.

23 *Kakas Márton*, 1900. augusztus 5. 9.

24 *Borsszem Jankó*, 1913. február 2. 8.

3. kép

Gunyoros vers a szoknyanadrágról

A szoknyanadrág Pesten

Ah Páris, Páris!
A fej szédül ott;
Divatba jött máris
A fess jupe-culotte.
És, bár kissé resten,
De horják már Pesten,
S ha molett a dáma,
Az csöppet se káros.
„Groszartig!” — szól máma
A Tréziaváros.

Forrás: Borsszem Jankó, 1911. február 26. 2.

A sorok között megbújó természetesnek és természetellenesnek mondott képek hangsúlyozásával tiltja el a nőket a nadrágviselettől, hiszen a hóról köztudott, hogy havazik, ez a természet rendje, mint ahogy a szél is fúj. Ezzel ellentétben a nő számára természetellenes a nadrág viselete, a szavazati joggal egyetemben. Ezt a különbözőséget legmarkánsabban az első két sor adja vissza, hiszen az elemekkel szemben a nők semmilyen joggal sem rendelkeznek, rendelkezhetnek.

Ugyanezt az álláspontot képviselte a Kakas Márton karikatúrája. Itt az édesanya és a kisfia örömeinek ugyanaz az oka: az első nadrág.²⁵ A képen a nő egy tükörben nézegeti magát, míg fia egy kényelmes karosszékben hever mögötte. A ruharabról a képaláírás árulkodik: a kis Guszti kisfiúként már jogosult volt a biciklis nadrágra, amelyet édesanyja felnőtt nőként sokáig nem hordhatott. A karikatúra egy gyámság alatt álló, gyermekszerű nő képét adja vissza, akinek öröme, viselkedése saját fiához hasonlatos (lásd a 4. képet).

4. kép

Mama és fia egyaránt örülnek az első nadrágnak

A BICIKLIZÓ MAMA.

A kis Guszti. Ugy-e, mamuska, most te is úgy örülsz, mint én, a mikor először kaptam nadrágot.

Forrás: Kakas Márton 1896. július 26. 9.

A női jogok kiteljesedésével párhuzamosan a reformkori Magyarországon számos nőegyesület jött létre, amelynek tevékenységét az élclapok több alkalommal összekapcsolták a nadrágviselettel. Ezek az egyesületek kezdetben karitatív és vallásos jelleget öltöttek; tevékenységük a későbbiek során szélesedett ki az emancipációs törekvések irányába (Kereszty 2011: 64–65). Az egyesületek száma a korszakban dinamikusan növekvő tendenciát mutatott: míg 1862-ben 90 darab működött az országban, addig a 20. század első harmadában, 1932-re már 2236-ra nőtt a számuk (Papp & Sipos 2017: 173). A század végén két jelentős egyesület alakult meg: 1896-ban a Nőtisztviselők Országos Egyesülete, 1904-ben pedig a Feministák Egyesülete. Ez utóbbi (kiválva a Nőtisztviselők Országos Egyesületéből) a Nemzetközi Női Választójogi Szövetség (*International Woman Suffrage Alliance – ISWA*) magyarországi tagszervezeteként jött létre, Glücklich Vilma és Bédy-Schwimmer Róza vezetésével. 1906-ban 342, 1907-ben pedig már 507 tagja volt (Kéri 2008: 87). Ismeretterjesztő előadásokat tartottak, és könyvtárakat hoztak létre. Igyekeztek az országon belül terjeszkedni, több vidéki fiókszervezetük jött létre.

A fiókszervezetek mellett több külföldi egyesülettel is tartották a kapcsolatot, azok célkitűzésit, tevékenységét igyekeztek beolvasztani programjukba. Céljaik közé tartozott a női választójog legitimálása Magyarországon és a női munka kérdése is. A korszakban a Feministák Egyesülete a magyarországi női politizálás egyik legjelentősebb bázisát jelentette (Acsády 1999; Acsády & Mészáros 2016). Erről a témáról olvashatunk Stanczi néni írásában, aki az egyik kedvelt szerepjáték-figura volt a Bolond Istókban. Stanczi néni éles nyelvvel gyakran kritizálta a legújabb divatot, a színésznőket és a politikai történéseket egyaránt. Megvolt a véleménye a nőegyletekről is:

Mit szóltok ahhoz a nőegylethez, mely most abban sántikál, hogy nadrágban járjunk?
Na halljátok, jól fognak kinézni a lipótvárosi genzefetten meghízott ladyk.²⁶

A kritika egyszerre érte a nőegyletet (amelynek tagjai a nadrág viselésében sántikálnak, tehát valami rossz dologra készülnek) és a budapesti nagypolgári zsidó nőket, akikre a libazsírral (eredetileg németül *gänsefett*, a liba fogyasztása a korszakban elterjedt volt a zsidóság körében) és a lipótvárosi lokalizációval utal. Az idézet összekapcsolja a nőegyletet és a nadrágviseletet a nagypolgári zsidó nőkkel, ugyanakkor el is ítéli őket, amit negatív testképpel jelenít meg. Tehát ezek a nők nemcsak elhízottak, hanem egyesületbe járnak és nadrágot is viselnek. A korszak élclapjaira (főképpen a Bolond Istókra) jellemző volt a zsidóság karikírozása, amely elsősorban a zsidó férfit jelenítette meg karikatúráiban. A zsidó nő általában a férfi „kiegészítője” volt, s a korabeli ábrázolásokban nem volt jellegzetesen felismerhető testalkata vagy megjelenése; általában környezete (férje) árulta el származását (Vörös 2003). A jelen eset kivételt képez: a Stanczi néni karakterétől vett idézet csak a zsidó nőt karikírozza.

Természetesen megszólaltak férfikarakterek is a lapokban, bár a szerepjáték figurák közül jellemzően kevesebbet írtak a nadrág kérdésében a női társaiknál. Bugaczfalvi Bugaczi Gergely, szintén a Bolond Istókban megjelenő tönkrement földbirtokos a női nadrágviseletet egyenesen az asszonyok forradalmi eszközének tartotta:

Mit tudtok ti a világ folyásáról? Mit tudjátok ti, hogy maholnap az asszonynép lesz az úr az egész világon, hogy ők hordják ezentúl a nadrágot és a férfiak a szoknyát. ... Már csak napok kérdése, hogy mikor üt ki az egész világon, teszem fel, az asszonyforradalom, és az lesz a jelszó, hogy karóba kell húzni minden férfit, a ki szoknyába nem bújik és a nadrágját nem nyújtja hódolattal a nőknek.²⁷

Ez a vicc a nők egyesületi törekvéseit gúnyolja, amelyet csúfosan asszonyforradalomnak nevez. A sorok egy „fordított világot” vázolnak fel, amelyben a férfiak szoknyát húznak, a nők pedig nadrágot viselnek. Az idézetben hatalmi jelképként jelenik meg a nadrág, amelynek átadása egyben a hatalom átadása is, a szoknya pedig a behódolást, a meghunyászkodást jelenti. Az ennek ellenálló, ellentmondó férfiakat a nadrágos nők karóba

26 *Bolond Istók*, 1896. május 3. 9.

27 *Bolond Istók*, 1911. december 10. 8.

húzzák. Bugaczfalvi Bugaczi Gergely víziója – bár szélsőséges képet fest – a nők térnyerésétől való félelmet jeleníti meg, amely véleménye szerint eluralkodik a világon.

Bár a Bolond Istók figurája által elképzelt asszonyforradalom nem valósult meg, a nők a századforduló idején egyre több, korábban kizárólag férfiak által látogatott helyen jelentek meg. A 19. században a vendéglőkbe, a kaszinókba és a kávéházakba jellemzően nőtlen férfiak jártak, az 1910–20-as évekig döntően női társaság nélkül. Ezek közül kiemelkedik a kaszinó, ahol egyáltalán nem jelentek, jelenhettek meg nők; ez – főleg esténként – a férfitársaságok találkozóhelye volt.

A század folyamán azonban egyre többször látogatták a kávéházakat a nők, ami különösen igaz volt Budapestre és a nagyobb városokra. Ugyanakkor ebben a kérdésben erősen elkülönült egymástól a polgári kávéházak és a mulatós éjszakai kávéházak világa. A századforduló során már nem volt elképzelhetetlen, hogy egy nő megjelenjen egy kávéházban, először kísérelve, majd a későbbiek során ennek két újabb formája valósulhatott meg a polgári nők előtt: a hölgytermekben eltöltött idő és az úgynevezett hölgyórák. Ezek szalonokra emlékeztetve, térben és időben elkülönített tartózkodást biztosítottak a hölgyeknek. A mulatós éjszakai kávéházakban a jó hírűre kevesebbet adó nők fordultak meg rendszerint, tartózkodásuk célja a férfiközönség kiszolgálása volt. Egy részükről nem volt megállapítható, hogy a személyzethez vagy a közönséghez tartozott-e: gyakran egyszerre szolgált ki, miközben maga is vendég volt. Ide tartoztak a kasszírnők, a női zenekarok tagjai, a táncosnők és néhány prostituált is (Varga 1996).

A Bolond Istók egyik szerepjáték-figuráján keresztül kapcsolta össze a kávéházi kultúrát, az éjszakai mulatóhelyeket és a női nadrágviselést. Emanczi Paula, a habókos fiatal lány, aki „emanczipált feministának” vallotta magát, számos alkalommal alkotott véleményt a nadrágviseléssel kapcsolatban. Nem társíthatunk hozzá olyan hosszú, egész oldalakat betöltő fejtegetést, mint Stanczi néni karakteréhez, inkább rövidebb gondolatok jelentek meg a neve alatt. Felvetései középpontjában a nő–férfi-ellentét állt, ez humora egyik alapjának bizonyult. Egyik megszólalásában így mutatott rá a női nadrágviselés és a mulatóhelyek kapcsolatára:

Én még várok egy keveset, míg a nadrágszoknya nálunk is divatba jön. Akkor aztán férjhez megyek – nadrágszoknyában. A nászúton legalább férjemmel bátran mehetek az éjjeli mulatóhelyekre is.²⁸

A rövid, humoros megjegyzésből kiolvasható a nők előtt (részlegesen) zárt kávéházi tér problémája, amelyet Paula nadrágviseléssel kíván megoldani. Ezzel egyfelől férfi szerepet vesz fel, ugyanakkor ennyivel mégsem oldható meg a probléma, hiszen férje kíséretével tud csak erre a helyre belépni. Tehát – bár nadrágot vesz fel – mégsem részesül ugyanazokból a jogokból, amelyek férjének járnak.

A századforduló környékén már megjelentek az első női kaszinók. Az egyik legjelentősebb közülük az 1906-ban alapított Zomborban, emellett 1898-ban az Országos Kaszinó is megnyitotta egyik termében a Hölgykaszinót. Ebben a teremben ugyan lehetett politizálni, de kártyázni szigorúan tilos volt. A hölgyeket – akik taglétszáma 50 és 100 fő között mozgott – teaestélyekkel, felolvasásokkal és hangversenyekkel szórakoztatták (Eöry 2017). Papucsfi Flórián, a Bolond Istók alakja a női kaszinók megjelenését és a nadrág divatjának elterjedését kapcsolta össze:

Mit szóltok hozzá, már a nőknek is van kaszinójuk. De miután belátják azt, hogy kaszinóba mégsem igen illik szoknyás népek járni, hát egyszerűen divatba hozták a szoknya-nadrágot.²⁹

A hazai élclapok foglalkoztak a női tanulás és munka témakörével is. A magyarországi nőket érintő oktatási rendeleteket a korábbi fejezetben tárgyaltam, így itt az ezzel kapcsolatos vicceket emelem ki. A tanítónő, nevelőné képe és a női nadrágviselés az alábbi sorokban kapcsolódik össze:

28 *Bolond Istók*, 1911. április 2. 4.

29 *Bolond Istók*, 1911. március 12. 8.

A nevelőnő sokáig vesződik, míg végre megérteti a tíz éves Pista fiúval, hogy mi a különbség a *konkrét* és az *absztrakt* között.

— Ide figyeljen. Konkrét az, ami látható, absztrakt pedig az, ami nem látható. No, most mondjon erre egy példát.

— A nadrág! — feleli a fiú.

— Nos, nos? Konkrét az, vagy absztrakt?

— Hát az enyém, az konkrét, de a kisasszonyé absztrakt.³⁰

A vicc csattanóját a nadrág kettőssége adja: amíg a fiún konkrétan megjelenhet, addig a nevelőnő számára a nadrágviselet nem valósulhat meg, csak elméletben veheti fel azt. A nevelőnőt, aki tekintélyben felette áll a tanítványának, a vicc a nadrág eszközével lealacsonyítja.

A legtöbb fiatal lány a korszakban leginkább időtöltésből rajzolt vagy festett, azonban voltak nők, akik rajztanári vagy művészeti pályára készültek (Szécsi & Géra 2015: 357). A művésznőket is parodizálták a nadrág segítségével. 1899. június 4-én a Bolond Istók rövid verset közölt Rosa Bonheur-ről: a vicc csattanóját a „festeni” szó kétértelműsége adta, azaz Bonheur jól fest a vászonra, de nem fest jól nadrágjában.³¹ Tehát a tehetségét elismeri, ugyanakkor ez sem legitimálhatja számára a nadrágviseletet.

Az élclapok kedvelt témájának számított a 19. században kibontakozó sportélet, ezen belül is a mozgás és a női nadrágviselet kapcsolata. A séta és a kirándulás mellett más mozgásformák is szokássá váltak. A 19. század végén a (női) sport még nem elsősorban a versenyzésről szólt; sokkal inkább szórakozásnak, kellemes időtöltésnek számított. Itthon a polgári családok női tagjai elsősorban a korcsolyázásnak, a tenisznek és a biciklizésnek hódoltak.

A nők és a fiatal lányok számára kezdetben károsnak vélték a testmozgást, például azzal érvelve, hogy a korcsolyázás meghűlést okozhat (Kéri 2008: 165). A divatlapok gyakran tudósítottak a különböző sportviseletek divatjának változásáról, de az élclapok kedvelt témája lett a női biciklizés, torna és lovaglás is. 1896-ban indult a Kerékpár Sport című lap, amely első számát a női biciklizésnek szentelte. A lap a későbbiekben is sokat foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, gyakran mutatott be híres nőket, akik előszeretettel hódoltak ennek a sportnak (Kozák 2004: 40). Bár az előbb említett lap próbálta népszerűsíteni ezt a sportot, Kozák Péter (2004: 42) kutatásai szerint kevés nő használt biciklit. Neki némileg ellentmond Imrehné Sebestyén Margit (2010: 206), aki szerint még az 1890-es években is ellenérzést váltott ki a női kerékpározás, de pár évvel később, a századfordulón már biciklis versenyeket is rendeztek. Ugyanakkor mindketten kiemelték a kerékpározásra alkalmas öltözet fontosságát, hiszen a hosszú, uszályos ruhákban lehetetlen volt tekerni a pedált.

A századfordulón az általánosan elterjedt biciklis öltözék elegáns selyemblúzból, bő térdnadrágból és alá húzott fekete harisnyából állt. A praktikussági okokból húzott nadrágviselet a vicclapok bő forrásanyagául szolgált. A kerékpározást könnyítő nadrágot és az azt felvevő nőket egyaránt karikírozták – akkor is, ha annak viseletét az észszerűség diktálta. A három élclapban összesen öt cikk jelent meg a biciklis nadrágról. Ezt a témát több ízben is megragadta a Bolond Istók alakja, Stanczi néni, aki olvasóihoz intézett kérdést:

Leikeim, mit szóltok hozzá? Elhatároztam, mert a lábaim nagyon kezdik a szolgálatot fölmondani, hogy ezentúl bicziklin vizitázom! Naponta legalább is átlag tíz vizitet teszek, gyalog már nem győzöm s a villamos bilettára nem futja, hát kereken járok. Adjatok tanácsot aranyos libuskáim, hogy nadrág-kosztümöt csináltassak-e vagy ne?³²

Írása mutatja a korszakban egyre elterjedtebbé váló kerékpáros közlekedést. Bár a közvélemény – elsősorban a hazai sajtó – gyakran ellenérzését fejezte ki irányába (a Magyar Bazár nőietlennek titulálta ezt a testmozgást,

30 *Borsszem Jankó*, 1911. augusztus 6. 7.

31 *Bolond Istók*, 1899. június 4. 10.

32 *Bolond Istók*, 1899. október 8. 4.

és kiemelte az ezzel járó izzadt és kivörösödött arcot, a hajlott vállat és a szétvetett lábakat, amiket egy férfi sem találhat esztétikusnak³³), mégis egyre több nő kezdte el használni a század utolsó évtizedeiben. Az ellenző hangok ellenére kiolvashatjuk a sorok közül a kerékpár gyakorlati jelentőségét is; használata megkönnyíthette a közlekedést, Stanczi néni is a lábfájdalomra hivatkozva tervezi használni a biciklit. Ugyanakkor a kerékpározást könnyítő nadrág, illetve nadrágkosztüm viseletét nem jelenti ki egyértelműen, helyette kérdést formál az olvasók felé, rájuk bízva ennek a ruhadarabnak a megítélését.

Az 1860-as évek során előtérbe került a torna mint mozgásforma, ugyanakkor még Magyarországon nem tekinthetünk rá elterjedt sportként (Hadas 2002: 17). A századfordulón a hazai lapok előszeretettel közöltek cikkeket a női tornáról, amelyhez a nadrágviseletet tartották célszerűnek.³⁴ Gimnasztikai egyletek Pesten kívül csak Miskolcon, Pozsonyban, Győrben, Eperjesen, Nagyváradon és Kassán jöttek létre (Siklóssy 1928: 458–459). A női tornáról számos eltérő gondolat született a korszakban, gyakran ajánlották a fiatal lányoknak mint tartást javító mozgásformát. Erre a témára a női nadrágviselet kapcsán a Bolond Istók Czukros Babája is kitér egy gondolat erejéig:

Az egyik fővárosi polgári lányiskolában a tornaórán a növendékek nadrágban kötelesek tornázni. Istenkém, bocsáss meg, hogy ezt a ruhadarabot kimondtam. Mert azt hiszem, ez nem illik. Fölhúzni azonban, úgy látszik, annál jobban.³⁵

A század utolsó harmadában egyre több tanterv, tanmenet és oktatási dokumentum jelent meg a nőnevelő tornászattal kapcsolatban; ezeket két lapban, a Tornaügyben és a Herkulesben publikált cikkek egészítették ki. A korszakban az egyik legjelentősebb műnek dr. Turjay László 1882-ben íródott munkája, a *Nőnevelő tornászat szülék, tanítók és tanítónők számára* számított, amelyben a szerző két típusú tornászatot különböztet meg, a férfi testgyakorlást, amely erősebb mozgású és hatékonyabb, és a női tornászatot, amelyet táncszerű, zenére végezhető mozgásformákból állt. Turjay szerint a tornászat lényege a női test elpuhultságának megelőzése, az egészség fenntartása és a szép alkat kialakítása, tehát az, hogy a nőket a férfiaknak tetsző lényé formázza (Hadas 2003: 208–213). Czukros Baba írásából is ezt olvashatjuk ki: a tanulás és a torna már elfogadott tevékenység a fiatal lányok számára, azonban a nadrágviselet továbbra is tiltott téma, tabuként jelenik meg. Míg az előbbi a férfiak számára kívánatos változásként jelenik meg, addig az utóbbitól ódzkodnak, így a fiatal lányoknak (és nőknek) ajánlatos elkerülniük azt.

Végül, de nem utolsósorban írásomban a színház és a női nadrágviselet kapcsolatára fordítok néhány mondatot. A polgárosodás folyamata átalakította a közízlést is: elkülönült egymástól az úgynevezett magas művészet és a tömegkultúra (Ágoston 2001: 472). Az értelmiség, az arisztokrácia és a nagypolgárság tagjai előszeretettel jártak színházba, ami a társasági élet és így a divatoknak hódolás bizonyításának színtere volt. A vizuális művészetekben a ruha a mondanivaló megerősítését szolgálta, szolgálja. Egy-egy jelenetben a ruha anélkül is irányt adott, hogy a szereplő megszólalt volna (Szilvitzy 1982: 21–22). Így a kor színésznői az öltözködés tekintetében irányító szerepet tudhattak maguknak, ha pedig nem állt rendelkezésükre elegendő pénz a legújabb kollekciókra, gyakran hordták jelmezeiket az utcán is (F. Dózsa 1989: 46–47).

Az 1890-es években a színház fontos szerepet töltött be a társadalmi életben. A Vígszínház, a Magyar Színház, a Nemzeti Színház, az Operaház, a Népszínház, a Király Színház és a Modern Színház egyaránt teltházasként tartott előadásokat. A színdarabok és a színészek, színésznők pedig nagy hírnévnek örvendtek a korban, szinte minden lapot cikkezett róluk. A divatlapok gyakran leírták egy-egy színésznő viseletét, akit a divat első hírnökeinek tekintettek. Érdemes kiemelni azonban a cenzúra fontosságát. A 19. század utolsó harmadára még mindig jellemző és gyakran következtelen volt a színházra ért cenzúra, amelynek elsődlegesen erkölcsnevelő célzata volt, és tovább is fennmaradt, mint a sajtó korlátozása (Balázs 2014).

33 *Magyar Bazár*, 1984. július 16. 109.

34 *Tolnai Világlapja*, 1910. január 16. 152.

35 *Bolond Istók*, 1909. december 26. 4

Az élclapok is sokszor hoztak le humoros történeteket, átírt forgatókönyveket, színházi beszámolókat. A Borsszem Jankó „Theatralia” címszó alatt értékelt a legújabb darabokat, amíg a Bolond Istók „Színi Szemléje” tudósított a színészekről. A férfiszerepeket eljátszó színésznőket a „nadrágszerep” kifejezéssel illették, vicceik csattanóinak alapjául is ez a kollokáció szolgált. Természetesen nem a 19. század folyamán fordult elő először, hogy egy színész ellenkező nemű karaktert alakítson a színpadon. Az 1600-as évek londoni színházaiban férfiak alakítottak minden karaktert, férfit és nőt egyaránt. A modernkori színjátszásban azonban egyre többször fordult elő ennek az ellenkezője; Sarah Bernhardt francia tragika például a Reichstadti herceget alakította Edmond Rostand *Sasfók* című művében.

A hazai színjátszás történetében is találunk erre példát, Fedák Sári a *János vitézben* és a *Bob hercegeben* játszott el férfi karaktereket.³⁶ Ugyan a nadrágszerep kifejezés általános volt a férfiakat eljátszó nőkre; az élclapok a női nadrágot felhasználva értékelték a színésznők teljesítményét. Fedák Sáriról például a Borsszem Jankó tudósított nadrágszerepben. Bár a későbbiekben tovább részletezte Fedák színdarabban nyújtott teljesítményét, a cikk írója lesújtónak gondolta a színésznő „nadrágszerepét”:

A Babuska került előadásra. Ez egy legszebb operett a világon, mert ebben Fedák Sári és Váradi Ili együttesen fordulnak elő. Arról van szó benne, hogy a két művésznő közül melyik tud jobban énekelni, az kapja meg a Babuskát Fali Leótól, a zseniális lehárferencztől [*sic!*], aki Bécsből nézi az egész hecczet. Az egyik művésznő elénekel egy szép angol tánczot, a másik egy nadrág-szoknyát énekel, fekete bársony kivitelben, arany sujtásokkal, melyek valóban lesujtóak. Ez a másik: ez Fedák Sári...³⁷

Összegzés

A kiegyezés utáni Magyarországon számos gazdasági, ipari változás történt. Javultak az életkilátások, korszerűbbé váltak a lakások, csökkent az éhínség, az emberek többsége jobb minőségű és változatosabb élelmiszerekkel táplálkozhatott. A nők társadalmi helyzete azonban alig változott a 19. század második felében. A középosztály asszonyainak életét merev és berögzült szokások hálózták át, ezeket gyermekkoruktól kezdve sajátították el. Életük a háziasszony és az anya szerepében teljesedett ki, amelyhez reprezentációs feladatok társultak. Politikai és gazdasági jogaik szegényesek voltak, apjuk, férjük vagy más férfi rokonuk gyámsága alá tartoztak.

Ugyanakkor ez a merev értékrend a 19. század második felében megváltozni látszott. Ezzel összefüggésben a nők oktatási lehetőségei kiszélesedtek, az első világháború után a szavazati jogot is megszerezték. Egyre több lehetőségük volt a sportolás területén, emellett a századfordulón már kávéházakba és kaszinókba is járhattak. Ugyanakkor mindezek a változások ellenállásba ütköztek, amelyet a korabeli élclapok viccei (is) mutatnak.

A korszakban egymástól „elzárkózó” nők és férfiak a századfordulón egyre több helyen rendelkeztek, rendelkezhetek ugyanazokkal a lehetőségekkel. A Borsszem Jankó, a Bolond Istók és a Kakas Márton ezeket a változásokat jelenítette meg hasábjain, és egyúttal bírálta és el is utasította őket. Az elutasítás egyik példaként jelenik meg a női nadrágviselet karikírozása. Ez a ruhadarab nem önmagában jelenik meg a különböző viccekben: mindhárom lap emancipációs folyamatokat társított hozzá. Egyletekbe lépő, tanító és sportoló nőket jelenítették meg a nadrágviseletet gúnyoló viccekben, egyszerre utasítva el a ruhadarabot és a hozzá kapcsolt tevékenységet is.

A női nadrágviselet lehetősége kívül esik a középosztály szigorú gondolkodásmódjának keretein, így határátlépésként jelenik meg ezekben a lapokban. Ez – mint a korabeli élclapok humorának forrása – a Heller Ágnes által megfogalmazott másságra épült. A nadrágot viselő nők szembementek a korabeli normával, a szigorúan szabályozott és az illemkönyvek által rögzített öltözködési előírásokkal. Ez a normaszegés pedig ellenérzést,

36 *Tolnai Világlapja*, 1929. április 3. 32.

37 *Borsszem Jankó*, 1911. március 5. 4.

idegenséget (vagy akár félelmet) válthatott ki a férfiakban és nők egy részében. Ez az averzió akkor is fennállt, ha a női nadrágviseletet az észszerűség indokolta – például a sportolás, a testmozgás megkönnyítése.

Írásom a korábbi divattörténeti, öltözködéstörténeti kutatások egyik eredményére, kijelentésére is reflektál. Mindhárom élclap nagy arányban foglalkozott a biciklis hölgyekkel. A nők körében (is) fokozatosan terjedő sportolás új ruhatárát kívánt, hiszen a korábbi szoros fűzőben és súlyos, hosszú ruhákban lehetetlen volt a testmozgás. A női kerékpározás terjedése és a hozzá felvett nadrág fontos részét képezi az átalakuló öltözködési hullámnak, ugyanakkor a korpusz rávilágít arra is, hogy a női nadrágviselet nem pusztán ezzel a tevékenységgel kapcsolható össze – egyetértve Marnie Fogg kijelentésével, miszerint a bloomers típusú bővülő nadrágot hiba lenne csak és kizárólag a kerékpározáshoz való öltözékekkel azonosítani. A Borsszem Jankó, a Bolond Istók és a Kakas Márton viccei tehát megmutatják a női nadrág sokszínűségét, széles körű viseleti lehetőségeit és általuk kiváltott ellenszenvet is.

Végül, de nem utolsósorban még egy pontot szeretnék kiemelni. Mindhárom élclap – harsány, durva humorának köszönhetően – számos olvasóra talált a századfordulón. Bár Fabó Edit szerint ezek az élclapok egyben nevelői, társadalomformálói szerepet is betöltöttek, az általuk megformált karakterek, leírt viccek, verseik nem csupán gúnyos paródiaként szolgálhattak a korszakban, hanem bemutattak egy újfajta nőképet is.

A sztereotip figurák, a cserfes, fiatal Emanczi Paula, a nyers, szatirikus humorral rendelkező Stanzi néni vagy éppen a nadrágszerepben tündöklő színésznők példát is mutathattak a női olvasók számára. Ezek a lapok tehát egyszerre parodizáltak és terjesztettek egyfajta, a korszakban megjelenő új nőképet. Ez a nő pedig kávéházakba járt, tanult, biciklizett – és nem utolsósorban nadrágot viselt.

Irodalom

Acsády Judit & Mészáros Zsolt (2016): Feminizmus a fővárosban és vidéken a múlt századelőn. In: Pap József & Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*, 486–501. o. Budapest: Hajnal István Kör & Társadalomtörténeti Egyesület.

Acsády Judit (1999): A magyarországi feminizmus a századelőn. In: Püski Levente, Timár Lajos & Valuch Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 1. kötet*, 295–311. o. Debrecen: KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék.

Ágoston Gábor (2001): *Millenniumi magyar történet: Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest: Osiris Kiadó.

Balázs Eszter (2014): Szexuális kultúra, színház, cenzúra a 19. századvégi Budapesten. Egy értelmiségi tiltakozás és a sajtó. *Médiakutató*, ősz, 63–86. o.

Boucher, François (1973): *20,000 Years of Fashion: The History of Costume and Personal Adornment*. New York: Henry N. Abrams

Broby-Johansen, Rudolf (1969): *Az öltözködés története*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Buzinkay Géza (1983): *Borsszem Jankó és társai*. Budapest: Corvina Kiadó.

Buzinkay Géza (1988): *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Budapest: Magvető Kiadó.

Buzinkay Géza (2016): *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest: Wolters Kluwer.

Cunnington, Cecil Willet (1976): *A Dictionary of English Costume*. London: Adam & Charles Black.

Ék Erzsébet (1994): *Magyarországi viseletek: a honfoglalástól napjainkig*. Budapest: Littoria Könyvkiadó.

Eőry Gabriella (2017): A kaszinók elterjedése Magyarországon. *Századok*, 4. sz. 809–842. o.

F. Dózsa Katalin (1989): *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

F. Dózsa Katalin (2014): *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.

Fabó Edit (2014): Gúny és kritika. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 39. évf. 215–238. o.

- Fábri Anna, Borbíró Fanni & Szarka Eszter (2006): *A nő és a hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Fábri Anna, Borbíró Fanni & Szarka Eszter (1999): *A nő és hivatása I. Szöveggyűjtemény a nőkérdés magyarországi irodalmából 1777–1865*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Fogg, Marnie (2013): *Fashion: the whole story*. Munich: Prestel.
- Gáspár Gabriella (2007): A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. In: Palásik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, 65–79. o. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Gáspárné Dávid Margit (1924): *A divat története: erkölcsök, szokások, viseletek*. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- Gergely András, szerk. (2005): *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Géró Györgyi (2016): A magyar vicc és határvidéke. In: Boda-Ujlaky Judit, Barta Zsuzsanna, T. Litovkina Anna & Barta Péter (szerk.): *A humor nagyítón keresztül*, 23–32. o. Budapest: TINTA Könyvkiadó.
- Győrffy Alexandra (2018): A humor szerepe a kommunikáció hatékonyságában. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Kommunikációs tudatosság – Médiatudatosság*, 152–161. o. Budapest: Hungarovox Kiadó.
- Hadas Miklós (2002): A gymnastica, avagy „a fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”. Adalékok a modern férfiaság kialakulásának vizsgálatához. *Korall*, 7–8. sz. 15–33. o.
- Hadas Miklós (2003): *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Heller Ágnes (2001): A komédia halhatatlansága – A komikum meghatározhatatlansága. *Kritika*, 11. sz. 22–26. o.
- Heller Ágnes (2002): A komédia halhatatlansága – A nevetés. *Kritika*, 5. sz. 16–19. o.
- Horváth Zoltán (1974): *Magyar századforduló*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Imrehné Sebestyén Margit (2010): *Divatok és korok*. Celldömölk: Apáczai Kiadó.
- Jelavich, Barbara (2000): *A Balkán története II*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kereszty Orsolya (2011): *A „Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*. Budapest: Magyar Tudományterületi Intézet.
- Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs: Pro Pannonia.
- Kosáry Domokos & Németh G. Béla (2001): *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kozák Péter (2004): *Illem, sport és divat. „Amazonok” a századfordulón (19–20. század)*. Budapest: Viktória Kiadó.
- Németh Luca Anna (2015): Illemtények és társalgási útmutatók, mint történeti szociopragmatikai források. In: Németh Miklós & Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.*, 125–141. o. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Papp Barbara & Sipos Balázs (2017): *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Siklóssy László (1928): *Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék. A magyar sport ezer éve II*. Budapest: Országos Testnevelési Tanács.
- Szapor Judit (2007): A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In: Palásik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, 129–144. o. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Szécsi Noémi & Géra Eleonóra (2015): *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Budapest: Európa Kiadó.
- Szentesi Réka (2016): Egészség, feminizmus, szépségideál: A fűzőviselet körüli vita a dualizmus korában. In: F. Dózsa Katalin, Szatmári Judit Anna & Vér Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom*, 145–161. o. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Szilvitzky Margit (1982): *A farmertől az ünneplőig: öltözködés és kreativitás*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Tóth György (2010): A varrógép meghonosodása Magyarországon. In: Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*, 137–167. o. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Varga Éva (2004): Hölgyközönség a pesti kávéházakban. *Budapesti Negyed*, 1–2. sz. 79–103. o.
- Vörös Kati (2003): Judapesti Buleváron. *Médiakutató*, tavasz, 19–43. o.

Források

- Bolond Istók*, 1896. május 3.
Bolond Istók, 1899. június 4.
Bolond Istók, 1899. október 8.
Bolond Istók, 1900. augusztus 5.
Bolond Istók, 1902. június 8.
Bolond Istók, 1909. december 26.
Bolond Istók, 1911. április 2.
Bolond Istók, 1911. december 10.
Bolond Istók, 1911. március 12.
Borsszem Jankó, 1892. január 3.
Borsszem Jankó, 1896. március 1.
Borsszem Jankó, 1899. december 31.
Borsszem Jankó, 1904. február 28.
Borsszem Jankó, 1911. augusztus 6.
Borsszem Jankó, 1911. március 5.
Borsszem Jankó, 1913. február 2.
Budapesti Hírlap, 1911. március 1.
Fővárosi Lapok, 1895. január 1.
Kakas Márton, 1890. szeptember 30.
Kakas Márton, 1896. július 26.
Kakas Márton, 1900. augusztus 5.
Kakas Márton, 1903. november 1.
Magyar Bazár, 1984. július 16.
Pesti Hírlap, 1891. április 24.
Pesti Hírlap, 1895. január 17.
Tolnai Világlapja, 1910. január 16.
Tolnai Világlapja, 1929. április 3.
Üstökös, 1888. január 29.
Világ, 1911. november 23.

Felhasznált képek

- Borsszem Jankó*, 1896. március 1.
Borsszem Jankó, 1911. február 26.
Kakas Márton, 1896. július 26.
Üstökös, 1888. január 29.

Abstract in English

The representation of women wearing trousers in satirical periodicals between 1896–1914

In the 19th century, caricatures, illustrations, anecdotes, reports and poems in satirical journals became extremely popular. The publicists of widely-read journals, such as *Borsszem Jankó*, *Kakas Márton* and *Bolond Istók* had a marked opinion on topics related to politics and public life. Contemporary fashion was also subject to the authors' witty comments, as they caricatured numerous aspects of women's trousers such as the expenses of women's dressing and the style of the new collections. This paper examines the different ways the above-mentioned periodicals caricatured women who wore trousers. It highlights the various formats of jokes and activities related to women's trousers (e.g., sports and theatrical costume). The research covers the period 1896–1914 and the corpus consists of 65 articles.

Keywords: clothes, dressing, fashion, satirical journals, trousers

Szlama Gabriella Zsófia diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte meg előbb történelem alapszakon, majd művelődéstörténet mesterszakon. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Kommunikációtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Érdeklődési köre a 19–20. századi divat története, kutatási témája a női nadrágviselet reprezentációja a különböző típusú sajtóorgánumban 1896 és 1914 között. Email: zsofi.szlama@gmail.com

Egres Dorottya

Stratégiai manőverezés az atomenergia polilógusában¹

A paksi atomerőmű négy reaktorát előregedésük miatt a következő évtizedben le kell állítani. A nukleáris energia hazai energiatermelésben való 40 százalékos részarányának fenntartása végett az Országgyűlés 2009-ben elvi hozzájárulását adta a bővítéshez. A jövő energiapolitikája, illetve az orosz hitelből, orosz beszállítóval történő bővítés azóta is része a politika és a média napirendjének. Tanulmányomban a pragmadialektika kiterjesztett elmélete, a stratégiai manőverezés olyan megközelítését mutatom be, amely alkalmas a hosszú távú polilógus elemzésére. Céloom a paksi bővítés vitáján keresztül demonstrálni, hogy a stratégiai manőverezés három aspektusa (a hallgatói elvárások, a topikus potenciál és a prezentációs eszközök) egy időben elhúzódó és térben nem lokalizálható, sokszereplős vitaszituáció elemzésére is alkalmas. Az aspektusok vizsgálatához felhasználok a 2009 és 2017 közötti, az atomenergiáról és a paksi atomerőmű bővítéséről szóló közvélemény-kutatásokat, valamint elemzem az ugyanebben az időszakban lezajlott vita politikai, környezetvédő és szakértő szereplőinek online diskurzusát.

Kulcsszavak: atomenergia, diskurzuselemzés, érvelés, közvélemény-kutatás, polilógus, politikai deliberáció, politikai kommunikáció, pragmadialektika, stratégiai manőverezés

Bevezetés

A paksi atomerőmű jelenleg is működő négy reaktorát az 1980-as években helyezték üzembe, ezért előregedésük miatt a következő évtizedben le kell kapcsolni azokat. Magyarország energiatermelésében a nukleáris energia körülbelül 40 százalékos arányának hosszú távú fenntartása (International Energy Agency 2017), azaz a paksi atomerőmű új reaktorokkal történő bővítése az Országgyűlés elvi hozzájárulásával 2009-ben dőlt el.² Ha a paksi bővítésről szóló vitát az argumentációelmélet eszköztárával próbálnánk elemezni, több nehézségbe ütköznénk, ugyanis a modern argumentációelméleti iskolák elsősorban időben és térben lokalizálható érvelési szituációkat (azaz egy-egy konkrét vitahelyzetet) vizsgálnak, továbbá azokat kétszereplősként modellezik (Lewiński 2013). E kutatás azonban a paksi bővítést mint egy időben elhúzódó és térben nehezen lokalizálható, sokszereplős vitát vizsgálja. Bemutatja, hogy az argumentációelmélet jelenleg meghatározó iskolájának teóriája, a pragmadialektika, illetve annak kiterjesztett elmélete, a stratégiai manőverezés a jelen tanulmányban felvázolt konceptuális kiterjesztéssel mégis alkalmassá teszi az elméletet arra, hogy segítségével hosszú távú többszereplős viták elemezhetővé, a szereplők érvelési stratégiái pedig értékelhetővé váljanak.

E tanulmány első részében ismertetem a hosszú távú többszereplős viták argumentatív jellegzetességeit, majd bemutatom a paksi bővítésről (Paks 2) szóló vita főbb eseményeit és kérdéseit. Az ezt követő részekben a stratégiai

---

1 E tanulmány a COST Action CA17132 – APPLY European Network for Argumentation and Public Policy Analysis támogatásával készült. A COST APPLY érveléseméleti és közpolitikai kérdésekben történő nyilvános döntéshozatali folyamatokat elemző európai hálózat. Köszönettel tartozom a Budapest Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékén működő Measures of Rationality kutatócsoportnak is a tanulmány kapcsán megfogalmazott értékes megjegyzéseikért.

2 25/2009. (IV. 2.) Országgyűlési határozat: „Az Országgyűlés előzetes, elvi hozzájárulást ad ... a paksi atomerőmű telephelyén új blokk(ok) létesítését előkészítő tevékenység megkezdéséhez.”

manőverezés három aspektusának (hallgatói elvárások, topikus potenciál, prezentációs eszközök) konceptuális kiterjesztését vázolom fel. Mivel a Paks 2-ről szóló vita a pragmadialektika elmélete szerint a deliberáció műfajába sorolható, amelynek elsődleges közönsége az állampolgárok közössége (van Eemeren 2010, 2018), a hallgatói elvárások aspektusának elemzéséhez a paksi bővítésről szóló 2009 és 2017 közötti magyarországi közvélemény-kutatásokra támaszkodom. A felmérések megmutatják, hogy a magyar választók támogatják vagy ellenzik a bővítést, mit tekintenek mellette és ellene szóló érveknek, így ezek a felmérések informatívak lehetnek a lakosság nézeteit és preferenciáit illetően. A stratégiai manőverezés elmélete szerint a topikus potenciál az érvelési szituációban rendelkezésre álló érvek összességét jelenti, ezért ennek az aspektusnak az elemzése végett a politikai, a környezetvédő és a szakértői diskurzusok leggyakoribb témaköreit és a hozzájuk tartozó érveket azonosítom be.

A témakörök és az érvek katalógusa megmutatja, hogy Paks 2 komplex vitájában milyen témakörökből milyen érveket meríthetnek a vitázók. A politikai, a környezetvédő és a szakértői diskurzusokban a témakörök és az érvek gyakoriságelemzése felfedi, miben tér el az egyes szereplők érvelése. Tekintettel arra, hogy a vita szereplői közül többen is a „Ne legyen Paks 2!” pozíciót képviselik, elengedhetetlen a pozíciókat alátámasztó érvek különbözőségének elemzése ebben a többszereplős vitában.

A stratégiai manőverezés harmadik aspektusának vizsgálata során, Paks 2 vitájának hosszú távú jellegét szem előtt tartva azokat a prezentációs eszközöket elemzem, amelyek egyrészt ismétlődnek a szereplők érvelésében, másrészt képesek az olvasóközönséggel való közösség kialakítására. Ez utóbbi azért tekinthető fontosnak, mert a vita szereplőinek a tanulmányban vizsgált diskurzusa elsősorban az állampolgároknak szól. A stratégiai manőverezés három aspektusának illeszkedése jelenti a teljes argumentatív stratégiai kivitelezését (van Eemeren 2017), amellyel értékelhetővé válik a vitapartnerek érvelése.

E tanulmányban amellett érvelek, hogy a paksi bővítésről szóló vita legprominensebbnek nevezhető szereplőinél nem állapítható meg a teljes argumentatív stratégia, miként feszültség figyelhető meg a közönség által fontosnak tartott témakörök és a szereplők érvelésének leggyakoribb témaköre között is. Emellett e tanulmány mint empirikus elemzés a paksi bővítésről szóló vita további megértéséhez kíván hozzájárulni, amely vita nemcsak Magyarország jövőbeni energiapolitikáját határozza meg, hanem egyben mélyreható társadalmi és politikai vitákat is eredményezett.

A bővítés hosszú távú polilógusa

A modern argumentációelméleti iskolák a vitát rendszerint két fél interakciójaként modellezik (Lewiński 2013). De mi történik, ha belép a vitába egy harmadik szereplő, esetleg egy negyedik is? Megtarthatók-e a modern argumentációelméleti iskolák diadikus modelljei a többszereplős viták leírására? E kérdések még nagyobb fontossággal bírnak a nyilvános deliberatív szituációk esetében, tehát azokban a döntéshozatali helyzetekben, amelyek közvetett vagy közvetlen módon az állampolgárok véleménye alapján dőlnek el. Ennek oka az, hogy ezek a vitahelyzetek általában többszereplősként jellemezhetőek (Lewiński 2010, Lewiński & Aakhus 2014, Lewiński & Mohammed 2015). Az iménti kérdések megválaszolása végett az utóbbi években az argumentációelmélet fókuszába a polilógusok teoretikus és empirikus vizsgálata került, kiváltképpen a környezetvédelemmel és az energiapolitikával kapcsolatos többszereplős viták.

A polilógusokban egyszerre több szereplő változatos pozíciókat felvéve, eltérő helyszíneken vitázik, heterogén közönségeket szólít meg, hogy elérje változatos céljait (Musi & Aakhus 2018). Marcin Lewiński, az argumentatív polilógusok kutatója szerint a polilógusok olyan valós jelenségek, amelyek eltérnek a dialógusoktól, de az érveléselmélet még mindig a diadikus modelljeivel törekszik leírni a polilogikus vitaszituációkat (Lewiński & Blair 2011, Lewiński & Aakhus 2014, Lewiński & Mohammed 2015, Aakhus & Lewiński 2017, Aakhus et al. 2016, Lewiński 2016, Lewiński & Üzelgün 2019). E tanulmányban viszont azt mutatom be, hogy az eredetileg diadikus modellre épülő pragmadialektika, illetve annak kiterjesztett elmélete, a stratégiai manőverezés a felvázolt konceptuális kiterjesztéssel alkalmassá válik egy olyan nyilvános deliberatív szituáció elemzésére, amilyen Paks 2 vitája is.

Az időben és a térben lokalizálható vitaszituációk vizsgálata nem elegendő a „vita logikájának” a megértéséhez (Aakhus & Lewiński 2017: 199). Egy makroszkóp jellegű vizsgálattal egyszerre írhatók le a vita részletei és azok szintézise (Musi & Aakhus 2018). Tekintettel a paksi bővítés vitájának hosszú távú és polilogikus jellegére, ez a ta-

nulmány egy makroszkópot ad: egyaránt bemutatja az egyes közvélemény-kutatások eredményeit, a szereplők tipikus érveléseit, továbbá összefoglalja a felmérések eredményeiből látható tendenciát, és megadja a szereplők érveinek gyakoriságát. Bár elméletileg számtalan pozíció megjelenhet egy polilógusban, a közpolitikai viták olyan gyakorlati problémákból indulnak ki, amelyekre döntési opciókat kell létrehozni. Ezek az opciókat idővel bináris oppozícióként, egymásnak ellentmondó lehetőségekként adják elő (Lewiński 2016), ahogy ez Paks 2 esetében is történt. Még akkor is, ha a szereplők pozíciói diadikus ellentmondásban állnak, azokat más érvek hangsúlyozásával támasztják alá.

E tanulmány a paksi bővítés vitájának legprominensebb politikai, környezetvédő és szakértő szereplőinek érvelésére fókuszál: a bővítés elsőszámú támogatójának Magyarország Kormánya tekinthető, ellenzőinek pedig többek között a hazai zöld párt, a Lehet Más a Politika (LMP), a Greenpeace Magyarország és az Energiaklub (amely nem-kormányzati szervből vált szakpolitikai intézetté, célja pedig a megújuló energiaforrások elterjesztése). Azért tekinthetők ezek a szervezetek meghatározónak, mert rendszeresen és részletesen, számos helyszínen és platformon – elsősorban saját hivatalos weboldalaikon – kommunikálnak az atomenergiával és Paks 2-vel kapcsolatban.

Az elmúlt tíz évben rengeteg vitát, nyilvános előadást, közmeghallgatást rendeztek a témában, de az online megjelent cikkek jellemzően a szervezetek hivatalos álláspontját kommunikálják. A továbbiakban a felsorolt négy szervezet 2009 és 2017 közötti hivatalos online kommunikációjára fókuszálok. 2009-ben született meg az országgyűlés elvi hozzájárulása a paksi atomerőmű telephelyén új blokkok létesítését előkészítő tevékenység megkezdéséhez, és 2017-ben engedélyezte az Európai Unió hivatalosan a projektet. E két időpont között számos kérdésben folytak bírósági perek, például a bővítés dokumentációjának titkosítása, az elmaradt tenderkiírás, az állami támogatás, az előkészítő tanulmányok megalapozatlansága kapcsán. A vita sarkalatos pontjának tekinthető a 2014 januárjában megkötött szerződések együttese, amelyek szerint a beruházás 80 százalékát orosz állami hitel fedezi, és a reaktorokat az orosz állami vállalat, a Roszatom fogja szállítani.

A paksi bővítés vitájának főbb pontjai a következő kérdéseken keresztül ragadhatók meg: Tekintettel a beruházás relatíve magas költségére, megtérül-e a beruházás, vagy az adófizetőknek kell magasabb áramarat fizetniük? Munkahelyteremtésre vagy inkább korrupcióra ad-e lehetőséget a projekt? El fogja-e veszíteni Magyarország a szuverenitását az orosz közreműködés hatására? Valóban növekedni fog-e az áramigény, amelyet csak az atomerőmű tud kiszolgálni? Fel kellene-e mondani a projektet, mert sokak szerint a döntéseket nem előzték meg adekvát politikai vagy szakmai viták? Mekkora a bővítés biztonsági és környezeti kockázata?

Közvélemény-kutatások és hallgatói elvárások

Ebben a fejezetben amellet érvelek, hogy a közvélemény-kutatások eredményei alapján következtetni lehet a hallgatói elvárásokra, annak ellenére, hogy a közönség koncepciója az érvelélméletben, a közvélemény fogalma pedig a társadalomtudományokban problematikus. A továbbiakban bemutatom a Magyarországon 2009 óta, az atomenergia és Paks 2 témájában készült közvélemény-kutatásokat és eredményeiket, valamint beazonosítom, hogy mely témákat tartanak fontosnak a felmérések megrendelői és a válaszadók.

A hallgatói elvárások (*audience demand*) fogalma arra utal, hogy a közléseknek mindig van egy feltételezett címzettjük, és a róla alkotott elképzelések hatással vannak a vitázók érvelésére. A vitapartnerektől elvárják, hogy vegyék figyelembe a közönségük nézeteit és preferenciáit. Ugyanakkor az érvelélméletben többféleképpen is elkülöníthetők a közönségek: ezek lehetnek elsődlegesek és másodlagosak (van Eemeren 2010), célzottak és elértek (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1958, Crosswhite 1996, Tindale 2006), vélték és valóságok (van Eemeren 2015). A megkülönböztetés változatossága arra utal, hogy nehézséget jelent meghatározni a vita szereplőinek közönségeit (Tindale 2015, Palmieri & Mazzali-Lurati 2016). Ez kifejezetten igaz abban az esetben, amikor a közönségek időről időre változnak, ahogyan egy hosszú távú polilógusban is. Az Energiaklub például egyszerre igyekszik a politikai döntéshozókra hatást gyakorolni és informálni a társadalmat, tehát egyaránt tekinthetők közönségének a politikusok és az állampolgárok. Ugyanakkor nehéz megítélni, hogy melyik nevezhető meg elsődleges vagy másodlagos közönségként, vagy éppen azt, hogy kit sikerül elérnie a kommunikációjával.

A közvélemény koncepciójának problematikusságát gyakran hangoztatják a társadalomtudományos szakirodalomban. A közvélemény konstruktumnak tekinthető, mivel a felmérések nemcsak mérik a társadalom

attitűdjét, hanem egyben befolyásolják is azt. Ebből kifolyólag a közvélemény-kutatások megrendelői képesek közönségeket kialakítani (Thogmorton 1993, Bourdieu 1979, Levasseur 2005, Einsiedel 2008, Ellwanger 2017). Amikor a felmérés célja az emberek pozitív attitűdjeinek megerősítése, a kérdések az előnyökre irányulnak. Amikor pedig a cél az aggályok felerősítése, a kérdéseket a potenciális veszélyekre és kockázatokra hegyezik ki.

A közvélemény-kutatások problematikusságának ellenére egy bizonyos témában újra és újra végrehajtott felmérések a következő szempontokból jelentősek. Először is: megfigyelhető, hogy a különböző megrendelők milyen kérdéseket tesznek fel, tehát milyen szempontokat, témaköröket tartanak egy adott kérdésben fontosnak. Másodsor: az ugyanabban a témában született felmérések eredményei összehasonlíthatóak, tehát lehet belőlük következtetni a válaszadók attitűdjeinek változására.

A közvélemény koncepciójának problematikussága ellenére a nukleáris energia témájában végzett társadalomtudományos kutatások is a közvélemény tárgyalása kapcsán gyakran hivatkoznak az országos reprezentatív közvélemény-kutatások eredményeire (Pidgeon & Demski 2012, Prati & Zani 2012, Turcanu et al. 2014, Arlt & Wolling 2015, Kim et al. 2016, Novikau 2017, Woo et al. 2017).

A nukleáris energiával és a paksi bővítéssel kapcsolatos 2009 és 2013 között született közvélemény-kutatásokat áttekintő Sarlós Gábor (2015a: 32) „párhuzamos valóságokként” írja le az eredményeket. A kifejezés arra utal, hogy a különböző megrendelők felmérései ellentétes eredményt mutatnak a megkérdezettek attitűdjéről. Ez a trend még az évtized második felében is megfigyelhető (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat

A bővítéssel kapcsolatos közvélemény-kutatások adatai

Dátum ¹	Megrendelő	Kutató-intézet	A bővítés támogatóinak/ ellenzőinek aránya (%)	Az orosz bővítés támogatóinak/ ellenzőinek aránya (%)
2011	Reuters ²	Ipsos	38/62	
2011	Origo ³	Medián	36/58	
2011	MVM ⁴	TNS	51/44	
2012	Greenpeace ⁴	Medián	42/51	25/66
2013	MVM ⁴	TNS	56/40	
2013	Gábor Sarlós ⁴	Ipsos	47/53	
2014	MVM ⁵	TNS	58/n/a	
2014	Greenpeace ⁶	Ipsos		31/59
2014	Greenpeace ⁷	Medián		35/60
2016	Greenpeace ⁸	Medián		27/53
2017	Greenpeace ⁹	Závecz		19/62
2017	Vasárnapi Hírek ¹⁰	Publicus		34/43
2017	MVM ¹¹	Network 360	54/36	

1 2009-ben született egy Eurobarometer felmérés, de ez csak az atomenergiára, és nem a bővítésre vonatkozó kérdéseket tartalmazott.

2 Miután számos közvélemény-kutatás eredménye nem érhető el, Sarlós Gábor kutatására (2015a) hivatkozom.

3 Lásd <https://www.origo.hu/itthon/20110914-median-a-tobbseg-elutasitja-a-paksi-atomeromu-elettartamanak-meghosszabbitasat-vagy.html>.

4 Lásd <https://www.greenpeace.org/archive-hungary/hu/hirek/hirarchivum/Ketharmad-ellenzi-a-paksi-bvites/>.

5 Lásd <http://energiaoldal.hu/a-magyarok-tobbsege-akarja-ize-nem-akarja-paksi-ii-t/>.

6 Lásd <https://secure.flickr.com/photos/greenpeacehu/sets/72157644802934679/>.

7 Lásd <https://www.flickr.com/photos/greenpeacehu/sets/72157648464528784/with/16355865119/>.

8 Lásd <https://www.flickr.com/photos/greenpeacehu/albums/72157678788112222>.

9 Lásd <https://www.flickr.com/photos/greenpeacehu/albums/72157691624204164>.

10 Lásd http://publicus.hu/blog/paksi_atomeromu_bovitesrol/.

11 Lásd <https://www.paks2.hu/web/guest/w/a-magyarok-t%C3%B6bbs%C3%A9ge-t%C3%A1mogatja-a-paksi-atomer%C5%91m%C5%B1-kapacit%C3%A1s-fenntart%C3%A1s%C3%A1t>.

Az MVM (Magyar Villamos Művek, a Paksi Atomerőmű tulajdonosa) által megrendelt közvélemény-kutatások rendre a bővítés támogatóinak túlsúlyát mutatják, miközben a Greenpeace eredményei az ellenzők többségét bizonyítják. A Greenpeace 2014-től kezdve nem a bővítés támogatására kérdez rá, hanem az atomerőmű orosz állami vállalat által, orosz hitelből történő bővítésére.³ Ennek oka, hogy 2014 januárjában megszületett a megállapodás Magyarország és az Orosz Föderáció között, miszerint a reaktorokat az orosz állami vállalat, a Roszatom fogja szállítani, és a beruházás költségének 80 százalékát orosz állami hitelből finanszírozzák. Ez a paksi bővítés vitájában sarkalatos pontnak tekinthető a következők miatt: Magyarország szovjet múltja, a jelenleg is működő négy reaktort a Szovjetunió építette, Oroszország kedvezőtlen világpolitikai megítélése, az elmaradt tenderkiírás és a relatíve nagy összegű hitel.

Annak ellenére, hogy a közvélemény-kutatások eredményei alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy a magyar társadalom támogatja vagy ellenzi-e a bővítést, két szempontból mégis fontos az eredmények tárgyalása. Először is: a kérdésekből következtetni lehet arra, hogy a bővítés mely szempontjait, témaköreit tartják a megrendelők fontosnak. Az MVM által megrendelt felmérések az áramárral és az ellátásbiztonsággal kapcsolatban érdeklődnek, amíg a Greenpeace (és az akkoriban még ellenzékinek tekinthető Origo hírportál) felmérései a biztonsági és a környezeti kockázatokra térnek ki. Másodszor: a válaszok a társadalom attitűdjeiről és információigényéről árulkodnak.

2013-ban Sarlós Gábor (2015a) felmérte, milyen információk terén érez a lakosság hiányosságot,⁴ amire a legtöbb válaszadó a környezeti, gazdasági-pénzügyi és technikai információkat jelölte meg. 2014-ben és 2017-ben a Greenpeace a következő kérdést tette fel: „Ön szerint melyik a két legfontosabb érv a Paksi Atomerőmű új blokkjainak megépítése ellen?” 2014-ben a válaszadók a „veszélyes” lehetőséget nevezték meg elsőszámú ellenérvként, a legtöbbször megnevezett ellenérv pedig az „Oroszországtól való függőség” volt. 2017-ben a leggyakrabban megnevezett ellenérv a „veszélyes” és a „radioaktív hulladék kérdése” voltak. Az imént említett három közvélemény-kutatás abból a szempontból tekinthető kulcsfontosságúnak, hogy a válaszadóknak lehetőségük nyílt a bővítés témaköreiről nyilatkozni, ahelyett, hogy megadott témakörökben kérdezték volna őket, mint a többi felmérés esetében.

Összefoglalva tehát: a bővítés támogatói és kritikusai is jogosan hivatkozhatnak a paksi bővítés vitájában a közvélemény-kutatásokra, hiszen egyes felmérések a pártolók többségét, míg mások az ellenzők többségét mutatják. A közvélemény-kutatásokhoz való teljes hozzáférés híján is megállapítható, hogy az embereket kifejezetten érdekli a bővítés biztonsági és környezeti aspektusa, de a gazdasági megfontolások is hangsúlyosak. Miután a felmérések jelzik, hogy mely témakörökben érdekelt a társadalom, a vita témaköreinek topikus potenciálként történő értelmezése lehetőséget ad a hallgatói elvárások és a topikus potenciál összekapcsolására.

Az atomerőmű-bővítés témakörei és a topikus potenciál

Ebben a fejezetben egy korábbi kutatás eredményeit mutatom be, amely bizonyos politikai, környezetvédő és szakértő diskurzusok leggyakoribb témaköreit és érveit azonosította. Amellett érvelek, hogy ez lehetőséget nyújt a vita topikus potenciáljának azonosítására. A topikus potenciál (*topical potential*) magában foglalja az érvelési szituációban rendelkezésre álló érveket, valamint közülük azoknak az érveknek a kiválasztását, amelyek egyszerre kapcsolódnak a közönség preferenciáihoz és mozdítják elő az érvelők céljainak megfelelő perspektívát (van Eemeren 2010).

Az említett korábbi kutatás során (Egres & Petschner 2020) a magyar kormány, az LMP, a Greenpeace és az Energiaklub 2009 és 2017 között, a hivatalos weboldalairól származó, a nukleáris energiáról és a Paks 2-ről szóló cikkeket elemeztük.⁵ A kutatás azzal kezdődött, hogy az atomenergia szakirodalma (Gamson & Modigliani

3 „Egyetért-e Ön a paksi atomerőmű bővítésével, amennyiben azt egy orosz állami vállalat, orosz hitelből építi meg?”

4 „Megítélése szerint Ön elegendő információval rendelkezik-e a paksi atomerőmű bővítéséről? Nem, és számomra nem is fontos, hogy többet tudjak róla. / Nem és főleg a gazdasági és pénzügyi vonatkozásai érdekelnének. / Nem és főleg a technikai vonatkozásai érdekelnének. / Nem és főleg a környezeti vonatkozásai érdekelnének. / Nem és főleg a politikai vonatkozásai érdekelnének. / Igen. / Nem tudom” (Sarlós 2015a).

5 Lásd <http://www.kormany.hu/hu/hirek>, <https://lehetmas.hu/hirek/>, <https://www.greenpeace.org/archive-hungary/hu/hirek/>, <https://www.energiaklub.hu/hirek>.

1989, Ylönen et al. 2015, Kristiansen 2017) és saját ismereteink alapján megneveztünk témaköröket. Ezek között szerepelt a gazdaság, a környezetvédelem, a biztonság és az orosz függőség témaköre.

A kezdeti listát a választott cikkekben azonosított, az egyes témakörökhöz tartozó érveken keresztül pontosítottuk. Érvnek tekintettünk olyan állításokat, amelyek Paks II megépítése mellett, illetve ellen szóltak. A témakörök pontosítása és az érvek azonosítása iteratív folyamat volt, ahogyan az elemzők külön és együtt is vizsgálták a szövegeket. Annak érdekében, hogy a lista csak a leggyakoribb témaköröket és a hozzájuk tartozó érveket tartalmazza, bizonyos témakörök és érvek lekerültek róla, mint például a nukleáris hadviselés veszélyének érve, amely a biztonság témakörébe illeszthető. A cikkek címeit nem tekintettük érveknek, viszont egy teljes mondat ugyanúgy érvként azonosítható, mint egyetlen szó. A témakörök és az érvek azonosítása kettős céllal bírt: kialakítani egy topikus katalógust, amely a Paks II vita topikus potenciálját jelentheti, valamint azonosítani az érvek, illetve azok témaköreinek gyakoriságát a nyolcéves periódusban, amellyel a vizsgált szereplők ügye (*case*) nevezhető meg (lásd a 2. táblázatot).

2. táblázat

A paksi bővítés vitájának leggyakoribb témakörei és a hozzájuk tartozó leggyakoribb érvek katalógusa

Gazdaság-pénzügy	Pro	Kontra
költséghatékonyság	költséghatékony	eladósodás
áramár	alacsonyabb lesz	magasabb lesz
versenytorzítás	nem meghatározó	meghatározó
munkahelyteremtés	meghatározó	nem meghatározó
beruházás költsége	elfogadható	nem elfogadható
további költségek	nem meghatározó	meghatározó
hitelkonstrukció	kedvező	kedvezőtlen
korruptió	nem meghatározó	meghatározó
Politika	Pro	Kontra
kapcsolat Oroszországgal	függőség csökken	függőség nő
Roszatom	jó partner	rossz partner
Energiaellátás	Pro	Kontra
ellátásbiztonság	megoldott	megújulók is megoldják
áramigény	magasabb ellátható	nem lesz magasabb
Biztonság	Pro	Kontra
baleset és üzemzavar kockázata	nem meghatározó	meghatározó
szándékos károkozás kockázata	nem meghatározó	meghatározó
Környezet	Pro	Kontra
radioaktív hulladék elhelyezése	megoldott	nem megoldott
Duna hőmérséklete	nem lesz túl magas	túl magas lesz
klímavédelem	hozzájárul	megújulók jobban hozzájárulnak
Jog	Pro	Kontra
magyar törvények	betartott	nem betartott
EU-s és nemzetközi törvények	betartott	nem betartott
Etika	Pro	Kontra
fenntarthatóság	fenntartható	nem fenntartható
társadalmi vita/támogatottság	adekvát/támogatott	nem adekvát/nem támogatott
szakmai vita	adekvát	nem adekvát
politikai vita	adekvát	nem adekvát

A 2. táblázathoz hasonló listák, katalógusok és érvelési térképek megtalálhatók különböző energiapolitikai kutatásokban (Sarlós 2014, Ylönen et al. 2015, Lewiński 2016). Az ilyen jellegű katalógusok azt sugallják, hogy a vita szereplői kizárólag ezekben a témakörökben, ezeket az érveket alkalmazva vitáznak. Ugyanakkor bármennyire is átfogó, bármilyen formában is megjelenített egy efféle katalógus, soha nem tartalmazhatja az összes lehetségesként felmerülő érvet a vitában, még akkor sem, ha az érvek rekonstrukciója elméleti és empirikus szinten is megfelelő volt (Lewiński 2016). Továbbá az is elképzelhető, hogy a vita egyes szereplői nem kizárólag a pró vagy a kontra oldalról alkalmaznak érveket, hanem kiegyensúlyozott módon vitáznak.

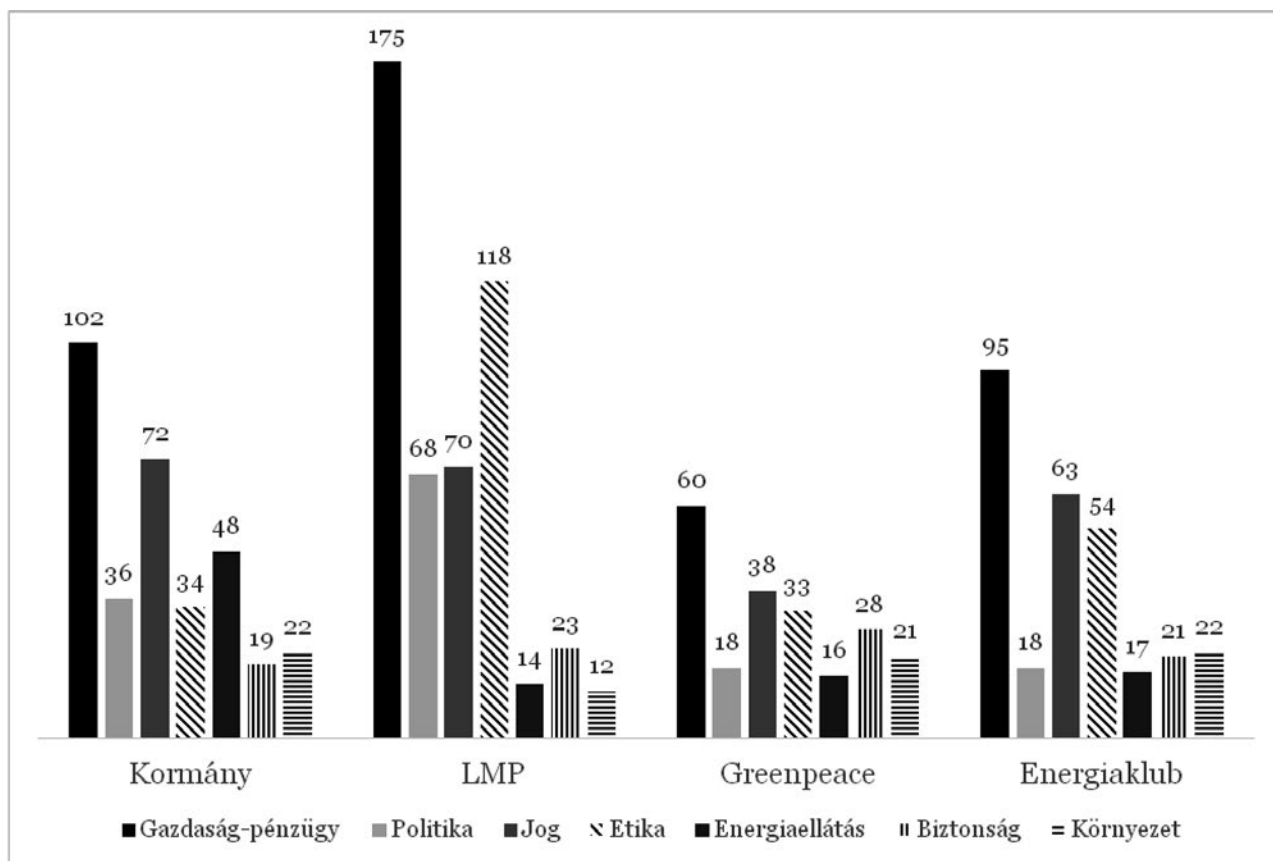
A vita további feltérképezése végett a korábbi kutatás során (Egres & Petschner 2020) a vita szereplőinek kommunikációjában azonosított témakörök és érvek gyakoriságát is megállapítottuk (lásd az 1. ábrát). Annak ellenére, hogy a Magyarország energiapolitikájáról szóló vita kihegyezhető a „Legyen vagy ne legyen Paks 2?” kérdésre, a szereplőknek lehetőségük van különböző témakörökből változatos érveket kiválasztani, hogy alátámasszák pozíciójukat. Az LMP, a Greenpeace és az Energiaklub mind ellenzi a bővítést, de más arányban azonosíthatók az érvek a kommunikációjukban. Ez azt jelenti, hogy a pozíciójuk ugyan megegyezik (ne legyen Paks 2), de ezt más érvekkel támasztják alá, tehát a pozíciójukból és az érveikből felépülő ügyeik eltérőek.

Az ügyet fontos megkülönböztetni a pozíciótól: az ügy egy pozícióból és az azt alátámasztó érvekből épül fel (Lewiński 2013: 166). Egy polilógusban kulcsfontosságú a szereplők ügyének azonosítása, hiszen ebben mutatkozik meg a szereplők érvelésének különbözősége. A jelen kutatás nem terjed ki az időbeliség vizsgálatára, tehát arra, hogy a szereplők érvelése az évek során hogyan változik, mindazonáltal ez további kutatási irányt jelölhet.

Az elemzés a következő témaköröket és a hozzájuk tartozó érvek gyakoriságát eredményezte: *gazdaság-pénzügy* (432), *jog* (243), *etika* (239), *politika* (144), *energiaellátás* (95), *biztonság* (91), *környezet* (77). Ezek jelentik az atomerőmű-bővítés témáit, amely témákból a vitázók az előnyökről és a hátrányokról szóló érveket merítik.

1. ábra

A vita témaköreihez tartozó érvek gyakorisága

Ahogy az 1. ábra mutatja, a gazdaság-pénzügy témakörébe sorolt érveket azonosítottuk a leggyakrabban az összes szereplő diskurzusában, tehát Paks 2 gazdasági-pénzügyi szempontok szerinti megvitatása dominált. A topikus potenciál elmélete szerint ezek a perspektívák azok, amelyekről a vitázók úgy gondolják, segítségükkel sikeresen meggyőzhetik közönségeiket. A nukleáris energia és a paksi bővítés gazdasági szempontból történő megvitatásának dominanciájára már többen felhívták a figyelmet (Sarlós 2014, Várit [2011] idézi Sarlós 2015b).

Ebben a fejezetben amellet érveltem, hogy a témakörök és az érvek listája (lásd a 2. táblázatot) alapján következtetni lehet egy vita topikus potenciáljára, valamint a megállapított gyakoriságok megmutatják az egyes szereplők ügyeit az általuk felvett pozíciókon túlmenően (támogatja vagy ellenzi a bővítést), ami a vita polilogikus jellege miatt jelentős.

Prezentációs eszközök egy hosszú távú polilógusban

Ebben a fejezetben feltérképezem a kormány, az LMP, a Greenpeace és az Energiaklub hivatalos weboldalainak cikkeiben azonosítható prezentációs eszközöket. Ezek elemzése során egyrészt az ismétlődő kifejezéseket, megfogalmazásokat keresem, másrészt azokra a nyelvi elemekre fókuszálok, amelyek közösséget lehetnek képesek kialakítani a szereplők közönségeivel. Azt állítom, hogy a 2. táblázatban felsorolt érveket többféle formában meg lehet fogalmazni, így lehetőség nyílik a prezentációs eszközök vizsgálatára.

A prezentációs eszközök (*presentational devices*) kiválasztása arra a törekvésre utal, hogy a vitázók a céljuknak megfelelő módon fejezzék ki az érveiket (van Eemeren 2010). Ezek vizsgálatába beletartozhat a platform kiválasztása, amelyen az érvelések elhangzanak, az érvelés módja (verbális, vizuális, multimodális), valamint stílus- és szerkezetbeli elem (szóválasztás, regiszter, képes beszéd) (Fahnestock 2009, Zarefsky 2009). Egy Paks 2-höz hasonló évtizedes vita esetében két szempontot tekintek kulcsfontosságúnak. Először is az ismétlődő kifejezéseket, ugyanis a stratégiai manőverezés olyan kiemelkedő prezentációs technikák esetében kerülhet előtérbe, mint például a határozott ismétlés (van Eemeren & Houtlosser 2009: 13). Amíg egy térben és időben lokalizálható vitaszituációban a *repetitio*, azaz az ismétlés az *argumentum ad nauseam*, azaz a sulykolás hatását keltheti, egy hosszú távú vitában kifejezetten hatásosnak tekinthető. Másodsor pedig a prezentációs eszközök elemzésében azokat tartom szem előtt, amelyek megfogalmazásuk okán képesek közösséget kialakítani, mert ismerős dolgokra, érzésekre hivatkoznak (Zarefsky 2009).

Az előző részben bemutatott elemzés szerint a vita szereplőinek leggyakrabban azonosított érvei a gazdaság-pénzügy témakörébe tartoznak. Amellet érvelek, hogy hatásos érvelési stratégiát eredményezhet, ha az érveket ismételve vagy olyan formában fogalmazzák meg, hogy azzal kapcsolat alakítható ki a potenciális közönségekkel.

A kormány kommunikációjában ismétlődő prezentációs eszköz az „olcsó áram” és az „olcsó energia” kifejezés. A gazdaság-pénzügy témakörébe sorolt érvek gyakran tartalmazzák az „olcsó” szót, ehhez kapcsolódik a mottójuk: „Olcsó áram egyenlő Paks.” 2013-ban vezette be a kormány a rezsicsökkentésről szóló programját, ennek kapcsán gyakran említette, hogy a további rezsicsökkentés garanciája Paks 2. Ezenfelül Paks 2 „10 ezer munkahelyet” fog létrehozni, amely előnyösnek hangozhat, elsősorban a régióban élők számára. Az orosz befolyás vádjának mérséklésére a kormány azzal válaszol, hogy a projekt magyar embereknek fog munkalehetőséget biztosítani, nem kizárólag külföldiek profitálnak majd a beruházásból, ami illeszkedik a kormány nacionalista-populista retorikájába.

A gazdasági és pénzügyi megfontolások kapcsán az LMP elsősorban olyan prezentációs eszközökkel él, amelyek ismerős és érzelmileg befolyásoló jellegük okán lehetnek képesek kapcsolatot építeni a közönséggel. A projektet „gigaberuházásnak” nevezi, amelyet az „adófizetőknek” „közpénzből” kell állniuk, és amely „eladósítja” az országot. Ezek a kifejezések azt a hatást keltik, hogy a bővítés társadalmi kérdés, tehát jelentős változást fog hozni az emberek életébe. Az LMP ahelyett, hogy Oroszországgként nevezné meg a beruházás partnerét, „Putyint”, illetve az „Orbán–Putyin paktumot” ismétli. Ez utóbbival arra utal, hogy a megállapodás adekvát politikai vita nélkül született, és az főleg e két vezetőnek lesz gazdaságilag előnyös. A vita szereplői közül az

LMP az, amely rendszeresen analógiát von Pakssal, Csernobillal és Fukusimával azért, hogy az atomenergia veszélyeiről meggyőzze a közönségeit.

A Greenpeace kommunikációjában nem azonosítható a kormányhoz és az LMP-hez hasonló gyakoriságú kifejezés vagy olyan kiugró megfogalmazás, hívószó, amellyel a közösség kialakítása könnyebben megvalósulhatna. Érvei általában hosszúak és változatosan megfogalmazottak. Egyetlen visszatérő prezentációs eszköze a „drága” kifejezés. A környezetvédelem témáját tekintve a Greenpeace szintén részletes és sokféle formában megjelenő érveket alkalmaz. Kivitelezhető lett volna, hogy például a radioaktív hulladék elhelyezésének problémájára megalkossanak egy hatásos hívószót (vagy mondatot), amely illeszkedett volna a Greenpeace aktivista karakterébe. Ehelyett gyakran olvasható a „környezeti kockázatok” szókapcsolat, anélkül, hogy konkretizálnák a probléma súlyosságát és megoldatlanságát.

Az Energiaklub a Greenpeace-hez hasonlóan nem alkalmaz olyan ismétlődő és közösség kialakítására alkalmas prezentációs eszközöket a gazdaság-pénzügy témakörében, mint a kormány és az LMP. Felmerülhet a kérdés, hogy miért is lenne elvárható egy szakpolitikai intézettől, hogy ugyanolyan hatásos kommunikációt folytasson, mint egy politikai párt. Fontos azonban megemlíteni, hogy az Energiaklub honlapján történő kommunikáció valószínűleg elsősorban az állampolgároknak szól, nem pedig a politikai döntéshozóknak. Ezen felül számos alkalommal vett részt az Energiaklub nyilvános tüntetéseken, invitálta olvasóit ezekre a demonstrációkra, írt nyilvános leveleket prominens politikai személyeknek, hogy vonjanak vissza Paks 2-vel kapcsolatos döntéseket. Az Energiaklub volt az egyike azoknak a szervezeteknek, amelyek a bővítés hivatalos dokumentációjának nyilvánosságra hozatala érdekében évekig pereskedtek (ez magyarázza a jog témakörébe tartozó érvek magas számát).

Az Energiaklub diskurzusának kiemelkedő prezentációs eszköze a közmeghallgatás kifejezésére alkotott szójáték, a „közelhallgatás”, amellyel arra irányítja a figyelmet, hogy a társadalom nem vehetett részt adekvát módon a deliberációban. Ezen kívül gyakran említi a „szuverenitás” kifejezést, utalva Oroszország befolyására. Azzal érvel Paks 2 ellen, hogy az ország el fogja veszíteni szuverenitását, mert a Roszatom szállítja az új reaktorokat, és az orosz állam hitelből finanszírozza a beruházás 80 százalékát.

Összefoglalva: a vita összes vizsgált szereplője alkalmazott ismétlődő kifejezéseket egyik vagy másik témakörben, de csak a két politikai szervezetre igaz, hogy ezt a leggyakrabban azonosított gazdaság-pénzügy témakörében tette. Sem a környezetvédelmi szervezet, sem a megújuló energiaforrásokat hirdető szakpolitikai intézet nem választott kiugró prezentációs eszközöket a környezeti vagy a biztonságtechnikai érvek előadására.

Teljes argumentatív stratégia

Ebben a fejezetben elemzem a stratégiai manőverezés három aspektusának illeszkedését, majd megállapítom, hogy a vita vizsgált szereplőinél nem állapítható meg a teljes argumentatív stratégia. A pragmadialektika elmélete szerint a teljes argumentatív stratégia azt jelenti, hogy az érvelő tudatosan felépített stratégiai manőverek sorozatában hangolja össze a hallgatói elvárásokat, a topikus potenciálból az érvek kiválasztását és a prezentációs eszközöket a lehető legerősebb és leghatásosabb érvelés érdekében (van Eemeren 2017). E cikkben úgy tekintek a teljes argumentatív stratégiára, mint olyan lehetséges módszerre, amely sikeres kommunikációs stratégiát eredményez a politikai deliberációban.

Az LMP, a Greenpeace és az Energiaklub egyaránt ellenzi a paksi atomerőmű bővítését. A Greenpeace öt közvélemény-kutatást rendelt meg az évek során; ezek eredményei a hallgatói elvárások azonosításában tekinthetők hasznosnak. E felmérések a társadalom atomenergiával és a bővítéssel kapcsolatos attitűdjeiről szolgáltatnak információkat; kifejezetten a 2014-es és a 2017-es felmérés a legfontosabb ellenérveikről kérdezte az embereket. Ezek az ellenérvek biztonsági, környezeti és politikai természetűek voltak, pontosabban: *az atomerőmű veszélyessége, a radioaktív hulladék elhelyezésének a problémája és az Oroszországtól való függés.*

Ugyanakkor a 4. fejezetben elvégzett elemzés azt mutatja, hogy az ezekben a témakörökbe tartozó érveket ritkábban lehetett beazonosítani (lásd az 1. ábrát). Következésképpen azt állítom, hogy feszültség tapasztalható a hallgatói elvárások és a topikus potenciálból való érvek kiválasztása között az LMP, a Greenpeace és az Energiaklub kommunikációjában. Mindhárom szereplő leggyakrabban azonosított érvei a gazdaság-pénzügy

témakörébe sorolhatók. Ennek ellenére egyedül az LMP diskurzusában figyelhetők meg olyan prezentációs eszközök ezen a témakörön belül, amelyek ismétlődők és közösség kialakítására lennének alkalmasak. Tehát amellet érvelek, hogy sem a Greenpeace, sem az Energiaklub nem kommunikálta hatásos módon a leggyakoribb érveiket. Összességében egyik szereplő sem vitte véghez a teljes argumentatív stratégiát, azaz elsősorban nem azokról a megfontolásokról kommunikáltak, amelyek iránt a közönség érdeklődést mutatott, valamint a gazdasági-pénzügyi témakörben sem kommunikáltak a közönségeikkel olyan formában, mint a kormány.

A magyar kormány a bővítés legfőbb politikai támogatója. Az MVM által megrendelt közvélemény-kutatások információval szolgálhatnak a kormány számára a társadalom atomenergiával és a bővítéssel kapcsolatos attitűdjeiről. Az MVM mint a paksi atomerőmű tulajdonosa egyértelműen a bővítés támogatója. Az általuk elvégzett felmérések nem olyan nyitott kérdéseket tartalmaztak, mint a Greenpeace 2014-es és 2017-es felmérései: a kérdések bizonyos témakörökhöz (mint például az áramár és az ellátásbiztonság) kapcsolhatók. Az áramárra való fókuszálás összhangban van a kormány diskurzusában leggyakrabban azonosított témakörrel.

A gazdaság-pénzügy témaköréhez tartozó érvek esetében azonosított prezentációs eszközök sűrű ismétlődést („olcsó áram”) és közösség kialakítására képes kifejezéseket mutatnak. Ugyanakkor a kormány relatíve ritkán említette a biztonsági és a környezeti megfontolásokat, amelyek szintén fontosnak bizonyultak a társadalom számára. Figyelembe véve ezt a hiányosságot, amellet érvelek, hogy a kormány sem vitte véghez a teljes argumentatív stratégiát, amikor Paks 2 mellett érvelt. Ugyanakkor megállapítható, hogy az MVM közvélemény-kutatásainak kérdései képesek lehettek közönségeket formálni a kormány kommunikációja számára.

Következtetések

Kutatásomban a pragmadialektika és annak kiterjesztett elmélete, a stratégiai manőverezés segítségével vizsgáltam a paksi atomerőmű bővítéséről szóló évtizedes polilógust. Arra törekedtem, hogy bemutassam, a stratégiai manőverezés három aspektusa kellően sokoldalú még egy időben elhúzódó és térben nem jól lokalizálható vitaszituáció vizsgálatához is.

A hallgatói elvárások, a topikus potenciál és a prezentációs eszközök elemzését a 2009 és 2017 között született közvélemény-kutatások alapján, valamint e két dátum között a magyar kormány, az LMP, a Greenpeace és az Energiaklub hivatalos weboldalain, az atomenergia és Paks 2 témájában közzétett cikkekben végeztem el. Mindhárom aspektus vizsgálata során a vita hosszú távú és polilógikus jellegét tartottam szem előtt.

A közönségek és azok nézeteinek azonosítása érveléseméletileg nehézséget jelent. A megadott időszakon belül 13 közvélemény-kutatás született az atomenergiával és a paksi bővítés kapcsolatban (lásd az 1. táblázatot); ezek egymásnak ellentmondó eredményeket mutatnak. Amikor az állami tulajdonban lévő MVM a felmérések megrendelője, a pártolók vannak többségben. Amikor azonban a Greenpeace a felmérések megrendelője, az ellenzők vannak többségben. A közvélemény-kutatásokat azért tartom jelentősnek, mert jelzik azt, hogy mely témaköröket tartanak a megrendelők és a válaszadók fontosnak. Az MVM a bővítés előnyeire fókuszált, mint például az alacsony áramár és az ellátásbiztonság, ezzel szemben a Greenpeace a biztonsági és a környezeti kockázatokra helyezte a hangsúlyt. Három felmérés kérdései irányultak arra, hogy mely témakörök érdeklík az embereket.

A topikus potenciál elemzésének eredménye a témakörök és az érvek katalógusa (lásd a 2. táblázatot) és az azok gyakoriságát bemutató diagram lett (lásd az 1. ábrát). A katalógus a vita topikus potenciáljára enged következtetni, a gyakoriság pedig a vita szereplőinek ügyeire a polilógusban. Három szervezet is ellenzi a bővítést, de ezt az érvek különböző arányú alkalmazásával tették. A nukleáris energia magyarországi diskurzusáról korábban azt állították, hogy az ország legfontosabb témáit és az állampolgárai által képviselt értékeket reprezentálja, illetve a szavazóbázis vélt értékpreferenciáit tükrözi (Sarlós 2015c). Ám úgy vélem, hogy a szereplők kommunikációjának fókuszába nem a társadalom által legfontosabbnak tartott megfontolások, illetve információs igények kerültek. Amíg a vita szereplőinek legtöbb érvét a gazdaság-pénzügy témakörében lehetett beazonosítani, addig a közvélemény-kutatások arról árulkodnak, hogy az emberek elsősorban biztonsági és környezeti aggályokat osztanak.

A prezentációs eszközök elemzése során szem előtt tartottam a vita időben elhúzódó jellegét, ezért az ismétlődő kifejezéseket vizsgáltam. Ezen felül azokra a prezentációs eszközökre összepontosítottam, amelyek képesek közösséget kialakítani a szereplők közönségeivel, mert ismerős dolgokra, érzésekre hivatkoznak. Megfigyeléseim szerint a kormány és az LMP a gazdaság-pénzügy témakörébe sorolt érvek esetében alkalmazott hatásos prezentációs eszközöket. Továbbá a három bővítést ellenző, környezetvédelmi céllal bíró szereplő egyike sem alkalmazott hatásos prezentációs eszközöket a biztonsági és a környezeti érvek esetében.

A stratégiai manőverezés három aspektusának vizsgálatával arra a következtetésre jutottam, hogy a négy elemzett szereplő egyike sem folytatott teljes argumentatív stratégiát, mivel feszültség állapítható meg a hallgatói elvárások, a topikus potenciálból az érvek kiválasztása és a prezentációs eszközök között. Politikai kommunikáció esetében különösen fontos azt kommunikálni a közönségnek, hogy a döntéshozók az ő véleményüket is figyelembe veszik. Ugyanakkor népszavazás hiányában a társadalom csak közvetett módon tud részt venni a döntéshozatalban. A kormány kommunikációjában vélhetően azért vannak túlsúlyban a gazdaság-pénzügy témakörébe sorolható érvek, mert ez illeszkedik a politikai stratégiájába.

Mindemellett a bővítés kritikusaiban esetében egy említésre méltó ellentmondás tapasztalható. Megtehetnének ugyanis, hogy figyelembe veszik a Greenpeace által megrendelt közvélemény-kutatások eredményeit, és kommunikációjukban nagyobb hangsúlyt fektetnek a biztonsági és a környezetvédelmi kockázatokra. Továbbá az is elképzelhető, hogy pontosan ezekhez a szervezetekhez fordulnának az állampolgárok ezekért az információkért. Ezzel ellenkezőleg az LMP, a Greenpeace és az Energiaklub egyaránt a kormány érvelését követi a gazdasági-pénzügyi megfontolások gyakori tárgyalásával, ami azonban nem feltétlenül tekinthető kevésbé hatásos érvelési stratégiának, hiszen egy vitában létfontosságú, hogy a másik oldal érveire is reagáljanak. 2019-ben Paks 2 építése kezdetét vette, a viták mégis ugyanúgy folytatódnak, mint korábban, és várhatóan mindaddig folytatódni is fognak, amíg az új reaktorokat üzembe nem helyezik.

Irodalom

Aakhus, Mark & Marcin Lewiński (2017): Advancing polylogical analysis of large-scale argumentation: Disagreement management in the fracking controversy. *Argumentation*, vol. 31, no. 1, pp. 179–207.

Aakhus, Mark, Paul Ziek & Punit Dadlani (2016): Argumentation in large, complex practices. OSSA Conference Archive, <http://scholar.uwindsor.ca/ossaarchive/OSSA11/papersandcommentaries/54>.

Bourdieu, Pierre (1979): Public opinion does not exist. In: Armand Mattelart & Seth Siegelau (eds.): *Capitalism, imperialism. Vol 1., Communication and class struggle*, pp. 124–130. New York: International General.

Crosswhite, James (1996): *The rhetoric of reason: Writing and the attractions of argument*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Einsiedel, Edna F. (2008): Public participation and dialogue. In: Massimiano Bucchi & Brian Trench (eds.): *Handbook of public communication of science and technology*, pp. 173–184. London and New York: Routledge.

Ellwanger, Adam (2017): Reinventing *doxa*: public opinion polling as deliberative discourse. *Argumentation and Advocacy*, vol. 53, no. 3, pp. 181–198.

Fahnestock, Jeanne (2009): Quid pro nobis. Rhetorical stylistics for argument analysis. In: Frans H. van Eemeren (ed.): *Examining argumentation in context. Fifteen studies on strategic maneuvering*, pp. 191–220. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Gamson, William A. & Andre Modigliani (1989): Media discourse and public opinion on nuclear power: A constructionist approach. *American Journal of Sociology*, vol. 95, no. 1, pp. 1–37.

International Energy Agency (2017): *Energy Policies of IEA Countries: Hungary 2017 Review*. IEA Publications, <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-hungary-2017-review>.

Kim, Jiyou, Dominique Brossard, Dietram A. Scheufele & Michael Xenos (2016): “Shared” information in the age of Big Data: Exploring sentiment expression related to nuclear energy on Twitter. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, vol. 93, no. 2, pp. 430–45.

Kristiansen, Silije (2017): Characteristics of the mass media’s coverage of nuclear energy and its risk: A literature review. *Sociology Compass*, vol. 11, no. 7, pp. 1–10.

- Levasseur, David G. (2005): The role of public opinion in policy argument: An examination of public opinion rhetoric in the federal budget process. *Argumentation and Advocacy*, vol. 41, no. 3, pp. 152–167.
- Lewiński, Marcin (2010): Collective argumentative criticism in informal online discussion forums. *Argumentation and Advocacy*, vol. 47, no. 2, pp. 86–105.
- Lewiński, Marcin (2013): Debating multiple positions in multi-party online deliberation. Sides, positions, and cases. *Journal of Argumentation in Context*, vol. 2, no. 1, pp. 151–177.
- Lewiński, Marcin (2016): Shale gas debate in Europe: Pro-and-con dialectics and argumentative polylogues. *Discourse & Communication*, vol. 10, no. 6, pp. 553–575.
- Lewiński, Marcin & Mark Aakhus (2014): Argumentative polylogues in a dialectical framework: A methodological inquiry. *Argumentation*, vol. 28, no. 2, pp. 161–185.
- Lewiński, Marcin & J. Anthony Blair (2011): Monologue, dialogue or polylogue: Which model for public deliberation? OSSA Conference Archive, <http://scholar.uwindsor.ca/ossaarchive/OSSA9/papersandcommentaries/52>.
- Lewiński, Marcin & Dima Mohammed (2015): Tweeting the Arab Spring: Argumentative polylogues in digital media. In: Catherine Helen Palczewski (ed.): *Disturbing argument: Selected works from the 18th NCA/AFA Alta Conference on Argumentation*, pp. 291–297. London & New York: Routledge.
- Lewiński, Marcin & Mehmet Ali Üzelgün (2019): Environmental argumentation. *Journal of Argumentation in Context*, vol. 8, no. 1, pp. 1–11.
- Musi, Elena & Mark Aakhus (2018): Discovering argumentative patterns in energy polylogues: A macroscope for argument mining. *Argumentation*, vol. 32, no. 3, pp. 397–430.
- Novikau, Aliaksandr (2017): Nuclear power debate and public opinion in Belarus: From Chernobyl to Ostrovets. *Public Understanding of Science*, vol. 26, no. 3, pp. 1–14.
- Palmieri, Rudi & Sabrina Mazzali-Lurati (2016): Multiple audiences as text stakeholders: A conceptual framework for analyzing complex rhetorical situations. *Argumentation*, vol. 30, no. 4, pp. 467–499.
- Perelman, Chaïm & Lucie Olbrechts-Tyteca (1958): *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Pidgeon, Nick & Christina C. Demski (2012): From nuclear to renewable: Energy system transformation and public attitudes. *Bulletin of Atomic Scientists*, vol. 68, no. 4, pp. 41–51.
- Prati, Gabriele & Bruna Zani (2012): The effect of the Fukushima nuclear accident on risk perception, antinuclear behavioral intentions, attitude, trust, environmental beliefs, and values. *Environment and Behavior*, vol. 45, no. 6, pp. 782–798.
- Sarlós Gábor (2014): *Risk and Benefit Perceptions in the Communication Narratives of Nuclear Energy in Hungary*. PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Sarlós Gábor (2015a): A közvéleménykutatások szerepe a magyarországi atomenergia diskurzus alakításában. *Jel-Kép*, 1. sz. 20–38. o.
- Sarlós Gábor (2015b): Miért áll a konfliktusok középpontjában az atomenergia? Előadás, Budapest, március.
- Sarlós Gábor (2015c): *Kockázatok és előnyök megjelenése az atomenergia magyarországi kommunikációs narratíváiban*. PhD-disszertáció összefoglaló. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Thogmorton, James A. (1993): Planning as a rhetorical activity: Survey research as a trope in arguments about electric power planning in Chicago. *Journal of the American Planning Association*, vol. 59, no. 3, pp. 334–346.
- Tindale, Christopher W. (2006): Constrained maneuvering: Rhetoric as a rational enterprise. *Argumentation*, vol. 20, no. 4, pp. 447–466.
- Tindale, Christopher W. (2015): *The philosophy of argument and audience reception*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turcanu, Catrinel, Tanja Perko & Erik Laes (2014): Public participation processes related to nuclear research installations: What are the driving factors behind participation intention? *Public Understanding of Science*, vol. 23, no. 3, pp. 331–347.
- van Eemeren Frans H. & Peter Houtlosser (2009): Strategic maneuvering: Examining argumentation in Context. In: Frans H. van Eemeren (ed.): *Examining Argumentation in Context. Fifteen studies on strategic maneuvering*, pp. 1–24. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

- van Eemeren, Frans. H. (2010): *Strategic maneuvering in argumentative discourse. Extending the pragma-dialectical theory of argumentation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- van Eemeren, Frans. H. (2015): Strategic maneuvering in argumentative discourse in political deliberation. In: Marcin Lewiński & Dima Mohammed (eds.): *Argumentation in political deliberation*, pp. 11–31. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- van Eemeren, Frans. H. (2017): Strategic manoeuvring in argumentative discourse in political deliberation. In: Frans H. van Eemeren, & Wu Peng (eds.): *Contextualizing pragma-dialectics*, pp. 123–144. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- van Eemeren, Frans. H. (2018): *Argumentation theory: A pragma-dialectical perspective*. Springer.
- Woo, Jongroul, HyungBin Moon, Jongsu Lee & Jinyong Jang (2017): Public attitudes toward the construction of new power plants in South Korea. *Energy & Environment*, vol. 28, no. 4, pp. 1–19.
- Ylönen, Marja, Tapio Litmanen, Matti Kojo, & Pirta Lindell (2015): The (de)politicisation of nuclear power: The Finnish discussion after Fukushima. *Public Understanding of Science*, vol. 26, no. 3, pp. 260–274.
- Zarefsky, David (2009): Strategic maneuvering in political argumentation. In: Frans H. van Eemeren (ed.): *Examining argumentation in context. Fifteen studies on strategic maneuvering*. pp. 115–130. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Egres Dorottya & Petschner Anna (2020): The Paks Pact: *Topoi* in Hungarian nuclear energy discourse. In: Giovanni Scarafile (ed.): *Controversies and interdisciplinarity. Beyond disciplinarity fragmentation for a new knowledge model*, pp. 29–52. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

További hivatkozások

- 25/2009. (IV. 2.) OGY határozat az atomenergiáról szóló 1996. évi CXVI. törvény 7. §-ának (2) bekezdése alapján, a paksi atomerőmű telephelyén új atomerőművi blokk(ok) létesítésének előkészítését szolgáló tevékenység megkezdéséhez szükséges előzetes, elvi hozzájárulás megadásáról, <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A09H0025.OGY>.
- Energiaklub: <https://www.energiaklub.hu/hirek>.
- Energiaoldal: A magyarok többsége akarja, izé, nem akarja Paks II-t. 2014. VI. 20., <https://energiaoldal.hu/a-magyarok-tobbsege-akarja-ize-nem-akarja-paks-ii-t/>.
- Greenpeace: <https://www.greenpeace.org/archive-hungary/hu/hirek/>.
- Greenpeace: Kétharmad ellenzi a paksi bővítést. 2013. X. 10., <https://www.greenpeace.org/archive-hungary/hu/hirek/hirarchivum/Ketharmad-ellenzi-a-paksi-bvitest/>.
- Greenpeace: A valódi vezetők a megújulókat választják. 2014. VI. 17., <https://secure.flickr.com/photos/greenpeacehu/sets/72157644802934679/>.
- Greenpeace: A magyarok kétharmada tiszta energiát akar orosz energiafüggőség helyett. 2015. II. 16., <https://www.flickr.com/photos/greenpeacehu/sets/72157648464528784/with/16355865119/>.
- Greenpeace: Paks II-vel kapcsolatban éveken át félretájékoztattott a magyar kormány. 2017. III. 6., <https://www.flickr.com/photos/greenpeacehu/albums/72157678788112222>.
- Greenpeace: A magyarok túlnyomó többsége ellenzi Paks II-t, főként a projekt veszélyessége miatt. 2018. I. 19., <https://www.flickr.com/photos/greenpeacehu/albums/72157691624204164>.
- Lehet Más a Politika: <https://lehetmas.hu/hirek/>.
- Magyarország Kormánya: <http://www.kormany.hu/hu/hirek>.
- Origo: Nem kér az atomenergiából a magyarok többsége. 2011. IX. 14., <https://www.origo.hu/itthon/20110914-media-a-tobbseg-elutasitja-a-paksi-atomeromu-elettartamanak-meghosszabbitasat-vagy.html>.
- Paks II. Zrt.: A magyarok többsége támogatja a Paksi Atomerőmű kapacitás-fenntartását. 2017. VIII. 23., <https://www.paks2.hu/web/guest/w/a-magyarok-t%C3%B6bbs%C3%A9ge-t%C3%A1mogatja-a-paksi-atomer%C5%91m%C5%B1-kapacit%C3%A1s-fenntart%C3%A1s%C3%A1t>.
- Publicus Research: A paksi atomerőmű bővítéséről. 2017. III. 4., http://publicus.hu/blog/paksi_atomeromu_boviteserol/.

Abstract in English

Strategic maneuvering in the polylogue of nuclear energy

The four reactors of the Paks nuclear power plant need to be shut down in the next decade. In order to maintain the approximately 40 per cent ratio of nuclear energy in the national energy production, Parliament gave its provisional acceptance to the expansion in 2009. The future energy policy of Hungary and the expansion financed and contracted by Russia has been on the political and media agendas ever since. This paper proposes an approach to the extended theory of pragma-dialectics, strategic maneuvering, that is suitable for the analysis of an extended polylogue. It is aimed at showing that the three aspects of strategic maneuvering (audience demand, topical potential, and presentational devices) can also be analysed in extended and spatially not localised argumentative situations with multiple players. For the examination of the three aspects, it studies the public opinion polls about the expansion from 2009 to 2017, and analyses the official online discourse about Paks 2 of selected political, environmentalist and expert actors in the same time period.

Keywords: argumentation, discourse analysis, nuclear energy, political communication, political deliberation, polylogue, pragma-dialectics, public opinion poll, strategic maneuvering

Egres Dorottya egyetemi tanársegéd a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékén. Kutatási területe az érveléstudomány és a politikai kommunikáció. Disszertációjában a paksi atomerőmű bővítésének vitáját vizsgálja mint egy technológiai jelleggel bíró közpolitikai kérdést.

Guld Ádám

„Szerintem én vagyok a Jolly Joker, mert ha nincs téma, akkor is elő lehet kapni.”

Hibrid celebritás és a „kelemenannaizmus” kulturális logikája¹

Az elmúlt 15 év során Kelemen Anna a magyar celebvilág állócsillagává vált; egyesek csodálják, viszont a nyilvánosság nagyobb része élvezettel alkot sarkos véleményeket a celebnőről. Ezt a nagy mértékű láthatóságot csak az az átfogó médiajelenlét teremthette meg, amelynek része a sajtó, a televízió, a rádió, a könyvkiadás és az online média – ami egyben azt is igazolja, hogy a híresség iránti érdeklődés hosszú évek óta töretlen a közönség soraiban. A jelenség számos izgalmas kérdést is felvet. Vajon mi jellemzi napjaink hírességeit, és miért tekintjük egyre relevánsabbnak a celebtársadalom és a celebkultúra fogalmát? Egyáltalán kik azok a celebek, és milyen szerepet játszanak a késő-modern mediatisztált nyilvánosságban? Mi állhat a celebek iránti felfokozott érdeklődés hátterében, illetve milyen stratégiákat alkalmaznak a legsikeresebb celebritások a közönség érdeklődésének fenntartása érdekében? Az alábbi tanulmányban ezekre a kérdésekre keresek válaszokat a Kelemen Anna-jelenség vizsgálatán keresztül.

Kulcsszavak: celebtársadalom, celebkultúra, hibrid celebritások, sztárkutatások

1. Bevezetés

Kelemen Anna a hazai celebvilág egyik legismertebb, kategóriájában egyik legsikeresebb szereplőjének tekinthető. A celebnő 2005-ben jelent meg először a szélesebb nyilvánosság előtt, amikor részt vett az Év Playmate-je versenyen.² Bár a megmérettetésen csak második helyezést ért el, a média azonnal felfigyelt a fiatal nő időnként szokatlanul kihívó és kacér, máskor ironikus vagy éppen szenttelen megnyilatkozásaira.

A versenyt követő néhány hét során e szerepléseknek köszönhetően kiderült, hogy Kelemen Anna nem csak egy a sok közül a Playmate lányok hosszú sorában; szókimondó, humoros stílusa a bulvármédia rendszeres szereplőjévé tette. Ezt követően Kelemen Anna személye alig néhány hónap leforgása alatt fogalommal vált a hazai szórakoztatóiparban. Megszületett a magyar Paris Hilton,³ vagyis „Annácska”⁴ karaktere, akivel rövidesen nemcsak a tabloidok hasábjain lehetett találkozni, hanem a televízióban és a rádióban is. Szerepelt felnőtt filmekben, az életéről könyvek születtek, az utóbbi években pedig a közösségi média felületein is aktív.

¹ A címben szereplő idézet és a kelemenannaizmus kifejezés forrása: „Meg lehet nézni, hogy magas pozícióban lévő férfiak nőinek és feleségeinek egy része miben különbözik a magamfajtatól” – Kelemen Anna az Azonnalnak, https://azonnali.hu/cikk/20200217_-meg-lehet-nezni-a-magas-pozicioban-levo-ferfiak-noi-miben-kulonboznek-a-magamfajtatol-kelemen-anna-az-azonnalinak.

² Lásd <https://sztarlexikon.24.hu/sztar/kelemen-anna/>.

³ Hogyan lett Kelemen Anna a magyar Paris Hilton? <https://velvet.hu/celeb/phka061115/>.

⁴ Míg a sajtó a 2005-ben megrendezett Év Playmate-je verseny kapcsán még többnyire a „Kelemen Anna” megnevezést használta, a rendszeressé váló médiamegjelenésekkel párhuzamosan egy idő után már csak „Annácska” néven utalnak a celebnőre.

Az elmúlt 15 év során Kelemen Anna a magyar celebvilág állócsillagává vált; talán alig akad még olyan ember az országban, aki soha ne hallott volna róla. Egyesek csodálják, viszont a közönség nagyobb része élvezettel alkot sarkos véleményeket a celebnő kétes működéséről. Az alábbi tanulmányban ennek a nagy mértékű láthatóságnak és figyelemnek az okait kutatom két lépésben. Előbb egy tartalomelemzés keretében áttekintem azt a késő-modern médiakörnyezet, amelynek az imént említettek szerint része a sajtó, a rádió, a televízió, a könyvkiadás és az online média (Myat 2010). Majd arra a kérdésre keresek választ, hogy a különböző platformokon megjelenő különböző tartalmak mikor és miként járultak hozzá a híresség szinte páratlan ismertségéhez és sikerességéhez.

A tanulmány második felében a *fiktív biográfiai rekonstrukció*⁵ módszerét használom. Ennek során a celebritás bulvármédiában megjelenő élettörténetének vizsgálata kerül fókuszba, miközben biográfiai sajátosságokon keresztül igyekszem megvilágítani a karakter vonzerejét.

2. 360 fokos ismertség: a Kelemen Anna-jelenség mediális környezete⁶

2.1. Sajtó

Kelemen Anna országos ismertsége alapvetően a televízióhoz köthető, de 2005-től a láthatóságához a sajtómegjelenések is nagyban hozzájárultak. A jelenség nem egyedi: a 2000-es évek közepére Magyarországon kiépült az a bulvárbirodalom, amely a kereskedelmi televíziós csatornákkal szimbiózisban óriási felületet biztosított a feltörekvő celebeknek (Gálik & Ferenc 1992).

A hetente megjelenő olcsó bulvárlapokat egyre többen vásárolták, így a bennük szereplő ismert és ismertségre törekvő személyek komoly nyilvánosságot kaptak. Az 1989 után megjelenő bulvárlapok nagy hatást gyakoroltak a hazai kulturális és piaci viszonyokra, ugyanakkor a rendszerváltást követően a bulvárlapok megjelenésének politikai vonatkozása is volt, amely szoros összefüggésben állt a teljes médiarendszer átalakulásával. A nyilvánosság átalakulásának egyik legfontosabb tényezője a média politikai funkciókban bekövetkezett elmozdulása volt, ami a demokratizálódás, a piacosság és a kommodifikálódás irányába mutatott (Farkas 1994, Gulyás 2000). Ezek a folyamatok kedvező környezetet teremtettek a bulvarizálódásnak és a celebkultúra gyors felfutásának, így a 2000-es évek közepére már egy jól működő iparág gondoskodott az izgalmas karakterek felkarolásáról, a hírnévre vágó celebek bemutatásáról.⁷

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a 2000-es évek közepétől gyakorlatilag nem találunk olyan hazai bulvárlapot, amely ne foglalkozott volna Kelemen Annával. A celebnő kalandokkal és botrányokkal teli élete mindig komoly érdeklődésre tartott számot a bulvárlapok olvasótáborában; nem véletlen, hogy „Annácska” több tucat címlapon szerepelhetett az elmúlt tizenöt év során. Ha a Kelemen Annával kapcsolatos jellegzetes sajtómegjelenéseket vizsgáljuk – amivel e tanulmány második részében részletesen foglalkozom –, azt találjuk, hogy Anna tökéletes bulvárcelebnek tekinthető (Albertoni 2007).

Kelemen Anna bulvársajtó-perszónája olyan jelenség, amellyel a közönség döntő többsége valamilyen módon rezonál. Botrányos történetei miatt sokak számára a bukott nő archetípusát testesítheti meg; mások szabad, független nőnek láthatják, vagy éppen a kinézetéért csodálják. A Kelemen Anna-jelenség vonzerejét az jelenti, hogy bár a bulvársajtó végtelenen botrányos nőként ábrázolja Annát, személyiségének mégis vannak olyan vonásai, amelyek valóságossá, megközelíthetővé teszik a közönség számára. S bár a bulvárhírek alapján az élete valóságos szappanoperának tűnik, ezek a történetek nem egyszerűen csak szórakoztatnak, hanem a képzeletet is stimulálják, gondolkodásra és állásfoglalásra készítik az olvasókat. Mindez csak úgy lehetséges, hogy a bulvársajtó által Kelemen Annáról elmondott történetek a látszat ellenére is sokrétűek, és a legjobb sorozatok mintájára mindig tartogatnak váratlan fordulatokat, meglepetéseket (Cashmore 2014).

⁵ A koncepció és módszertan részletes kifejtését lásd e tanulmány 3. fejezetében.

⁶ A 360 fokos ismertség jellemzőiről lásd Guld (2020).

⁷ Az érett ismertségipar jellemzőit lásd Törőcsik (2017).

2.2. Rádió

Kelemen Anna a magyar kereskedelmi rádiók műsorainak állandó szereplőjévé vált 2005 után. A szerkesztők ma már nemcsak a személyével kapcsolatos híreket dolgozzák fel rendszeresen, hanem az utóbbi években élő adásokba is egyre gyakrabban hívják vendégként. Ezek a rádióműsorok egyértelműen a bulvár műfajába sorolhatók, s – mint ilyenek – jellemzően „Annácska” botrányaival, magánéletével, szexuális szokásaival és testével foglalkoznak.

A celeb rádiós karrierjének eddigi csúcsát 2019-ben érte el, amikor önálló műsort kapott a Broadway Rádióban *Anna nap a Broadway Rádióban* címmel. A műsor könnyed, humoros rádiós talkshow volt, amelyben a műsorvezető újságírókkal és hírességekkel beszélgetett. Elsősorban magánéleti problémákat, szexuális és párkapcsolati kérdéseket vitattak meg a szereplők, s a beszélgetésekhez gyakran egy-egy betelefonáló hallgató is csatlakozott. Az adásokat a celeb minden fontosabb csatornáján népszerűsítette; az ezekhez kapcsolódó képek és szövegek a karakteréhez illő figyelemfelkeltő, provokatív hangnemben születtek:

Sziasztok! Holnap este a Broadway Rádióban fm 87.6-on újra Anna Napja! Legyél a beszélgető alanyom, hogy állítmánnyá válhass! Küldd el a számodat és lehet, Te leszel a szerencsés, és máris állíthatod a magadét!⁸

Az említett műsorokra az elmúlt néhány évben jellemzővé vált, hogy Anna gyakran nem egyszerű celebként tűnik fel a programokban, hanem olyan párkapcsolati vagy szexológiai „szakértőként”, aki tekintélyes tapasztalat birtokában ad tanácsokat a rádióhallgatóknak.

2.3. Televízió

Kelemen Anna a televízión keresztül vált országosan ismert hírességgé, s ebből a szempontból a televíziós celebek jellegzetes karrierútját járta be (Guld 2019).

A 2000-es évek környékén a Playboy magazin által szervezett Év Playmate-je verseny még igazi médiaeseménynek számított. A rendezvény és előkészületei minden évben óriási sajtóvilvánosságot kaptak. Az esemény minden szezonban több héten keresztül állandó témát szolgáltatott a médiának, hiszen a versenybe beválogatott tizenkét hölgy négy hónapon keresztül vetélkedett az Év Playmate-je címért.⁹

A versenyben való részvétel okán a lányok már hetekkel a tényleges megmérettetés előtt rendszeresen szerepelhettek a kereskedelmi televíziócsatornák olyan bulvárjellegű magazinműsoraiban, mint a TV2 *Aktív* vagy az RTL Klub *Fókusz* című adásai. A közönség így hamar megismerkedhetett a nevezőkkel, és bőven volt idő arra, hogy az érdeklődők kiválasszák a kedvenceiket. A forgatókönyv 2005-ben is a fentiek szerint zajlott, az esélyesek közül azonban csak két hölgy keltette fel igazán a média és a közönség érdeklődését. Az egyik népszerű induló a Dundika néven elhíresült Hornyák Hajnalka volt, a másik pedig Kelemen Anna.¹⁰ A korabeli beszámolók szerint míg a mindig mosolygós Dundika kedves, barátságos természete és nőies formái miatt vált vonzóvá a rajongók körében, addig Kelemen Anna inkább meglepő, sokszor mulatságos vagy éppen megbotránkoztató nyilatkozatai, illetve feltűnő megjelenése miatt vált érdekessé.

A versenyt követően „Annácska” valósággal berobbant a magyar televíziós piacra, és rövid idő alatt jóval nagyobb láthatóságot szerzett magának, mint az első helyezett. Ebben a megjelenésén kívül komoly szerepet kaptak kisebb-nagyobb botrányok is, mint például az az eset, amikor Anna és a harmadik helyezett Kiss Anna-

8 Lásd <https://www.life.hu/hirek/20180420-kelemen-anna-egy-radiomusorhoz-var-beszelgetotarsakat.html>.

9 Dundika lett 2005 magyar playmate-je, <https://translate.google.com/?hl=hu#view=home&op=translate&sl=en&tl=hu&text=Dundika%20lett%202005%20magyar%20playmate-je>.

10 Lásd <https://starity.hu/sztarok/hornyak-hajnalka/>.

mari lopott autóval távozott egy vidéki fotózásról.¹¹ A valódi áttörést azonban a TV2 *Buzera*¹² című humoros sztárvetélkedője jelentette, amelynek Kelemen Anna állandó szereplője lett.

A Bochkor Gábor által vezetett műsorban minden héten öt sztárvendég próbált megfejteni nézői feladványokat úgy, hogy a résztvevők különböző mulatságos elméleteket gyártottak a lehetséges megoldásokhoz. Anna közreműködésének köszönhetően szinte minden adásból címlapsztori született, mivel az egykori playmate hol azzal szórakoztatta a közönséget, hogy bejelentést tett, miszerint megtalálta a G-pontját, hol pedig szerelmet vallott műsorbéli partnerének, Verebes Istvánnak.¹³

A *Buzerát* a következő években még több tucatnyi televíziós felkérés követte, így „Annácska” szerepelt egyebek között a *Hal a tortán*, a *Kasza!*, az *Esti frizbi Hajdú Péterrel*, az *Esti showder Fábry Sándorral*, az *Ezek megőrültek!*, a *Gyertek át!* és az *Édes élet* című műsorokban – ezek a magas nézettségű, népszerű programok a legismertebb hazai celebek közé emelték Kelemen Annát.¹⁴ A televíziós szereplések és megjelenések máig nagy láthatóságot biztosítanak a hírességnek. E tanulmány írásának időpontjában Kelemen Anna éppen az RTL Klub stábját fogadja otthonában, ahol az anorexiával kapcsolatos vádakra reagál,¹⁵ míg az ATV *Civil a pályán* című adásának szereplői arról vitatkoznak, hogy miként befolyásolhatja Kelemen Anna barátsága az LMP-s politikus, Ungár Péter karrierjét.¹⁶

2.4. Felnőtt filmek

Kelemen Anna a 1990-es évek végétől szerepelt felnőtt filmekben, majd kisebb-nagyobb megszakításokkal a 2010-es évekig feltűnt hazai és külföldi gyártású pornográf videóknak. Korai filmjei visszhang nélkül maradtak, így 2005-ben gyakorlatilag ismeretlenül indulhatott az Év Playmate-je versenyen, ami végül meghozta számára az országos ismertséget.

A televíziós szerepléseit követő felfokozott érdeklődés vezetett Kelemen Anna első komolyabb botrányához, amikor fény derült a celebnő felnőtt filmes múltjára. A playmate eleinte tagadta, hogy ő volna látható a filmekben, de későbbi nyilatkozataiban már tett utalásokat arra vonatkozóan, hogy a húszas éveinek elején valóban szerepelt erotikus filmekben.

Ehhez képest az önéletrajzi ihletésű könyveiben, illetve az azok kapcsán készült interjúkban már nyíltan beszélt azokról az évekről, amikor közelebbi kapcsolatba került a pornóiparral. Az első botrányok lecsengése után a felnőtt filmes múlt a Kelemen Anna-jelenség részévé vált. A celebnő 2010-ben tért vissza a filmezéshez. Ekkor már Kelly Lennox néven forgatott, miközben a bulvármédiában sem csinált titkot a kamera előtti munkájából.¹⁷ Érdeemes megjegyezni, hogy Kelemen Annát filmes múltja ellenére sem a pornóiparral azonosította a média és a közönség, hanem olyan médiaszemélyiségként, celebként gondolt rá, aki felnőtt filmes háttérrel is rendelkezik.

2.5. Könyvek

Kelemen Anna életéről 2020-ig két életrajzi ihletésű könyv jelent meg.

Az első egy 2007-ben publikált interjúkötet, amely Havas Henrik közreműködésével készült, és a *Méhkirálynő – Kelemen Anna története* címen került a boltok polcaira (Havas 2007). A könyv tovább bővítette azoknak

11 Lopott autóval száguldoztak a Playboy-nyuszik, <https://translate.google.com/?hl=hu#view=home&op=translate&sl=en&t=hu&text=Lopott%20autóval%20száguldoztak%20a%20Playboy-nyuszik>.

12 Lásd <https://port.hu/adatlap/film/tv/buzera--buzera/movie-72078>.

13 Hogyan lett Kelemen Anna a magyar Paris Hilton? <https://velvet.hu/celeb/phka061115/>.

14 Lásd <https://sztarlexikon.24.hu/sztar/kelemen-anna/>.

15 Lásd <https://rtl.hu/rtlklub/fokusz/kelemen-anna-kikeri-maganak-hogy-drogozna-vagy-anorexias-lenne>.

16 Kelemen Anna médiatanácsokat ad Ungár Péternek, <http://www.atv.hu/video/video-20200207-civil-a-palyan-2-resz-2020-02-08>.

17 Miért vállalt ismét pornót Kelemen Anna? <https://www.baon.hu/szines/sztarvilag-szines/miert-vallalt-ismet-pornot-kelemen-anna-344232/>.

a bulvarizáló botránykönyveknek a sorát, amelyekkel Havas az 1990-es évek óta komoly közönségsikereket ért el a könyvpiacra. Emellett a kötet tematikusan is illeszkedett a szerző olyan, szexualitással, prostitúcióval és pornográfiával foglalkozó írásainak sorába, amelyek 2003 és 2007 között jelentek meg.¹⁸

Az interjúkötet 22 fejezete valójában Havas és Kelemen személyes hangvételű, privát beszélgetéseit eleveníti fel, és az egymáshoz csak lazán kapcsolódó elbeszélések nem egy összefüggő élettörténetet mesélnek el, hanem az átlagos olvasó számára megdöbbentő és megbotránkoztató részleteket villantanak fel a celebnő életéből. A kötetben bemutatott történetek mozgatórugója a botrány és a sokkolás, a beszámolók központi témája pedig a szexualitás, a prostitúció, a droghasználat, illetve a hazai és a nemzetközi celebvilág sötét ügyleteinek leleplezése.

A Kelemen Anna életéről szóló második kötet *Harminc nap a nép szolgálatában – Így szexel a magyar elit* címen jelent meg 2014-ben (Kelemen 2014). Műfaji szempontból a kötet a naplóregényekre emlékeztet; az írás azokból a feljegyzésekből állt össze, amelyeket a celebnő saját maga készített egy harminc napos időszak során. Erre a kötetre is jellemző, hogy a szöveg nem egy egységes történetet mesél el, hanem olyan emlékmozzásokból építkezik, amelyek csak lazán kapcsolódnak egymáshoz. Tartalmi szempontból is sok hasonlóságot találunk a korábbi életrajzi könyvvel, mivel a naplóban olvasható történetek is alapvetően a szexualitás extrém formáival és a prostitúcióval foglalkoznak.

A *Harminc nap a nép szolgálatában* is erősen bulvarizáló témákkal dolgozik, hiszen nemcsak nyíltan vállalja a tudatos normaszegések bemutatását, hanem egyúttal az elit életmódjával kapcsolatban is sötét titkokat tár fel.

2.6. Online média

Kelemen Anna jelenleg négy közösségi platformon aktív: a Facebookon, a YouTube-on, az Instagramon és a Twitteren találkozhatunk a *Kelemen Anna Official* branddel. Az említett csatornák közül a Facebookra és az Instagramra kerül ki a legtöbb poszt, ezeken a felületeken 2017 óta figyelhető meg jelentősebb aktivitás. Kelemen Anna Facebook-profilját jelenleg 45 000 ember követi és közel 47 000 kedveli; ezzel a hazai viszonyok között a celeb közepes méretű online influencernek tekinthető.¹⁹

Anna szinte napi rendszerességgel posztol a Facebookon. Posztjainak többsége erotikus képi tartalmakkal dolgozik, s az ezekhez társított szöveges bejegyzések is gyakran kihívó hangnemben születnek. 2017-ben indította az Instagram oldalát, ahova azóta is rendszeresen posztol tartalmakat. 2020 elején 64 700 követővel rendelkezik a felületen.²⁰

A feltöltött anyagok döntő többsége fotó, kisebb része videó. Ezekon kivétel nélkül a celeb látható, jellemzően erotikus vagy pornográf jellegű pózokban. Az Instagramra kikerülő posztok a Facebookon is szerepelnek, viszont az előbbin jóval nagyobb komment- és like-számot érnek el, amiből arra lehet következtetni, hogy a két platform közül az Instagramon aktívabb a követőtábor. Kelemen Anna YouTube-csatornája szintén 2017-ben indult; a felületre 40 videó került feltöltésre, a csatornának 10 500 feliratkozója van.²¹ A tartalmak jóval ritkábban és rendszertelenebbül jelennek meg ezen a platformon. Nem ritka, hogy több hónap is kimarad két megjelenés között. A feltöltések között itt kevesebb az erotikus tartalom. A videók többsége humoros, gyakran önironikus hangnemben készült; ilyen egyebek között a *Les, gól, sarok – gyorstalpaló*²² vagy a *Kelemen Anna találkozási az orosz irodalommal*²³ című videó. Más vlogokban a celeb sokkal komolyabb témákat feszeget; ilyen az *Állatvédelem*²⁴ és a *Prostituált világ*²⁵ című feltöltés.

18 Ezek a megjelenés sorrendjében: *Kurvaélet* (2003), *Pornó 1. – Prúdek legyünk, vagy...?/hetero..., soft..., hard...* (2004), *Pornó 2. – Prúdek legyünk, vagy...?/bizarr!...* (2004), *Méhkirálynő - Kelemen Anna története* (2007).

19 Lásd <https://www.facebook.com/kelemenannaofficial/>.

20 Lásd <https://www.instagram.com/kelemenannaofficial/>.

21 Lásd <https://www.youtube.com/channel/UCkNz0EC9sBjJBLIqhNqgWoA>.

22 Lásd <https://www.youtube.com/watch?v=F-7X9WrJhXA>.

23 Lásd <https://www.youtube.com/watch?v=DaDKt8VMp3s>.

24 Lásd <https://www.youtube.com/watch?v=tEwg8MpCOvQ>.

25 Lásd <https://www.youtube.com/watch?v=6pJSNekvQ-k&t=153s>.

A híresség Twitter-profilja 2012-ben indult, és mindössze 163 követővel rendelkezik.²⁶ Ennek nyilvánvalóan az aktivitáshiány az oka; a felületen összesen két poszt született, az egyik 2012. július 12-én, a másik 2017. december 22-én. Mindebből az derül ki, hogy Kelemen Anna csak a saját csatornáin keresztül is komoly online jelenléttel rendelkezik, s bár nem tekinthető tipikus online véleményvezérnek vagy influencernek, mégis népes követőbázis kíváncsi a posztjaira.

Az eddigieket összegezve kiderül, hogy Kelemen Anna olyan híresség, aki 360 fokos láthatósággal rendelkezik a médiában, vagyis minden jelentősebb platformon feltűnik.²⁷ Nyilvánvaló azonban, hogy maga a jelenlét izgalmas tartalmak nélkül mit sem ér, így e tanulmány második felében azzal foglalkozom, hogy milyen tartalomstratégia teremti meg a celebritás iránti állandó érdeklődést.

3. Fikciós biográfiai rekonstrukció: kutatási kérdés, módszerek és eredmények

E tanulmány második felében a magyar bulvármédia egyik legismertebb szereplőjének működésén keresztül azt szeretném bemutatni, hogy a nyilvánosságban hosszú ideig sikeres celebek milyen stratégiákat alkalmaznak annak érdekében, hogy folyamatosan a figyelem középpontjában maradhassanak. Értelmem szerint a legsikeresebb celebek médiaperszónája olyan társadalmi, kulturális, gazdasági konstrukció, amely mindig a figyelemgazdaság aktuális érdekei szerint változik, és sohasem a „valós” személyt mutatja. Ehelyett a hosszú időn keresztül aktív celebek nyilvános személye, személyisége (*public persona*) médiaipari terméknek tekinthető, olyan maszknak, amely amellel, hogy a bulvármédia közönségét szórakoztatja, nemcsak profitot termel, hanem a társadalmat foglalkoztató kérdéseket is tematizálja, illetve ezen keresztül a normarendszerek működését is láthatóvá teszi.

A vizsgálat során a *fikciós biográfiai rekonstrukció* módszerét használom.²⁸ A megközelítés a klasszikus biográfiai elemzést tekinti a módszertan kiindulópontjának,²⁹ vagyis a cél egy konkrét személy pályafutásának rekonstruálása, miközben elfogadjuk, hogy az illető élettörténete csak *társadalmi konstrukcióként* értelmezhető (Berger & Luckmann 1966).

A módszer elnevezésében használt fikciós jelző azt teszi egyértelművé, hogy a vizsgálat során nem a hagyományos adatgyűjtési módszereket követjük, azaz nem a hivatalos, hitelesnek tekinthető források és adatközlők beszámolóira hagyatkozunk, úgymint a narratív életútinterjúk³⁰ vagy a dokumentumok tartalomelemzése.³¹ Ehelyett az élettörténet felvázolása a bulvármédiában megjelenő szövegek alapján történik azzal a belátással, hogy a tabloidok nem törekednek az „objektív valóság” bemutatására, hanem bevett gyakorlatként morális tanmeséket állítanak a közönség elé. Ezekben a tanmesékben a valóság és a fikció sajátos módon keveredik, miközben a bulvármédia a műfajra jellemző szempontok szerint torzítja a szereplők személyiségét és élettörténetét, egyes eseményeket kiemel és felnagyít, másokat ignorál vagy elhallgat (Dayan & Katz 1992). A bulvármédia tehát *dekontextualizálja* és *rekontextualizálja* az celebek élettörténetének bizonyos elemeit, s ezáltal nemcsak a tabloidokra jellemző jelentéstöbblet jön létre, hanem egy olyan részben fikciós karakter is, amely egyszere szolgál társadalmi, gazdasági és kulturális célokat.

26 Lásd https://twitter.com/kelemenanna01/with_replies.

27 A 360 fokos ismertség jellemzőiről bővebben Guld (2020).

28 A kifejezés Isabel Ferreira Gould tanulmányában fordul elő hasonló értelemben, a saját céljaimnak megfelelő értelmezést lásd alább (vö. Gould 2008).

29 A biográfiai leírás és elemzés gyakorlata egyaránt megjelenik a szociológia eszköztárában, az irodalomtudományokban és a sztárkutatókban is. Interdiszciplináris jellegénél fogva olyan univerzális módszernek tekinthető, amely komplex társadalmi és kulturális jelenségek leírására alkalmas. A módszerről bővebben lásd Goodwin (2012).

30 Lásd Schütze (2007).

31 Erről bővebben lásd Hodder (2012), Leskelä-Kärki (2012).

A fentieknek megfelelően a kutatás korpuszát három népszerű online bulvárlap szolgáltatta: a Blikk.hu, a Borsonline.hu és a Velvet.hu. A kutatás során a bulvároldalak öt évnyi termését elemeztem; a három portálon összesen 364 darab cikk jelent meg Kelemen Annáról 2015. január 1-je és 2020. február 29-e között.

A portálokon megjelent írásokban a celebnő olyan jelentősebb életeseményeit igyekeztem beazonosítani, amelyeket a bulvármédia érdekesnek tartott arra, hogy azokról beszámoljon. Az elemzés két lépésben valósult meg. A kutatás első fázisában az egyes cikkekben felbukkanó történeteket vagy életeseményeket a Császi Lajos (2002, 2003) által leírt kisértésekbe soroltam az alábbiaknak megfelelően:

- *Leleplezés típusú tabloidok:* A leleplezés eredményeként elinduló pletykák, majd az abból kirobbanó botrányok szinte kivétel nélkül ismert emberek életéhez kötődnek, és egy sötét titok nyilvánosságra kerülésével hozhatók összefüggésbe. A leleplezés típusú bulvártartalmakban többnyire negatív rítusok vannak jelen.
- *Próbatétel típusú tabloidok:* A kategóriába tartozó bulvárhírek jellemzően balestekről és szerencsétlenségekről szólnak. A bulvármédia a negatív körülmények leírása mellett komoly hangsúlyt fektet a szereplők bátor helytállásának bemutatására, s ezzel az aktussal hétköznapi hősöket állít a közönség elé. A próbatétel típusú tabloidokban sajátosan keverednek a pozitív és a negatív rítusok.
- *Újjászületés típusú tabloidok:* Olyan hírek, amelyek sztárok vagy hétköznapi emberek életében bekövetkező sorsfordító eseményekkel foglalkoznak. Altípusai a lelki megújulás, a testi megújulás és az anyagi megújulás – ezekben egyaránt felbukkanhatnak pozitív és negatív rítusok is.

A kategorizálás után kialakuló szövegcsoportokat, illetve az azokban megjelenő életeseményeket először platformonként vizsgáltam.

Az eredmények összesítésével vázoltam fel Kelemen Anna bulvármédiában kirajzolódó élettörténetét az elmúlt öt évre vonatkozóan, majd ezekből az eredményekből vontam le a végső következtetéseimet. A portálokon megjelent cikkek elemzése a következő eredményeket hozta.

3.1. Blikk.hu

A mintában szereplő cikkek döntő többsége – 197 írás – a Blikk.hu oldalán jelent meg.

A portálon közölt cikkek többsége kifejezetten rövid: az írások jelentős része mindössze négy-öt mondatban foglal össze egy-egy izgalmasabb életeseményt. A szövegek kidolgozottsága alacsony színvonalú, nyelvilag az egyszerűség, stilisztikailag a figyelemhajtás, bulvarizáló, zsurnalisztikus fordulatok dominanciája jellemző. A portálon megjelent bulvárcikkek tartalom szerinti megoszlása az 1. táblázat szerint alakul.

1. táblázat. Blikk.hu, n=197

Leleplező típusú tabloid	Próbatétel típusú tabloid	Lelki megújulás	Testi megújulás	Anyagi megújulás
164	9	14	9	1

Forrás: saját szerkesztés

Kelemen Anna leginkább a szexbotrányai miatt szerepelt az oldalon. Ezekkel a hírekkel összefüggésben gyakran bukkant fel témaként a prostitúció (*Kelemen Anna megint pénzért árulja a testét,*³² *Egy menet negyvenezer*³³),

32 Lásd <https://www.blikk.hu/sztarvilag/kelemen-anna-megint-penzert-arulja-a-testet/ceed6fe>.

33 Lásd <https://www.blikk.hu/sztarvilag/annacska-egy-menet-negyvenezer/zlcw91z>.

a celebnő botrányos viselkedése (*Bedrogozva szórakoztatott négy olimpiai bajnokot*³⁴), valamint pikáns posztokról, képekről és videókról szóló cikkek (*Kelemen Anna meztelen képeket posztolt*³⁵).

Az említett témák mellett csak kevés cikk foglalkozott Anna aktuális párkapcsolataival (*Jáksó László és Kelemen Anna egy pár!*³⁶), és még ennél is kevesebb szövegben jelentek a celeb megújulásával kapcsolatos hírek (*Kelemen Anna: örült mellcsere,*³⁷ *Kelemen Anna kiárúsítja mindenét*³⁸).

3.2. Borsonline.hu

A mintában szereplő cikkek másik jelentős része – 108 darab írás – a Borsonline.hu oldalán jelent meg. Tartalmi szempontból e cikkek részben új történéseket tematizálnak Anna életéből, részben pedig ugyanazokról az eseményekről esik szó, amelyekkel a Blikk.hu is foglalkozott. Nyelvi és stilisztikai szempontból nem találunk komoly eltérést a Blikk.hu és a Borsonline.hu írásai között; az egyetlen különbség az, hogy a Borsonline.hu valamivel hosszabb írásokat közölt a celebnőről. A portálon megjelent bulvárcikkek megoszlása a 2. táblázat szerint alakul a tabloidok típusa szerint.

2. táblázat. Borsonline.hu n=108

Leleplező típusú tabloid	Próbátétel típusú tabloid	Lelki megújulás	Testi megújulás	Anyagi megújulás
54	17	14	14	9

Forrás: saját szerkesztés

A portálon megjelent cikkek többsége a leleplezés típusú tabloidok kategóriájába tartozik, és a legtöbb esetben a leleplezés a testi kitérődéssel és a prostitúcióval függ össze.

Az írásokban Anna olyan titkokról rántotta le leplet, mint hogy többször is a testével keresett pénzt (*Fél nap 370 ezer forint Kelemen Annával – fotók*³⁹), máskor pedig arról beszélt, hogy hány vendége kereste fel (*Kelemen Annának tegnap is és ma is volt fizető kuncsaftja*⁴⁰). Ezek mellett csak időnként tűnik fel egy-egy olyan szöveg, amely Anna párkapcsolatába enged betekintést (*Döbbenet: Kelemen Anna sakkozik is a szerelmével*⁴¹), illetve ami azzal foglalkozik, hogy a celebnőnek milyen anyagi elvárásai vannak a párjával szemben (*Annácska pasija havi tízmilliót keressen!*⁴²).

A próbátételek mellett (*Annácska kamerák előtt szabadul meg félelmeitől*⁴³) a portál élénken foglalkozott a híresség lelki megújulásaival (*Megdöbbenő! Szűzies lett Kelemen Anna,*⁴⁴ *Szerelemre és gyerekre vágyik Kelemen Anna*⁴⁵) és testi átalakulásával is (*Élő szexbaba lett a lefogyott Kelemen Annából*⁴⁶).

34 Lásd <https://www.blikk.hu/sport/cspat/bedrogozva-szorakoztatott-negy-olimpiai-bajnokot/1b3ftm8>.

35 Lásd <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-meztelen-kepet-posztolt/tyyyz7t>.

36 Lásd <https://www.blikk.hu/jakso-laszlo-es-kelemen-anna-egy-par/6dsr97w>.

37 Lásd <https://www.blikk.hu/sztarvilag/kelemen-anna-orult-mellcsere/rwdk259>.

38 Lásd <https://www.blikk.hu/galeria/megszabadult-ruhaitol-kelemen-anna/n9kb8m7>.

39 Lásd <http://www.borsonline.hu/celeb/fel-nap-370-ezer-forint-kelemen-annaval-fotok/109764>.

40 Lásd <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-annanak-tegnap-is-es-ma-is-volt-fizetos-kuncsaftja/141850>.

41 Lásd <http://www.borsonline.hu/celeb/dobbenet-kelemen-anna-sakkozik-is-a-szerelmével/131193>.

42 Lásd <http://www.borsonline.hu/celeb/annacska-pasija-havi-tizmilliot-keressen/106738>.

43 Lásd <http://www.borsonline.hu/celeb/annacska-kamerak-elott-szabadul-meg-felelmeitol/116571>.

44 Lásd <http://www.borsonline.hu/celeb/megdobbento-szuzies-lett-kelemen-anna/105588>.

45 Lásd <http://www.borsonline.hu/celeb/szerelemre-es-gyerekre-vagyik-kelemen-anna/102896>.

46 Lásd <http://www.borsonline.hu/celeb/elo-szexbaba-lett-a-lefogyott-kelemen-annabol/133489>.

3.3. Velvet.hu

A legnépszerűbb hazai online bulvároldalak közül a Velvet.hu közölte a legkevesebb írást Kelemen Annáról. Ezen a platformon mindössze 59 cikk foglalkozott a híresség életével 2015 és 2020 eleje között. Tartalmi szempontból e cikkek között alig találunk olyan újdonságot, amit a Blikk.hu vagy a Borsonline.hu ne közölt volna, ezért ebben az esetben tematizációs szempontból válik érdekessé az, hogy a kevesebb megjelenés mely főbb életeseményekről számolt be, vagyis milyen fordulatokat tartottak elég érdekesnek a szerkesztők.

A Velvet.hu írásaira jellemző, hogy nyelvi és stilisztikai szempontból nem találunk komoly eltérést a portál és korábban vizsgált oldalak cikkei között; a szövegeket figyelemfelkeltő címek, rövid terjedelem, egyszerű nyelvi eszközök jellemzik, s mindezt képek, esetenként videók egészítik ki. A portálon megjelent bulvárcikkek megoszlása a 3. táblázat szerint alakul a tabloidok típusa szerint.

3. Táblázat. Velvet.hu, n=59

Leleplező típusú tabloid	Próbátétel típusú tabloid	Lelki megújulás	Testi megújulás	Anyagi megújulás
24	11	9	11	4

Forrás: saját szerkesztés

A Velvet.hu oldalon megjelenő cikkek döntő többsége kifejezetten negatív hangvételű, a szövegek többsége a prostitúció témájával foglalkozik (*Kelemen Annát többször is kiközvetítették gazdag férfiakhoz*,⁴⁷ *Szexoldalon bukkant fel Kelemen Anna*⁴⁸). Ezek mellett csak néhány olyan írás tűnik fel, amely a híresség politikai ambícióival kapcsolatos próbátételeket tárgyalja (*Kelemen Anna indul a választásokon*⁴⁹), vagy amelyek a testi (*Kelemen Annára rá sem lehet ismerni*⁵⁰), lelki (*Kelemen Anna szerelemre vágyik*⁵¹) és anyagi (*Kelemen Anna várhat a könyve után járó pénzére*⁵²) megújulásaival foglalkoznak.

4. A kelemenannaizmus kulturális logikája

Egy 2020 februárjában készült interjúban Kelemen Anna így válaszolt arra a kérdésre, hogy mi a foglalkozása:

Semmi, nem definiálom. Már szoktam azt mondani, hogy kelemenannaizmus. A szabad gondolkodást képviselem. Azt, hogy nem kell választani aközött, hogy fekete vagy fehér vagy, vannak árnyalatok. Nem szeretem a szabályokat.⁵³

A fentiek alapján alaposabb elemzés nélkül is könnyen belátható lenne, hogy a kelemenannaizmus miért tartja állandó izgalomban a bulvármédia olvasóközönségét. Ugyanakkor a tabloidokból kirajzolódó élettörténet alaposabb vizsgálatával öt különböző, egymással mégis szorosan összefüggő magyarázatot vázolhatunk fel a celebnő átfogó és hosszú ideje tartó láthatóságára és sikerességére vonatkozóan. Ezek a következőképpen alakulnak: 1)

47 Lásd https://velvet.hu/gumicukor/2015/01/28/kelemen_annat_tobbszor_is_kikozvetitettek_gazdag_ferfiakhoz/.

48 Lásd https://velvet.hu/gumicukor/2016/02/28/szexoldalon_bukkant_fel_kelemen_anna/.

49 Lásd https://velvet.hu/gumicukor/2018/02/21/kelemen_anna_indul_a_valasztasokon/.

50 Lásd https://velvet.hu/gumicukor/2015/03/16/kelemen_annara_ra_sem_lehet_ismerni/.

51 Lásd https://velvet.hu/gumicukor/2015/12/04/kelemen_anna_szerelemre_vagyik/.

52 Lásd https://velvet.hu/gumicukor/2015/03/19/kelemen_anna_varhat_a_konyve_utan_jaro_penzere/.

53 Lásd https://azonnali.hu/cikk/20200217_-meg-lehet-nezni-a-magas-pozicioban-levo-ferfiak-noi-miben-kulonboznek-a-magamfajtatol-kelemen-anna-az-azonnalinak.

a médiamegjelenések gyakorisága, 2) a médiamegjelenések műfaji és tartalmi sajátosságai, 3) a megjelenésekből kiolvasható élettörténet jellemzői, 4) az élettörténetből kirajzolódó személyiség karakterisztikus jegyei és 5) az élettörténetből és a személyiségből kiolvasható morális tanmesék vonzereje.

A médiamegjelenések gyakoriságát figyelembe véve a fenti vizsgálatból kiderül, hogy az elmúlt öt év során az online bulvármédia nagy rendszerességgel közvetítette a Kelemen Anna életével kapcsolatos híreket. A megjelenések gyakoriságában ugyan vannak kiugró és kisebb intenzitású periódusok, de a vizsgált időszakban ritkán telt el egy-két hétnél hosszabb idő anélkül, hogy valamelyik platform ne foglalkozott volna a celebnő életével. Ráadásul a cikkek tartalmi vizsgálata számos összefüggést tárt fel a különböző médiafelületeken történő különböző megjelenések között, például olyan bulvárcikkek esetében, amelyek Anna televíziós vagy online szerepléseivel foglalkoztak. Ezek alapján könnyen belátható, hogy a híresség tényleges láthatósága a vizsgált időintervallumban jóval nagyobb volt annál is, mint amit a három online portál sugall. Mindebből arra következtethetünk, hogy Kelemen Anna karaktere gyakorlatilag állandó szereplő lett azoknak az életében, akik a bulvármédia rendszeres fogyasztói. A megjelenések gyakorisága pedig arra is rámutat, hogy a hazai celebvilág egyik legismertebb szereplőjéről van szó, aki az évek során olyan ismeretlen ismerőssé vált az olvasók körében, akinek rendszeresen bepillantást nyerhetnek az életébe, megismerhetik a magánéletét, örömét, bánatát.

A *médiamegjelenések műfaji és tartalmi sajátosságait* tekintve megállapítható, hogy a celebnővel foglalkozó cikkek a tabloidok összes jellemző tulajdonságával rendelkeznek. A portálokon megjelent írások rövidek, a szövegek általában négy-öt mondatban foglalnak össze egy-egy izgalmas történetet. A cikkekhez figyelemfelkeltő, kattintásvadász címek társulnak, amelyek nemegyszer megtévesztő vagy szándékosan félrevezető üzenetekkel próbálják rávenni a közönséget a tartalom fogyasztására. Az írások nyelvi, stilisztikai kidolgozottsága alacsony szintű, a szövegekre hétköznapi nyelvhasználat jellemző. A szerkesztők a szövegeket szinte kivétel nélkül képekkel vagy videókkal társítják, amelyek nemcsak az írott anyag illusztrációjaként jelennek meg, hanem sok esetben a cikkek kiindulópontját vagy éppen azok legfőbb témáját szolgáltatják. Ezzel együtt az álló- és mozgóképeknek magyarázó vagy értékönnyítő funkciót is tulajdoníthatunk, hiszen gyakran előfordul, hogy a szövegek a vizuális tartalomra reflektálnak, és esetenként az írások csak a kép vagy a videó megtekintésével együtt értelmezhetőek. A cikkek műfaji és tartalmi sajátosságai tehát lehetővé teszik, hogy a Kelemen Annáról szóló tabloidok az egyszerűen elérhető, könnyed, gyors szórakozás iránti vágy kielégítésének forrásai legyenek. Ehhez ráadásul nem kell különösebb felkészültség vagy előismeret, mivel a történetek külön-külön is elég izgalmasak és érdekesek ahhoz, hogy az olvasó figyelmét megragadják és néhány percre lekössék.

A vizsgálat legfontosabb eredményeit részben *a megjelenésekből kiolvasható élettörténet jellemzőivel* kapcsolatban tudjuk megfogalmazni. A bulvárcikkekéből kiinduló biográfiai rekonstrukció azt sugallja, hogy Kelemen Anna fordulatokban gazdag, mozgalmas időszakot tudhat maga mögött 2015 és 2020 között. Az elmúlt öt év során a celebnő életeseményei egy teljes kört írtak le abban az értelemben, hogy a botrányokban bővelkedő 2015, 2016-os időszakot egy valamivel nyugodtabb, letisztultabb periódus követte 2017 és 2018 eleje között, majd 2018 második felétől kezdve – az egyre intenzívebb politikai és közéleti szerepvállalás mellett – újra megszapordtak a figyelemfelkeltő, polgárpukkasztó hírek is.

A vizsgált időszakban a bulvár által bemutatott életesemények jól igazodnak a tabloidok alapvető tematikájához és kulturális logikájához, vagyis a hírek többsége a test, a szex, a pénz és a magánélet kérdéskörével foglalkozik. Kelemen Annáról az elmúlt öt év során megjelent cikkekben a szexualitás legkülönfélébb változataival találkozhatott az olvasó, ezzel szoros összefüggésben állandóan megjelent a prostitúció témája, ahogy a test leleplezése és folyamatos átalakulása is állandó témát biztosított a sajtónak.

A hírességről kiderült, hogy drogokat használt, nemcsak csalásokkal és lopásokkal gyanúsították, hanem ő maga is elszenvedője volt hasonló visszaéléseknek. Mindeközben a magánélete is számtalan meglepetést tartogatott, mivel nemcsak nagy lelkesedéssel kereste a szerelmet, hanem meg is találta a párját, vidékre költözött, gyereket nevelt, majd szakított, és visszatért a korábbi botrányos életmódjához. Következésképpen Kelemen Anna életében a legnagyobb mélységek és magasságok váltakoztak az elmúlt öt év során, s ezekben az emberi természet sötét oldala és nemes tulajdonságai egyaránt felfedezhetőek. A Kelemen Annáról szóló történetekre tehát nem jellemző, hogy szélsőségesen polarizáltak lennének, vagyis hogy csak a rosszról vagy csak a jóról szólnának, viszont az újságírók minden esetben olyan kommentárokat fűznek a tartalomhoz, amely egyértelmű

útmutatást ad a közönségtől elvárt érzelmi reakciókra vonatkozóan. Mindent összevetve kijelenthető, hogy Kelemen Anna bulvármédiában kirajzolódó élettörténete összefüggő szöveg, amely egy folytatásos szappanoperához hasonló, és amely meglepő pontossággal adagolja a botrányokat, a leleplezéseket, a próbatételeket és az újjászületéseket (Boorstin 1961, Cashmore 2014).

A jelenség értelmezésének szempontjából további összefüggéseket tárhat fel az *élettörténetből kirajzolódó személyiség karakterisztikus jegyeinek* vizsgálata. Ezzel összefüggésben az első felismerésünk az lehet, hogy Kelemen Anna nyilvános imázsa jól megfeleltethető a celebritás passzív kategóriájának. Chris Rojek értelmezése szerint a celebek nem az eredményeik, hanem a személyiségük okán válnak érdekessé, ahogy Kelemen Anna is csak médiának tulajdonított ismertséggel (*attributed celebrity*) rendelkezik, hiszen a hírneve mögött nem áll hagyományos értelemben vett komoly teljesítmény (Rojek 2001).

A második fontos felismerésünk az lehet, hogy Kelemen Anna bulvármédiában megjelenő személyisége képlékeny, állandó változásban van. A folytonos metamorfózis állapotában lévő karakternek időnként a sötét oldala kerül felszínre a különböző leleplezések és botrányok eredményeként, máskor a nemesebb emberi értékek dominanciája jellemző – az utóbbiak a próbatételeken és a pozitív rítusokat tartalmazó újjászületéseken keresztül nyilvánulnak meg. Ezzel együtt azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a bulvármédia sohasem a valóságot reprezentálja, vagyis Kelemen Anna esetében is egy olyan részben fikciós karakterről van szó, amely egyszerre szolgál társadalmi, gazdasági és kulturális célokat (Jenei 2008). Ez a gyakorlat nemcsak arra alkalmas, hogy a megkonstruált karaktereken keresztül a bulvármédia megragadja és fenntartsa a nyilvánosság érdeklődését, hanem arra is, hogy profitot termeljen és útmutatást nyújtson a társadalmi normák tekintetében. Összegezve az eddigieket: az élettörténetből kirajzolódó személyiség karakterisztikus jegyei egyértelműen igazolják, hogy a celebritás nemcsak a híres emberek egy típusaként értelmezhető, hanem egy maszk vagy (ön)reprezentációs stratégia is, egy olyan diszkurzív műfaj, amelyet a kereskedelmi érdek, a tömegmédiá és a reklámpia hoz létre (Turner 2004).

Az *élettörténetből és személyiségből kiolvasható morális tanmesék vonzereje* ugyancsak komoly szerepet játszhat abban, hogy Kelemen Anna népszerűsége tizenöt éve töretlenül mondható a bulvármédiában (Jenei 2005). Az évek során megjelent számtalan izgalmas történet mindegyike tartalmaz olyan morális jelentéstöbbletet, amely nemcsak a celebnő életére vonatkozóan hordoz fontos tanulságokat, hanem a hétköznapi olvasó számára is eligazodást nyújthat a társadalom által helyesnek és helytelennek ítélt magatartásformák között.

A vizsgálat alapján könnyű belátni, hogy a Kelemen Annáról szóló bulvárhírek az érzelmekre és az ösztönökre hatnak, s ezt a hatást az újságírók egyebek között azzal érik el, hogy a celebnőről szóló történeteket egy olyan értelmezési kerettel együtt tálalják, amelyben kódolva vannak a társadalmi elvárásoknak megfelelő normatív rendszerek. Viszont az átlagos bulvárszereplőkhöz képest Anna esetében az a különbség, hogy az ő karaktere és története sokszínűek, így az ezekből kiolvasható morális üzenetek is sokfélék. Ezen keresztül a vizsgálat arra is rámutat, hogy a celebnőről szóló hírek szenzációhajhász, érzelmekre ható, sokkolni és szórakoztatni akaró történetei, amelyek egyszerre közönségesek és humorosak is, gyakran görbe tükröt tartanak az elfogadott értékrendek elé, s egyben leleplezik azok relatív igazságértékét, társadalmilag konstruált jellegét. Kétségtelen, hogy a közönség számára a Kelemen Annáról szóló tabloidok egyik legnagyobb élvezeti értéke éppen a normasértés körül kialakuló látens vagy manifeszt vita lehet, ami ebben az esetben is nemcsak megerősíti, hanem sokszor újra is alkotja az elfogadható viselkedés szabályait. Ennek megfelelően a celebnő botrányai olyan nyilvános rítusokként jelennek meg a nyilvánosság szférájában, amelyekben a szent (a jó, a rend, a tisztaság) kerül szembe a profánnal (a rosszal, a káosszal, a tisztátalansággal), és amelyek morális útmutatást nyújthatnak egy szekularizált világban.

5. Összegzés: a hibrid celebritás fogalma

Az elvégzett vizsgálat végkövetkeztetése az lehet, hogy Kelemen Anna a 21. század egyik új típusú hírességének tekinthető, amely a *hibrid celebritás* kifejezéssel írható le a legérzékletesebben (Arthurs & Little 2016). Értelmezésem szerint ez a terminus egyszerre vonatkozik a híresség médiamegjelenéseire, vagyis arra a tényre, hogy a celebritás teljes, átfogó, 360 fokos médiajelenléttel rendelkezik, valamint utal annak karakterére és nyilvános imázsának jellemzőire is (Chadwick 2017).

Kelemen Anna példáján keresztül jól látható, hogy a hibrid celebritások a hagyományos tömegmédiá és az új média lehetőségeinek együttes kihasználásával maximalizálják a láthatóságukat, vagyis a médiakörnyezet fejlődésével párhuzamosan újabb és újabb felületekre terjesztik ki az ismertségüket. A legsikeresebb hibrid celebritások (például Kim Kardashian, Kylie Jenner, Dan Blizerian) esetében mindemögött egy jól átgondolt tartalomstratégia és tartalomnedzsment is felfedezhető, amely biztosítja, hogy a megfelelő tartalmak megfelelő időközönként kerüljenek ki a megfelelő felületekre. Ugyanakkor a hibriditás a nyilvános karakteren keresztül is megnyilvánul, hiszen a hosszú időn keresztül sikeres celebek a legtrikább esetben számítanak egyoldalúnak. Éppen ellenkezőleg: ahogy Kelemen Anna példája is mutatja, a hibrid celebritások egyszerre hordoznak pozitív és negatív karakterjegyeket, s ezek egyszerre teszik szerethetővé és a gyűlölet tárgyává a hírességeket. Nyilvános imidzsük jellemzőiből kifolyólag a hibrid celebritások sohasem unalmasak; állandóan változó személyiségük hosszabb távon is mindig képes megragadni és megtartani a közönség figyelmét. Ez az állandó változás, változékony karakter ma már nemcsak a celebekre, hanem a médián keresztül megszerezhető hírnév összes létező transzformációjára egyre jellemzőbb, s ez a felismerés további kutatások kiindulópontja lehet.

Irodalom

- Alberoni, Francesco (2007): *The Powerless Elite*. In: Su Holmes & Sean Redmond (eds): *Stardom and Celebrity*, pp. 65–77. London: Sage Publications.
- Arthurs, Jane & Ben Little (2016): *Hybrid Media Celebrity*. In: Russel Brand et al. (eds): *Comedy, Celebrity, Politics*, pp. 55–83. London: Macmillan.
- Berger, Peter & Thomas Luckmann (1966): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Boorstin, Daniel J. (1961): *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. New York: Atheneum.
- Cashmore, Ellis (2014): *Celebrity Culture*. New York: Routledge.
- Chadwick, Andrew (2017): *The Hybrid Media System. Politics and Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Császi Lajos (2002): *A média rítusai*. Budapest: Osiris Kiadó & MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Császi Lajos (2003): A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle*, 2. sz. 157–172. o.
- Dayan, Daniel, & Elihu Katz (1992): *Media Events*. Cambridge: Harvard University Press.
- Farkas Dezső (1994): Gulyásleves vagy hamburger, avagy Magyarország amerikanizációja. *Valóság*, 37. évf. 11. sz. 12–38. o.
- Gálik Mihály & Ferenc Dénes (1992): *From Command Media to Media Market: The Role of Foreign Capital in the Transition of the Hungarian Media*. Budapest: working paper, Department of Business Economics, Budapest University of Economics.
- Goodwin, John (2012): *Sage Biographical Research*. London: Sage.
- Gould, Isabel Ferreira (2008): Deacting the Past: Africa, Colonialism, and the New Portuguese Novel. *'Recapricorning' the Atlantic: Special Issue of Luso-Brazilian Review*, vol. 45, no. 1. pp. 182–197.
- Guld Ádám (2019): Konvergens média, konvergens médiasztárok? *Alföld: irodalmi művészeti és kritikai folyóirat*, 70. évf. 3. sz. 44–53. o.
- Guld Ádám (2020): „A sztárok mindenhol ott vannak.” A 360 fokos ismertség jellemzői egy kvalitatív közönségkutatás tükrében. *Médiakutató*, tavasz, 79–92. o.
- Gulyás Ágnes (2000): Bulvárlapok a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Médiakutató*, tél, 18–31. o.
- Havas Henrik (2003): *Kurvaélet*. Budapest: Alexandra.
- Havas Henrik (2004): *Pornó 1. – Prűdek legyünk, vagy...?/hetero..., soft..., hard...* Budapest: Alexandra.
- Havas Henrik (2004): *Pornó 2. – Prűdek legyünk, vagy...?/bizarr!...* Budapest: Alexandra.
- Havas Henrik (2007): *Méhkirálynő – Kelemen Anna története*. Budapest: I.A.T.

- Hodder, Ian (2012): The Interpretation of Documents and Material Culture. In: John Goodwin (ed.): *Sage Biographical Research*, pp. 171–189. London: Sage.
- Jenei Ágnes (2005): Kereskedelmi televíziózás és demokrácia. *Médiakutató*, ősz, 7–19. o.
- Jenei Ágnes (2008): A sztár változó fogalma. *Médiakutató*, tavasz, 7–15. o.
- Kelemen Anna (2014): *Harminc nap a nép szolgálatában – Így szexel a magyar elit*. Budapest: Ulpius-ház.
- Leskelä-Kärki, Maarit (2012): Narrating Life Stories in between the Fictional and the Autobiographical. In: John Goodwin (ed.): *Sage Biographical Research*, pp. 69–77. London: Sage.
- Monaco, James (1978): *Celebrity: The Media as Image Makers*. New York: Doubleday.
- Myat Kornél (2010): Médialemeletek és a késő-modern médiakörnyezet. *Médiakutató*, nyár, 47–63. o.
- Rojek, Chris (2001): *Celebrity*, pp. 47–63. London: Reaktion.
- Schütze, Fritz (2007): *Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews - Part I.*, http://www.zsm.ovgu.de/zsm_media/Das+Zentrum/Forschungsprojekte/INVITE/B2_1-p-140.pdf.
- Töröcsik Mária 2017: *Self-marketing*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Turner, Graeme (2004): *Understanding Celebrity*. London & Thousand Oaks & New Delhi: Sage.

Abstract in English

“I think that I’m the Jolly Joker, because if there’s no topic, you can still rely on me.” Hybrid celebrity and the cultural logic of “kelemenannism”

Over the past 15 years, Kelemen Anna has become a fixed star in the Hungarian celebrity world. Some admire her, but the majority of the public enjoys forming harsh opinions about her activities. This high level of visibility could only be achieved by a comprehensive media presence that includes the press, television, radio, books, and online media. This visibility also demonstrates that the public’s interest in the celebrity has been constant for many years. The phenomenon also raises a number of exciting questions: What characterizes today’s celebrities, and why do we find the concepts of *celebrity society* and *celebrity culture* increasingly relevant? Who are celebrities, and what role do they play in the age of late modern, mediatised publicity? What may be behind this increased interest in celebrities, and what strategies do the most successful celebrities use to maintain public interest? This study seeks answers to these questions through an examination of the Kelemen Anna phenomenon.

Keywords: celebrity culture, celebrity society, hybrid celebrities, star studies

Guld Ádám PhD médiakutató, kommunikációs szakember, a PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének adjunktusa, az IMEC és a MEDU CAMP előadója és szakmai partnere generációs kommunikáció és influencer-kommunikáció területeken. Alapító tagja és titkára a Neumann János Számítógép-tudományi Társaság E-hétköznapi Szakosztályának, illetve a médiatudományi oktatással, kutatással és tehetséggondozással foglalkozó Médianegyed Egyesületnek. 2012-óta foglalkozik a különböző generációk kommunikációs és médiahasználati szokásaival. A témában megjelent írásai egyebek között a *Marketing és Menedzsment*, a *Korunk* és a *ME.doc* című folyóiratokban olvashatóak. Az ifjúsági kultúrákkal foglalkozó önálló kötete 2018 augusztusában jelent meg. Legutóbbi írása a *Médiakutató*-ban: „A sztárok mindenhol ott vannak” (2020. tavasz).

O. Réti Zsófia

Kelet-európai popzene- és filmkutatás négy friss gyűjtemény tükrében

E munka négy, egymással szorosan összefüggő, kelet-európai popzenei tematikájú, angol nyelvű tanulmánygyűjtemény közös szemlésére, kritikájára vállalkozik. Bár a kelet-európai popzene kutatása nem új keletű, e kutatások hálózatosodása, nemzetközi szintésre lépése, illetve társdiszciplínákhoz kapcsolódása csak az elmúlt néhány évben történt meg, jórészt Ewa Mazierskának és Győri Zsoltnak, a jelen írás szűkebb témáját jelentő négy kötet két szerkesztőjének köszönhetően. A négy gyűjtemény közül kettő a popzene mozgását tárgyalja; ilyen a *Popular Music History* folyóirat különszáma arról, hogy a kelet-európai popzene miként lépi át a nemzeti határokat (2016), illetve az *Eastern European Popular Music in a Transnational Context* című kötet (2019). A másik kettő a film és a popzene kapcsolatát vizsgálja: ilyen a *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe* című tanulmánykötet (2018), illetve a *Studies in Eastern European Cinema* folyóirat különszáma (2019) – ez utóbbit Győri Zsolt egyedül jegyzi szerkesztőként.

A kelet-európai popzene kutatása: a kezdetek

Nem is olyan régen múltak el azok az idők, amikor a kelet-európai popzene kérdését sokan annak derivatív voltával és mindössze helyi jelentőségével intézték el. A térség populáris zenéjével még az egyébként helyi kötődésű kultúrakutatók sem foglalkoztak behatóbban. Amikor mégis megkezdődtek az ez irányú kutatások, a popzene kelet-európaisága, azaz sokszor kizárólag lokálisként, az adott nyelvi-nemzeti közösség belügyeként kezelt volta hozzáférhetetlenné tette e munkákat a nemzetközi kutatóközösség előtt.

A múlt és a jelen magyar popzenéjének kutatása például csak az elmúlt néhány évben lépett a nemzetközi szintésre: ennek egyik első példája az *Eastbound* folyóirat Tófalvy Tamás és Trever Hagen által szerkesztett 2012-es különszáma a popzene és társadalom kapcsolatáról Közép-Európában, illetve a Barna Emília és Tófalvy Tamás által szerkesztett, 2017-es *Made in Hungary: Studies in Popular Music* [Made in Hungary: Popzenei tanulmányok] a Routledge kiadásában. Nemzetközi kontextusban Ewa Mazierska *Popular Music in Eastern Europe: Breaking the Cold War Paradigm* [Popzene Kelet-Európában: a hidegháborús paradigma megtörése] című gyűjteménye (2016) volt az egyik első ilyen irányú kezdeményezés. Az utóbbiakban rendre felbukkanó nevek – például Barna Emília, Csatári Bence, Hammer Ferenc, Ignácz Ádám, Jávorszky Béla Szilárd – legtöbbször közös, hogy a popzene az elsődleges, szűkebb kutatási témájuk, és/vagy maguk is zenélnek vagy zenéltek.

Részben e kötetek nyomán is kirajzolódik egy olyan új kulturális látkép, amelyben a kelet-európai popzene egy számos elágazási felülettel rendelkező, saját jogán is legitim, gazdag és összetett kutatási területként lép elő. Mindez talán a zene kettős természetével magyarázható: egyrészt a megfoghatatlan, elillanó zene kiválóan alkalmas arra, hogy különböző jelentéstulajdonításokat, egyéni emóciókat rendeljenek hozzá, másrészt anyagsága, hordozóhoz kötött volta jól körülírhatóvá és kutathatóvá teszi a mozgását, vándorlását. A kelet-európai popzene tehát már távolról sem kizárólag a zenetudománnyal foglalkozó szakemberek terebélyes; a tágabban értelmezett kultúratudományok, a film-, a média-, a történettudomány, illetve az emlékezetkutatások irányából érkező kutatók számára is termékeny kiindulási pontot tud nyújtani.

Ezt bizonyítja annak a nemzetközi és interdiszciplináris kutatói közösségnek a létrejötte is, amely jelentős részben két kutató, Ewa Mazierska (University of Central Lancashire) és Győri Zsolt (Debreceni Egyetem) hálózatépítő tevékenységének köszönhető. Mazierska és Győri, akik maguk is a filmtudomány irányából érke-

tek a popzene területére, megnyitották az utat a popzene mint legitim és releváns kutatási terület felé a társdiszciplínákból érkező szakmabeliek számára.

Eközben fenntartották a folytonosságot a korábbi, részben Mazierska nevéhez köthető kutatásokkal, hiszen az általuk rendezett, 2016-ban a Debreceni Egyetemen megtartott popzenei tematikájú konferencián a korábbi angol nyelvű munkák szerzőinek legtöbbje is részt vett. Részben ennek az együttgondolkodásnak és az ezt követő közös munkának az eredménye az a négy, egymással szervesen összekapcsolódó, egymást logikailag kiegészítő angol nyelvű kiadvány Mazierska és Győri szerkesztésében, amely ennek az írásnak is szűkebb témáját képezi. Ezek közül kettő a popzene mozgását tárgyalja a *Popular Music History* folyóirat különszáma arról, hogy a kelet-európai popzene miként lépi át a nemzeti határokat (2016), illetve az *Eastern European Popular Music in a Transnational Context* [Kelet-európai popzene transznacionális kontextusban] kötet (2019). A második kettő a film és a popzene kapcsolatát vizsgálja: ilyen a *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe* [Popzene és a mozgókép Kelet-Európában] című tanulmánykötet (2018), illetve a *Studies in Eastern European Cinema* folyóirat különszáma (2019) – ez utóbbit Győri Zsolt egyedül jegyzi szerkesztőként.

Ahogy jobbra a címekből is kitűnik, valamennyi kötet Kelet-Európaként nevezi meg azt a régiót, amelyre vizsgálódásait irányítja, s ez nemcsak terminológiai ízlés kérdése, de sokat elárul a szerkesztőpáros történelemszemléletében gyökerező szövegrendezési gyakorlatról is. Ahogy *Eastern European Popular Music in a Transnational Context* című kötetük bevezetőjében hangsúlyozzák, vannak olyan kutatók, akik a megnevezésben a vasfüggöny szigorú kelet–nyugat-dichotómiájának leképeződését látják, s ekként elavultnak tekintik. A szerkesztők azért döntöttek mégis a Kelet-Európa megnevezés mellett, mert az államszocialista időszakot és az azt követő poszt-szocialista évtizedeket egyaránt felölelő válogatás az 1989–90-es változások mellett a két időszak közti folytonosságokra is figyelmet fordít (Mazierska & Győri 2019: 5). Szintén a „Kelet-Európa” megnevezés mellett szól, hogy a szövegekből rendre kitűnik: a kelet-európai identitás maga is a Nyugathoz viszonyítva (annak ellenében, azzal párbeszédbe állítva, szándékos különbségeket fogalmazva meg, vagy éppen alkalmanként azt a helyi viszonyokra alakítva) képződik meg.

Ennek megfelelően tehát a Kelet-Európa megnevezés a négy kötet esetében a következő országokat foglalja magában: Bulgária, a volt Csehszlovákia országai, Észtország, a volt Jugoszlávia országai, Lengyelország, Magyarország, Románia és Ukrajna. Nemcsak a két szerkesztő anyaországi jártasságának és kapcsolati hálójának tudható be, hogy a négy kötetben együttvéve csakúgy, mint az egyes kötetekben észrevehető a magyar és a lengyel témák enyhe túlsúlya, hanem azzal is magyarázható, hogy Lengyelországra és Magyarországra egyaránt mini rockbirodalomként tekintettek a régióban (Mazierska & Győri 2018: 15), illetve hogy Magyarországon tűnik a popzene és a mozgókép kapcsolata a legsokszínűbbnek (Mazierska & Győri 2018: 22).

A kelet-európai popzene transznacionális utazása

Ebben a kontextusban tehát a szerkesztőpáros két, a kelet-európai popzenéhez kapcsolódó interszekciót jár körül: egyrészt ennek transznacionális, határokon átívelő természetét kutatva, másrészt a mozgóképhez való viszonyukat elemezve. Az első metszéspontot a *Popular Music History* című folyóirat különszáma és az *Eastern European Popular Music in a Transnational Context* kötet tárgyalja. A két kiadvány hasonló alapvetésből indul ki: abból tudniillik, hogy a dalok – Wilhelm Tappert kifejezésével élve – „a világ legfáradhatatlanabb utazói” (Mazierska & Győri 2019: 1), ami különösen igaz a popzenére, hiszen globalizálódó világunkban e dalok sokkal kevésbé vannak a zene nemzeti intézményrendszeréhez kötve, mint a klasszikus zene, és technológiai sokszorosíthatóságuk miatt fizikailag is könnyen járnak be a Földet. Sokáig azonban a kelet-európai popzene határokon átívelő mozgásának értelmezése abban merült ki, hogy az irodalom felismerte egyes műfajok – például a balkáni és a cigányzene – transznacionális jellegét, illetve nyugtázta a nyugati hatás tényét, ezt sok esetben a politikai ellenállással kapcsolva össze (Mazierska & Győri 2019: 2).

Kérdés persze, hogy államszocializmus évtizedei alatt (vagy éppen azok után) keletkezett popkultúra inherensen politikai töltettel bír-e, miközben például Magyarországon a Kádár-kor kultúrpolitikáját a 3T közül a közép, a „tűrés” ha nem is folyamatos, de mindenképp érzékelhető szélesedése jellemezte, így egy popkulturális

termék, például egy dal nem feltétlenül jelentett a rendszer melletti kiállást vagy azzal való szembeszegülést. Az azonban bizonyára biztonsággal állítható nemcsak az 1989–90 előtti évtizedek popzenéjéről, hanem annak nyugati, zömmel angolszász importjáról is, hogy annyiban politikus, amennyiben az identitásformálásban van megkerülhetetlen szerepe (Mazierska & Győri 2016: 6), és annyiban ideologikus, amennyiben az ideológiához való viszonyra a fennmaradása érdekében szüksége volt.

A témát tárgyaló két kiadványból kiderül, hogy a popzene nyugatról keletre áramlásának egyszerű, centrum–periféria-elrendeződésre építő és némiképp a kulturális kolonizáció asszociációit megidéző logikája a kelet-európai popzene esetében túlegyszerűsítő és ebben a formájában tarthatatlan. Természetesen a kötetek szólnak a klasszikus nyugat-keleti átvételekről is, azonban minden esetben egészen új kontextusban, a „kulturális imperializmus” logikáját (Mazierska & Győri 2019: 12) jócskán meghaladva, nagyon specifikus helyzetekben tárgyalják ezeket.

Adam Havlik tanulmánya (2019) például a popzene nyugatról keletre kerülését a fizikai hordozók – lemezek, kazetták – legális vagy illegális úton Csehszlovákiába jutásának nyomon követésével elemzi. Ugyanebben a kötetben jelent meg Aimar Ventsel (2019) történész-antropológus rendkívül szórakoztató és informatív munkája, aki egy ideig egy tartui szórakozóhely koncertszervezőjeként dolgozott, és szintén jól körülhatárolható példával, a nyugati punk/ska-zenekarok Észtországba csábításának trükkjeivel meggyőzően érvel amellett, hogy Kelet-Európa folyton változó határvidékként képződik meg a nyugati fantáziákban.

A másik két, nyugat-keleti irányú kölcsönzést tárgyaló tanulmánynak központi kérdése a popzene (nyugatról való átvitelének) fentebb tárgyalt politikus vagy apolitikus volta. Ewa Mazierska és Xavier Stańczyk közös tanulmánya (2018) Leonard Cohen lengyelországi recepciójáról például a költő-dalszerző esetében az ellenállás és az ehhez kapcsolódó kereskedelmi-kulturális vonzerő különböző, az évek előrehaladásával folyton változó alakzatait rendeli Cohen lengyel kultuszához: a *protest* songoktól kezdve az állami média által is kanonizált alkotói perszónáig, a belső emigráció és a teljes apolitikusság pozícióit felvillantva. Győri tanulmányában (2016) a kilencvenes évek debreceni alternatív szcénáját vizsgálja, és amellett érvel, hogy ebben az esetben a nyugati minták hatása éppen a debreceni DIY-kör apolitikus voltában érhető tetten – szemben például a budapesti alternatív közösséggel, amely kifejezetten a politikai állásfoglalások köré rendeződött.

A popzene nyugatról keletre utazása mellett ennek fordítottjára is látunk példát a tanulmánykötetekben. A keletről nyugat felé irányuló mozgások egy része rögtön destabilizálja a Kelet-Európa megnevezésbe beleértett kelet–nyugat-dichotómiát és értékhierarchiát: Mazierska egyik szövege (2016) és Stańczyk tanulmánya (2018) egyaránt a lengyel pop-rock orientalista jegyeivel foglalkozik. Mazierska amellett érvel, hogy az egzotikus motívumok átvétele különböző módokon jelent meg: míg az ötvenes-hatvanas évek tánczenéjében inkább a turisták számára elérhető keleties formai giccs kapott helyet, addig a későbbi időszakok rockzenészei megkísérelték a keleti hangzásvilágot reprodukálni, sőt sokszor még a keleti filozófiát is igyekeztek áttemelni. Mazierskához hasonlóan Stańczyk is az autenticitás, a szabad művészi önkifejezőmód egy lehetséges módjaként olvassa a keleti minták használatát a lengyel popban: amellett érvel, hogy a közel- és a távol-keleti stílusjegyek átvétele a lengyel rock politikai semlegességének megőrzését célozta.

Kelet-Európából Nyugatra vándorlást dokumentál viszont Mariusz Gradowski (2019) munkája, aki Ceslaw Niemen lengyel popsztár nyugati karrierjének kudarcát vizsgálja: szerinte azért lett külföldön sikertelen, mert megpróbálta felvenni az érzékeny, független művész pózát, ami jobban működött volna a kelet-európai régióban, mint Nyugaton. Bülgözdi Imolával közösen jegyzett tanulmányunkban (Bülgözdi & Réti 2016) szintén egy hasonló mozgást elemzünk: az *István, a király* című rockopera recepcióját követjük nyomon egyrészt a határon túli magyar közösségekben, másrészt pedig Pigniczky Réka *Inkubátor* című dokumentumfilmjét elemezve az amerikai magyar diaszpórában. Bár a határon átlépve az ellenállás képzete jócskán átértékelődött, mindkét szórványközösségben a kollektív identitás formációjának sarokköve lett a rockopera – talán még inkább, mint Magyarországon.

A kelet-európai pop utazásának harmadik vonatkozása a zene régió belüli mozgása. A régió két peremének tekinthető Lengyelországot és Jugoszláviát összefonó popzenei kapcsolódási pontokról két tanulmány is szól: Mazierska (2016) Goran Bregovic és a lengyel sztárok együttműködéseit vizsgálja, míg Zlatko Jovanovic (2016) a jugoszláv és a lengyel punkrock szcena közti kapcsolatot elemzi 1981–1982-ben.

Szintén a zenei mintázatok, műfajok régió belüli kölcsönhatását mutatja annak a nemzetközi jelenségnek a létezése, amely a térség különböző országaiban eltérő neveken ismert: Szerbiában *turbo-folk*, Romániában

manele, Bulgáriában *chalga* – ezek mind a hagyományos balkáni zenei motívumok és a popzene fúziójából jöttek létre. A *Popular Music History* folyóiratban ezt a témát tárgyalja Ruxandra Trandafolu tanulmánya (2016), amely a manele műfajába tartozó videoklipek elemzésével arra kérdez rá, hogy annak nemzetközi jellege elhíthetetleníti-e a zsánert, vagy éppen a demokrácia elterjedését segíti-e elő.

A műfaji határok megvonásának nehézségeivel vet számot Slobodan Karamanic és Manuela Unverdorben közös munkája (2019), amely az általuk „high” és „low Balkan”-nak nevezett zenei kategóriák összemoshatóságát tárgyalja. Míg a „high Balkan” magas szimbolikus tőkével rendelkező, nemzetközileg is elismert műfaj (például a fentebb említett Goran Bregovic munkássága tartozik ide), addig a „low Balkan” (amilyen például a turbo-folk is), legtöbbször lenézett, értéktelennek tekintett zenei kategóriaként jelenik meg, annak ellenére, hogy javarészt nem inherens, hanem kontextusból adódó műfaji eltérésekről beszélhetünk.

A popzene régióon belüli mozgásának harmadik vonatkozása a hallgatóság mozgásán alapul, s azokra az időszakos heterotópiákra vonatkozik, amelyeket a régióban megrendezett könnyűzenei fesztiválok hoznak létre – az *Eastern European Popular Music in a Transnational Context* kötet egy egész tematikus kategóriát szentel az ezekkel foglalkozó szövegeknek. Dean Vuletic (2019) áttekintést nyújt a Nyugathoz kapcsolódó Eurovíziós dalfesztivál ellenében, annak keleti ellenpontjaként megrendezett Intervíziós dalfesztivál történetéről, Győri vonatkozó munkája pedig (2019a), amely szintén diakrón vizsgálat, azt elemzi, hogy a Hajógyári-szigeten 1993 óta minden évben megrendezett Sziget-fesztivál miként vált a rendszerváltás utáni évek megvalósult utópiájából valami egészen mássá: „egy kelet-európai popkulturális kísérlet az elüzletiesedés korában” (Győri 2019a, 209). Ruxana Trandafolu (2019) a kolozsvári Untold-fesztivált elemezve azt vizsgálja, hogy mennyiben globális és mennyiben (globalizált) lokális identitások jelennek meg a fesztivál marketingstratégiájában. Ez utóbbi két tanulmány már színre viszi azt a mediális változást is, amelyben a zene transznacionális szereplését erőteljesen befolyásolják a vizuáliák – ezekben az esetekben a Sziget és az Untold fesztiválok marketingje.

A kelet-európai popzene transzmediális utazása

Éppen erre a kiegészülésre, (mozgó)kép és popzene összekapcsolódására mutat példákat a másik két kiadvány (*Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, illetve a *Studies in Eastern European Cinema* folyóirat tematikus különszáma) – s tegyük hozzá, ez az interszekció már eleve magában foglalja a kelet-európai popzene fent elemzett, vándorló természetét. Ahogyan az *Eastern European Popular Music in a Transnational Context* kötet és a *Popular Music History* folyóiratszám is közös alapvetésekből indul ki, ez a két munka is bevállottan szerves kapcsolatban áll egymással, és szintén paradigmamódosítást sürget a kelet-európai filmtudományban.

A film és a popzene kapcsolatát Kelet-Európában legfőképpen azért hanyagolta eddig a szakma, mert van egy olyan elfogultság a kelet-európai filmtudományban, amely kifejezett előnyben részesíti a kiemelkedő filmszerzők magasművészetinek tartott filmjeit (Mazierska & Győri 2019: 1), és impliciten arra a belátásra épül, hogy a műfaji film valamiképpen mindig az éppen aktuálisan regnáló ideológiáknak van alárendelve. A két kiadvány – bennük összesen tizennyolc tanulmánnyal – egy olyan, kevésbé elfogult képet kíván festeni a kelet-európai filmről, amely nem lázadó *auteur*ök maroknyi mesterművével írja le a régió filmtörténelmét (Mazierska & Győri 2019: 2).

A szerzői és műfaji film e lebontandó ellentéte mellé egy sor másik olyan dichotómia párosul, amelynek meghaladása a gyűjtemények kimondott célkitűzései közé tartozik. Ilyen például a művészet és a szórakozás, vagy más kontextusban a magas és az alacsony kultúra inherensként értett különbségének megkérdőjelezése (Győri 2019b: 93). E distinkciók megkérdőjelezése például olyan új területeket nyit meg a vizsgálat számára, mint az egyszerűs műalkotásként nehezen elgondolható videoklipek vizsgálata – amely azonban talán közelebb áll a kultúratudomány, mint a klasszikus filmtudomány módszertanához (Győri 2019b).

Mazierska és Győri közösen szerkesztett kötetének előszavában a film és a zene egymáshoz való viszonyának alakulását olyan progresszióként tekinti át, amely négy viszonyulási módozatot és négy, ezekhez kapcsolódó műfajt különböztet meg, és amelyre általánosságban jellemző, hogy az idő előre haladtával a mozgóképhez társuló zene egyre nagyobb jelentőséggel és autonómiával kezd rendelkezni (Mazierska & Győri 2019: 3).

A négy közül az első kapcsolódási mód, – az illusztrációé –, nem kifejezetten jelenik meg a két kiadványban. Ennek bizonyára egyrészt az ilyen jellegű filmes zenének a film szövetébe belesimuló, nehezen elemezhető volta az oka, másrészt az, hogy az időben ehhez a kapcsolódási típushoz rendelt periódus, a némafilmek kora megelőzi a kötetek időbeli fókuszát, az államszocialista és a poszt-szocialista időszakot.

A fennmaradó három típus azonban az Mazierska és Győri szerkesztette könyv három implicit kategóriájának feleltethető meg, amelyek szerint a szövegeket csoportosítják, de a *Studies in Eastern European Cinema* folyóirat különszámának szövegei is hozzájuk rendelhetők. A zenét mint a filmben reprezentált valóság megszépítésének eszközt gyakran vetik be a musicalek: ezekkel foglalkozik a *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe* kötet első négy tanulmánya, illetve a *Studies in Eastern European Cinema* folyóiratszám első két szövege. Evan Torner munkája (2018) két musicalt hasonlít össze: az 1967-es francia-amerikai *Rochefort-i kisasszonyokat* és az 1968-as keletnémet *Forró nyár* című filmet, bizonyítva, hogy mindkettő a szabadon gondolkodó művészek utópiáját mutatja be, s ekként az 1968-as párizsi és prágai események korszemléhez kapcsolódik. Gabriela Filippi tanulmánya (2018) szintén a musical ideológiai beágyazottságának problémáját járja körül az államszocialista musical román műfajának áttekintésével, és Tornerhez hasonlóan arra a következtetésre jut, hogy nem csak arról van szó, hogy a musical az éppen regnáló ideológia hű szolgája lenne.

A kapcsolódó folyóiratszám első két tanulmánya úgy számol a hatvanas évek kelet-európai musicaljeivel, hogy közben a fentebb tárgyalt kiadványok transznacionális kontextusát is belevonja az értelmezésbe. Anita Buhin (2019) azt vizsgálja, hogy az ötvenes évek lazuló/átalakuló titói diktatúrájában miként kapott egyre nagyobb teret a nyugati könnyűzene hatása: először beengedték az ártalmatlannak titulált amerikai musicaleket, majd egyre szélesebb körben ismert lett a *zabavna* – a szintén amerikai mintára létrehozott lokális tánczene –, hogy végül, 1960-ban elsöprő sikerrel mutassák be az első jugoszláv musicalt helyi sztárok szereplésével. Bohdan Shumylovych (2019) vizsgálata tárgyát azok a zenés filmek jelentik, amelyeket a hatvanas évek végétől Ukrajnában készítettek: ezekben az esetekben a szovjet ideológia a helyi viszonyokra alakítva, lokális identitásokra fókuszálva jelent meg, ami így hatásosabban működött.

A rendszerváltás utáni musicaleket a gyűjteményben két tanulmány is vizsgálja, mindkettő abból az alapvetésből kiindulva, hogy az egyéni (és valamelyest a kollektív) emlékezet legjobb előhívói jellemzően az olyan kulturális artefaktumok, amelyek gondolkodásunk intuitív részeire apellálnak: a prousti Madeleine-sütemény ízélményéhez hasonlóan a popzene is a nosztalgia sikeres felidéző ingereként működik. Varga Balázs és Király Hajnal egyaránt a hatvanas évekre irányuló nosztalgia és/vagy retró megképződését elemzi az 1989 utáni kelet-európai musicalekben. Varga (2018) különböző nemzetiségű példák vizsgálatával jut arra a következtetésre, hogy az e filmekben körvonalázódó hatvanasévek-nosztalgia sokkal inkább irányul a nyugat idealizált képére, amelynek elgondolása öt évtizeddel ezelőtt *Keleten* még lehetséges volt, mint az államszocializmus tényleges viszonyaira. Ezzel szemben Király Hajnal tanulmányának (2018) tárgyai: a *Csinibaba* (1997) és a *Liza, a rókatündér* (2015) érvelése szerint a nosztalgia két egészen eltérő változatát mutatja be: míg az előbbi egyértelműen a poszt-szocialista nosztalgia trópusaival operál, addig az utóbbi egy olyan fiktív retrót konstruál, amely nem viseli magán a kommunizmus nyomát.

Annak a folyamatnak, amelyben a zene fokozatosan a film egyenrangú partnereként áll elő, harmadik stációja a film zenét dokumentáló funkciója. Meglepő módon a *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe* ebben a kategóriában mindössze egy olyan munkát tartalmaz, amely ténylegesen zenei dokumentumfilmről szól: ez Mazierska munkája (2018a), amelyben Maria Zmarz-Koczanowicz lengyel rendező két dokumentumfilmjét hasonlítja össze. Mazierska amellet érvel, hogy még ez a látszólag objektív műfaj is képes arra, hogy a különböző műfajokhoz eltérő narratívákat rendeljen: míg a lengyel diszkózenét (*disco polo*) elavult, vidékies műfajként mutatja be, addig a *techno* a városi értelmiség számára készített, kozmopolita és európai zeneként jelenik meg a dokumentumfilmben. A kötetben szereplő többi tanulmány, amely a film dokumentáló funkcióját térképezi fel, olyan játékfilmeket vizsgál, amelyekben rendkívül erős a filmes és a zenei szakma közti együttműködés. Jonathan Owen (2018) azt vizsgálja, hogy a hatvanas évek cseh zenei szubkultúrái miként jelentek meg a filmvászonon, Marco Zubak (2018) pedig a hetvenes évek második felének jugoszláv diszkóesztétikáját tematizáló filmeket elemzi.

Owen és Zubak esetében a zene egy multimediális szcena egyik eleme, s ekként egyéb identitásmarkerekkel együtt működik, míg a másik két, hasonló témájú tanulmányban a zene „saját jogán” és saját médiumából kerül a filmekbe, egyre nagyobb szerepet töltve be azokban. Győri (2018) a magyar új érzékenység filmjeit vizsgálva

arra a következtetésre jut, hogy azokban a hetvenes-nyolcvanas évek underground zenéje a képek által közvetített valóság önálló jelölőjeként áll elő. Hasonlóképpen, Andrej Šprah (2018) szintén a zene autonómiája mellett érvel, amikor azt vizsgálja, hogy a popzene használata az esztétikai és a politikai szubverzión milyen lehetőségeit kínálja Karpo Godina jugoszláv rendező filmjeiben. A kapcsolódó folyóirat-számban Artur Szarecki (2019) Filip Dzierżawski *Miłość* (2008) című dokumentumfilmjében az emóciók és az affektuskutatás irányából vizsgálja meg a zenei alkotás folyamatát.

Film és zene együttműködésének negyedik, legkiegyenlítettebb változata az, amit a szerkesztőpáros szintetizálóként nevez, azon különleges alkalmakat értve ide, amikor a film és a zene közösen hoz létre jelentést vagy esztétikai tapasztalatot – ez jellemzően a videoklipek sajátja, és ezzel magyarázható az, hogy a *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe* könyv harmadik része is kifejezetten ezzel a műfajjal foglalkozik. A kategóriába tartozó mindhárom esszé a Kelet–Nyugat-distinkciót alapul véve olvassa a kelet-európai videoklipeket.

Mazierska munkájában (2018b) például ez a dichotómia a lengyel videoklip történetére vetítve a lokális és az univerzális identitások ellentétéként jelenik meg: míg egyes (különösen a disco polo műfaját képviselő) videoklipek bevallottan és látványosan a lengyel történelemben és nemzeti identitásban gyökereznek, addig a (főleg az elektronikus zenei klipekben megjelenő) univerzalizmus a lengyelség minden észrevehető jelét eltörölni igyekszik. Maya Nedyalkova tanulmánya (2018) a kulturális másolás, a nyugati minták átvétele kapcsán érinti a Kelet–Nyugat-ellentétet: Aneliya bolgár popénekesnő egy Beyoncé ihletésére készült videoklipjét és az arra adott nézői válaszokat elemezve a kulturális marginalitás és az autenticitás végpontjai között igyekszik pozícionálni a bolgár popzenét. A gyűjtemény utolsó szövegében éppen a Nyugatról érkező kulturális minták helyi átírásáról van szó: Bátori Anna (2018) magyar hip-hop videókat elemezve állítja szembe az amerikai rapperek legtöbbször faji alapú önmeghatározását a magyar rapművészek munkáiban megjelenő, osztálymarkerként működő lakótelepekkel és a „telepi gyerekek” mitológiájával.

Míg a videoklipek a Győri szerkesztette *Studies in Eastern European Cinema*-különszámban is kiemelt szerepet kapnak, az ebben a válogatásban szereplő szövegekben nem annyira a Kelet–Nyugat-hasadást, mint a film felé nyitott mediális kapcsolódási pontokat vizik színre. Laura Todd munkája (2019) esetében összeforr a videoklipek vizsgálatának e két aspektusa, a nyugatról keletre irányuló kulturális transzfer és a filmművészetre gyakorolt hatás. Tanulmányában azt vizsgálja, hogy a kilencvenes évek fiatal szerb filmes generációjának munkájára milyen hatást gyakorolt az a jelenségegyüttes, amelyet ő MTV-esztétikának nevez. Az amerikai Music Television 1981-es indulásával gyors vágások, a fiatalság dicsérete, a sokkolás igénye, a tűnékenység, a harsány színek használata egy olyan, jól leképezhető stílust hozott létre, amelyet Todd szerint a korszak szerb filmesei, például Goran Gajić és Srđan Dragojević az időszak kaotikus viszonyainak megidézésére, illetve a Milosevic-rendszer hivatalos tömegkultúrája, a turbo-folk paródiájaként használtak. Paulina Duda (2019) szintén a videoklip és a film közötti fluiditásra helyezi a hangsúlyt, amikor Wojciech Smarzowski és Jan Jakub Kolski lengyel filmrendezők videoklipjei és filmjei közti esztétikai folytonosságot térképezi fel. A gyűjteményt Ureczky Eszter és Győri Zsolt közös munkája (2019) zárja, amely Szimler Bálint és Rév Marcell 2016-os *Balaton Method* című filmjét elemzi. A *Balaton Method* – Tímár Péter 1987-es *Moziklipjéhez* hasonlóan – egy sor videoklip összefűzésével jött létre. Ureczky és Győri azt vizsgálja, hogy a hosszú beállítások esztétikája (szemben a videoklipekben megszokott gyors vágásokkal) miként járul hozzá a Balaton mint affektív tér megalkotásához, ahol a nosztalgia és a retró vizuális kódjai sokszor egymásnak feszülve vagy egymást kiegészítve jelennek meg.

Kitekintés: interszekciók

A meglévő kutatási területek interszekcióinak újdonságereje persze nemcsak a videoklipek vizsgálatának sajátja, hanem az itt tárgyalt kötetek mindegyikére jellemző. Ezt az interdiszciplináris jelleget támasztja alá a bölcsészet- és a társadalomtudományban egyébként kifejezetten ritka kétszerzős tanulmányok nagy aránya is: az ilyen együttműködések ideális esetben akkor szoktak létrejönni, amikor két kutató kompetenciája csak részben van fedésben egymással, a téma viszont, amelyet szeretnének feltérképezni, több tudományterület, több kutatási irány metszéspontjaként áll elő. Hasonló a helyzet Mazierska és Győri közös ténykedésével is: egymást

kiegészítő kompetenciájuk – és szakmai hálózatuk – e kötetekben úgy fedte le a kelet-európai popzenét mint *kultúratudományos* kutatási területet, hogy közben nem zárta rövidre, sőt inkább további olvasatok előtt is megnyitotta azt.

Irodalom

- Barna, Emília & Tamás Tófalvy, eds. (2017): *Made in Hungary: Studies in Popular Music*. London: Routledge.
- Bátori, Anna (2018): Postsocialist Social Reality in Hungarian Rap Music Videos. In: Ewa Mazierska & Zsolt Győri (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 225–241. New York: Bloomsbury.
- Buhin, Anita (2019): Love and fashion: musical comedy and Yugoslav dolce vita. *Studies in Eastern European Cinema*, vol. 10, no. 2, pp. 96–110.
- Bülgözdi, Imola & Zsófia O. Réti (2016): Rock opera and resistance: *Stephen, the King* as a building block of minority ethnic identity in Transylvania and the United States. *Popular Music History*, vol. 11, no. 1, pp. 10–27.
- Duda, Paulina (2019): Transgressing boundaries between film and music videos: Smarzowski, Kolski, and music videos in Poland. *Studies in Eastern European Cinema*, vol. 10, no. 2, pp. 146–160.
- Filippi, Gabriela (2018): Representing Modern Romania in the Musical of State Socialist Period. In: Ewa Mazierska & Zsolt Győri (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 45–62. New York: Bloomsbury.
- Gradowski, Mariusz (2019): Success, Failure, Splendid Isolation: Czesław Niemen's Career in Europe. In: Ewa Mazierska & Győri Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 119–136. London: Palgrave MacMillan.
- Győri, Zsolt (2016): From locality to translocality and cosmopolitanism: The rise of the Debrecen alternative-DIY scene. *Popular Music History*, vol. 11, no. 1, pp. 80–99.
- Győri, Zsolt (2018): 'Music isn't Music, Words aren't Words': Underground Music in the Hungarian Cinema of the New Sensibility. In: Ewa Mazierska & Zsolt Győri (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 117–138. New York: Bloomsbury.
- Győri, Zsolt (2019a): Between Utopia and the Marketplace: The Case of the Sziget Festival. In: Ewa Mazierska & Győri Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 191–211. London: Palgrave MacMillan.
- Győri, Zsolt (2019b): Editorial. *Studies in Eastern European Cinema*, vol. 10, no. 2, pp. 91–95.
- Havlik, Adam (2019): Loopholes in the Iron Curtain: Obtaining Western Music in State Socialist Czechoslovakia in the 1970s and 1980s. In: Ewa Mazierska & Győri Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 27–47. London: Palgrave MacMillan.
- Jovanovic, Zlatko (2016): 'My life is new wave': Poland, Yugoslav new wave and the transnational sense of connectedness in the early 1980s. *Popular Music History*, vol. 11, no.1, pp. 28–46.
- Karamanic, Slobodan & Manuela Unverdorben (2019): Balkan High, Balkan Low: Pop-Music Production Between Hybridity and Class Struggle. In: Ewa Mazierska & Győri Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 155–170. London: Palgrave MacMillan.
- Király, Hajnal (2018): Pop Music, Nostalgia and Melancholia in *Dollybirds* and *Liza, the Fox Fairy*. In: Ewa Mazierska & Zsolt Győri (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 83–98. New York: Bloomsbury.
- Mazierska, Ewa (2016): From South to East: Exoticism in Polish popular music of the state socialist period. *Popular Music History*, vol. 11, no. 1, pp. 47–60.
- Mazierska, Ewa, ed. (2016): *Popular Music in Eastern Europe: Breaking the Cold War Paradigm*. London: Palgrave MacMillan.
- Mazierska, Ewa (2018a): Disco Polo and Techno According to Maria Zmarz-Koczanowicz. In: Ewa Mazierska & Zsolt Győri (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 155–170. New York: Bloomsbury.
- Mazierska, Ewa (2018b): Polish Music Videos: Between Parochialism and Universalism. In: Ewa Mazierska & Zsolt Győri (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 187–204. New York: Bloomsbury.

- Mazierska, Ewa (2019): Yugo-Polish: The Uses of Yugoslav Music by Polish Musicians. In: Ewa Mazierska & Györi Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 137–154. London: Palgrave MacMillan.
- Mazierska, Ewa & Zsolt Györi (2016): Introduction: Special Issue on Crossing national borders in Eastern European popular music. *Popular Music History*, vol. 11, no. 1, pp. 5–9.
- Mazierska, Ewa & Zsolt Györi (2018): Introduction: Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 1–24. New York: Bloomsbury.
- Mazierska, Ewa & Zsolt Györi (2019): Introduction: Crossing National and Regional Borders in Eastern European Popular Music. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 1–24. London: Palgrave MacMillan.
- Mazierska, Ewa & Xawery Stańczyk (2019): Quiet Fanaticism: The Phenomenon of Leonard Cohen's Popularity in Poland. In: Ewa Mazierska & Györi Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 49–73. London: Palgrave MacMillan.
- Nedyalkova, Maya (2018): 'She Stole it from Beyoncé!': Transnational Borrowing in Bulgarian Pop-folk Music Videos and Audience Reaction to the Practice. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*. pp. 205–224. New York: Bloomsbury.
- Owen, Jonathan (2018): When the Golden Kids Met the Bright Young Men and Women: Rebellion, Innovation and Cultural Tradition in the Czech 1960s Music Film. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 99–116. New York: Bloomsbury.
- Shumylovych, Bohdan (2019): Fragmenting Soviet mythologies: romantic imagery and musical films in Ukraine. *Studies in Eastern European Cinema*, vol. 10, no. 2, pp. 111–128.
- Šprah, Adrej (2018): Musical Variations in Karpo Godina's Alternative Cinema. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 171–186. New York: Bloomsbury.
- Stańczyk, Xawery (2019): Authenticity and Orientalism: Cultural Appropriations in the Polish Alternative Music Scene in the 1970s and 1980s. In: Ewa Mazierska & Györi Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 75–99. London: Palgrave MacMillan.
- Szarecki, Artur (2019): The sound of love. Music and affect in Filip Dzierżawski's 'Miłość'. *Studies in Eastern European Cinema*, vol. 10, no. 2, pp.161–174.
- Todd, Laura (2019): Music television aesthetics, experimentation, and the evocation of chaos in Serbian film. *Studies in Eastern European Cinema*, vol. 10, no. 2, pp. 129–145.
- Torner, Evan (2018): 1968 Leftist Utopianism in *The Young Girls of Rochefort* and *Hot summer*. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 25–44. New York: Bloomsbury.
- Trandafoiu, Ruxandra (2016): *Manele*, symbolic geography and music cosmopolitanism in Romania. *Popular Music History*, vol. 11, no. 1, pp. 61–79.
- Trandafoiu, Ruxandra (2019): A Tale of Two (or #EverMore) Festivals: Electronic Music in a Transylvanian Town. In: Ewa Ewa Mazierska & Zsolt Györi Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 213–237. London: Palgrave MacMillan.
- Varga, Balázs (2018): Worlds that Never Were: Contemporary Eastern European Musical Comedies and the Memory of Socialism. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 63–82. New York: Bloomsbury.
- Ureczky, Eszter & Zsolt Györi (2019): Fluid audio-spatial aesthetics and the communalization of popular music in the multi-clip movie *Balaton Method*. *Studies in Eastern European Cinema*, vol. 10, no. 2, pp. 175–192.
- Ventsel, Aimar (2019): Eastern Europe as Punk Frontier. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 101–116. London: Palgrave MacMillan.
- Vuletic, Dean (2019): The Intervision Song Contest: A Commercial and Pan-European Alternative to the Eurovision Song Contest. In: Ewa Mazierska & Györi Zsolt (eds.): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context*, pp. 173–190. London: Palgrave MacMillan.
- Zubak, Marko (2018): Socialist Night Fever: Yugoslav Disco on Film and Television. In: Ewa Mazierska & Zsolt Györi (eds.): *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe*, pp. 139–154. New York: Bloomsbury.

Abstract in English

Popular music and film studies in the mirror of four newly published volumes of collected studies

This paper seeks to review four interrelated scholarly collections that focus on Eastern European popular music. Although research in this broader area is not new, its scholarly network, its entry into the international scene and its connections with other disciplines in the humanities and social sciences have only emerged in the last few years, to a great extent owing to the work of Ewa Mazierska and Zsolt Győri, the editors whose collections are reviewed here. Two of the four collections explore the movements of popular music, including a special issue of the journal *Popular Music History* about popular music transcending national borders (2016), and the volume *Eastern European Music in a Transnational Context* (2019). The other two investigate the relationship between popular music and film, including *Popular Music and the Moving Image in Eastern Europe* (2018), and a special issue of the journal *Studies in Eastern European Cinema* about cinema and pop music in Eastern Europe (2019), this latter one edited by Zsolt Győri alone.

Key words: Eastern Europe, film, inter-mediality, popular music, post-Communism, trans-nationalism

Réti Zsófia kultúrakutató. Doktori fokozatát 2016-ban szerezte meg. A Debreceni Egyetemen az Angol-Amerikai Intézet Brit Kultúra Tanszékének adjunktusa. Szakmai érdeklődési területe a kulturális emlékezet, a nyolcvanas évek magyar és külföldi popkultúrája. Szívesen foglalkozik tudományos-fantasztikus irodalommal és filmmel, illetve videoklipekkel és televíziós sorozatokkal is.

Krek Norbert

A harmadik utas: az indie

Jesper Juul *Handmade Pixels: Independent Games and a Quest for Authenticity* című könyvéről¹

Amikor 2017-ben megjelent minden idők talán legnépszerűbb videojáték-trilógiájának, a Mass Effectnek a folytatása, a Mass Effect: Andromeda. Nemcsak a nemzetközi kritikai recepció, hanem a játékosok is hatalmas csalódásként értékelték a gliccsektől, bugoktól, animációs problémáktól hemzseggő, félkész játékot. Hasonló esetnek lehettünk szemtanúi, amikor rá alig másfél évre, 2018 végére ugyanettől a fejlesztő stúdiótól, a Bioware-től megjelent az Anthem, amely a marketing által ígért tartalomnak csupán töredékét nyújtotta játékosainak. A példák sora igen hosszú akár csak az elmúlt pár évből: elég csupán a Bethesda által fejlesztett Fallout 76 botrányaira vagy a Blizzard legújabb játéka, a remake-ként készült Warcraft III: Reforged körüli felháborodásokra gondolni. Nem meglepő tehát azoknak a válságnarratíváknak a megjelenése, amelyek a nagyköltségvetésű, *blockbuster* videojátékok kiadásáért és fejlesztéséért felelős AAA játékipar² kifulladásáról beszélnek, a fentieket pedig ezek után egyfajta évek óta húzódó tünetegyüttesként kezelik. Így érthető, miért tekintenek sokan az utóbbi időben egyre népszerűbbé váló úgynevezett *indie* játékokra úgy, mint ezekre a problémákra megoldást kínáló alternatív játékfejlesztési stratégiára. E recenzió tárgya, Jesper Juul *Handmade Pixels* című munkája a nagyköltségvetésű AAA játékok és a tömegeket okoseszközökön elérő *casual* játékok mellett ezt a harmadik játékfejlesztési stratégiát vizsgálja.

A kétezres évek második felétől jelentkező *casual* játékok forradalmát vizsgáló nagy hatású munkája (*A Casual Revolution*) után az akadémiai videojáték-kutatás egyik legismertebb tudósa, Jesper Juul a videojátékipar egyik mára megkerülhetetlen szeletéről, az indie játékokról írt könyvet. A *Handmade Pixels* a téma első átfogó, tudományos igényű vizsgálata, és mint ilyen, a *független fejlesztésű játékok* (*independent games*) definíciójának meghatározása a kiindulópontja: ez alapján határozza meg fő szempontrendszerét (mitől függetlenek ezek a játékok? – *independent from what?*), illetve sokszínű, nem egységes módszertanát is, amely a definiálás sikertelenségének problémáját fejlesztői interjúkkal igyekszik feloldani, illetve a vizsgálat tárgya és az ahhoz kapcsolódó részfogalmak (intézményrendszer, történetiség, retorika) viszonyát mutatja be.

Az autenticitás felé

Juul a könyv első három fejezetében remekül mutat rá arra, hogy az indie játék mint kulturális jelenség egyáltalán nem új keletű dolog, jóval a 2010-es évek, a független fejlesztésű játékok *mainstream* játékiparba való betörése előtt jelen volt már a hagyományosan hozzá társított fejlesztői mentalitás, sőt a 19–20. századi kapitalista tömeggyártási logikáját ellenző kulturális mozgalmak szellemi örökösének tekinthető.

¹ E recenzió az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² Az elnevezés azokat a videojátékokat jelöli, amelyeket általában nagy költségvetésből fejlesztenek, majd *blockbuster* címként kerülnek a játékosok elé. Terjesztésük mögött általában a legnagyobb kiadókat találjuk (például Electronic Arts (EA), Microsoft, Sony Interactive Entertainment, Activision-Blizzard), illetve megjelenésüket komoly marketingtevékenység előzi meg.

Miről is van szó pontosan? Egyfelől a századforduló, illetve az előtti és utáni időszakban megjelenő elképzelésekről (Juul elsősorban az Arts and Crafts mozgalmat,³ illetve a független mozt említi példaképp), amelyek alapvetően a már korábban említett tömeggyártás és -termelés ellenében a kézzel előállított alkotás egyszerűségére és megismételhetetlenségére helyezték a hangsúlyt. Ha ismerősen cseng az olvasó számára az elképzelés: nem véletlen. Nem nehéz ugyanis e gondolat mögött napjaink *Do it Yourself (DIY)*, illetve kézműves-kultúrájának jellegzetes koncepciót felfedezni. Juul az indie játékokat ebből a szempontból hasonlítja a *locavore* étteremkultúrához:

Egy bizonyos étterem-típussal szemben van egy olyan elvárásunk, hogy legyen ott az étlapon, hogy az ételek fő összetevői pontosan milyen gazdálkodásból is származnak. Valószínűleg nem azt várják el a vendéglátóktól ebben az esetben, hogy kielégítő tudással rendelkezzenek az ötven kilométeres körzetben fellelhető összes mezőgazdasági termelőről, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy a beszállítók megnevezése egyfajta közvetlenséget, ismerősséget és egyszerűséget kölcsönöz, mintha ismernénk azt a gazdálkodót (21. o.).

Ehhez hasonlóan működik az indie játék is:

...mivel a mainstream videojátékok jobbára névtelen cégóriások stúdióiban készülnek globálisan forgalmazva, a független fejlesztésű játékokat egyedi műalkotásokként népszerűsítik, amelyeket megismerhető élettörténettel rendelkező egyének készítenek, olyan csoportok tagjaiként, amelyekhez *te is tartozhatsz* (21. o.).

A mainstream játékfejlesztéssel való szembehelyezkedést, illetve a fent említett kézműves (*handmade*) mozgalmakkal való rokonítást egy szóval, pontosabban egy aktussal fejezi ki leginkább: a független játékfejlesztés szent grálja, az autenticitás utáni kutatással.

A független játékfejlesztés marketingjének középpontjában tehát a minél autentikusabb játék elkészítése áll. A már többször említett mainstream játékipart mint opozíciót az alábbi címkék alapján határozza meg Juul: hatalmas költségvetésből dolgozó, arctalan óriáscégek, amelyek a profitmaximalizálás végett feláldozzák a videojátékban mint médiumban rejlő művészi, kreatív és kísérleti értékeket. Ezzel szemben viszont az indie játékfejlesztés pontosan a kreatív szabadságra helyezi a hangsúlyt: tömeggyártott termékek helyett egyedi műalkotásokra, megismerhető és emberközeli fejlesztőkre, akik a legtöbb esetben elkötelezettek a társadalmi ügyek (a klímavédelem, a kisebbségvédelem) mellett. Így a forgalmazás mikéntje is átalakul valamelyest, még ha nem is radikálisan. Ahogy arra Juul is helyesen rámutat: a digitális játékboltok – mint a Steam vagy az Epic Games Store, illetve mobil eszközökön a Play Áruház vagy az Apple Store – mind cégóriások birtokában vannak, azonban a lehetőség, hogy a játékosok a fejlesztők weboldaláról közvetlenül is el tudják érni azok játékait, a mainstreamnél autentikusabb élményt nyújthat.

Másfelől ugyanakkor nem csupán kultúrtörténeti beágyazottságuk helyezi a független játékot egy történeti dimenzióba, hanem önnön történetiségük is. A *Handmade Pixels* harmadik fejezete tárgyalja az indie játékok – már a címben is jelzett – szelektív történetét. E történetiség vizsgálatában három szempont érvényesül: az intézményrendszer, a retorika – azaz a független fejlesztésű játékokról szóló diskurzus története –, illetve az indie játék designjának időbeli változása. Szelektív szándéka ellenére Juul lenyűgözően alapos: a könyv lapjain fesztiválok, egyetemi kurzusok, konferenciák, fejlesztői értekezletek, meghatározó személyek sokasága jelenik meg. Ez az információhalmozás azonban egy idő után némileg töményé, néhol egyenesen olvashatatlanná tesz egyes szövegrészleteket. A módszertani alapot az egyes fejezeteket szövegdobozokban tagoló fejlesztői interjúk

³ Az Arts and Crafts mozgalom a századfordulón (1880–1910) Nagy-Britanniában jött létre elsősorban a viktoriánus-éra ipari tömegtermelési logikájával szemben. Képviselői az elidegenítő gépi termelés helyett a kézművesség, a kézzel készített alkotás középkori, romantikus és népi ihletésű ideáját helyezték előtérbe.

szolgáltatják, illetve egy-egy korszak emblematikus indie játékanak elemzése, pontosabban inkább tartalmi ismertetése, mivel a könyv egyik nagy problémája, hogy – talán terjedelmi korlátokból fakadóan – mélyebb játékelemzésekre nem igazán vállalkozik.

A független fejlesztésű játékok esztétikája

A könyv további fejezetei arra a kérdésre keresnek választ, hogy létezik-e a független fejlesztésű játékoknak saját esztétikájuk, amely megkülönbözteti őket a casual vagy a blockbuster játékokétól, illetve amennyiben igen, miben ragadható ez meg?

Manapság az indie játékokhoz előszeretettel társítunk valamilyen pixelart-szerű stílust, azonban a független játékok jó része nem ehhez hasonló stílusban készül. Megragadható-e ez esetben valamilyen olyan vizuális aspektus, amely közös ezekben a játékokban? A *Handmade Pixels* második fejezetében Juul alapvetően két közös jegyet lát. Egyrészt azt, hogy ezek a játékok finanszírozásukban és esztétikájukban is szembehelyezkednek a nagy költségvetésű játékokkal. Másrészt azt, hogy az indie játékok egyfajta „Független Stílust” (*Independent Style*) alakítottak ki 2005 óta. E stílus jellemzője, hogy részben nosztalgiára építve régebbi korok játékfejlesztési technológiát emulálva idéz meg korábbi vizuális stílusokat, azaz a reprezentáció reprezentációjáról beszél:

A [Független Stílus] jelenlegi technológiát használva emulál low-tech és általánosságban véve olcsó grafikai megoldásokat és vizuális stílust, azt kommunikálva, hogy a játék e stílussal közvetlenebb, autentikusabb és hitelesebb, mint a high-tech háromdimenziós grafikát alkalmazó nagy költségvetésű címek (38. o.).

A hangsúly pedig a kortárs technológia használatán van, amely elválasztja a Független Stílust az anakronizmustól. Példája igen meggyőző: a drága anyagok olcsó anyagokkal történő reprodukciója, másolása hagyományosan a gyenge minőséget és a rossz ízlést juttatja eszünkbe, a kleinbürgerlich-et, a kispolgárit. Ennek remek példája a videojáték-iparban az Atari VCS 2600 műanyagból készült, de fát imitáló elülső része, vagy a Chivalry: Medieval Warfare, amely inkább egy alacsony költségvetésű AAA játéknak hat. Ezzel szemben a Független Stílus drága, high-tech anyagokkal idézi meg a régebbi, olcsóbb technológiai megoldásokat, ez pedig sokkal szofisztikáltabbnak és hitelesebbnek hat – remek példája ennek a Minecraft.

Juul szerint a független fejlesztésű játékok egy része – különösképp azok, amelyeket a köznyelv sétaszimulátoroknak (*walking simulator*) hív – abban is különböznek a mainstreamtől, hogy megpróbálják átírni a játékok klasszikus modelljét. Ezek a fejlesztők ugyanis nem szívesen tűznek ki egy célt a játékos elé, miközben az épp játszik, mivel ez arra készíti, hogy mindenáron elérje azt, ennek érdekében bevetve tudását és képességeit, ezáltal pedig elterelve a figyelmet a játék más összetevőiről, például a játékvilágról, a narratíváról vagy a kreatív játék lehetőségéről. Így a sétaszimulátorokban gyakran előfordul, hogy – a műfaj nevéből adódóan – egy *first-person nézetes*⁴ sétáláson kívül nincs más eszközünk a játék világával való interakcióra. „Ha eltávolítjuk a kihívásokat, a felszabadult erőforrásokat a játékos más feladatokra tudja fordítani” – idézi Martin Burghardt Juul (205. o.).

Mindazonáltal a *Handmade Pixels* egyik legnagyobb érdeme talán két aspektusában ragadható meg. Egyfelől igyekszik definiálni és egy többé-kevésbé – ám bevallottan nem a teljességre törekvő – átfogó képet nyújtani a független fejlesztésű játékokról, ami módszertani akadályai ellenére is jól működik egyfajta szinkron tablóként. Kiemelendő továbbá az a fejlesztői szempont, amely eddig szintén kevésbé érvényesült mind az akadémia, mind a kritika intézményrendszerén belül, bár az utóbbi időben – és ez erősen összefüggésben áll az indie játékok

4 A first-person, vagy belső nézet a hagyományos 3D videojáték-perspektívák egyike. Jellemzője, hogy a játékos alapvetően az avatárja nézőpontjából tekint a játék világára, azaz mindössze a kezét (vagy az abban tartott eszközt) és a lábait látja csak a karakter testéből.

elterjedésével – egyre több rendezvény és publikációs munka horizontjában megjelenik. Másfelől pedig egy teljesen más szempontrendszerből szemlél olyan fogalmakat, amelyek már jóval a videojátékok kutatása előtt jelen voltak: más értelmezői pozícióból világít rá például Huizinga mágikus kör (*magic circle*) koncepciójára, vagy olyan, szinte rögzült jelentéstartalmú alapfogalmakra, mint a játékmenet, a kihívás vagy a szabályrendszer. Hogy a videojáték-ipart milyen tendenciák határozzák meg az elkövetkezendő évtizedekben, az rengeteg gazdasági-társadalmi faktor függvénye. A *Handmade Pixels* alapján azonban elmondható, hogy a független játékefejlesztés mint mozgalom – ahogyan eddig is, úgy ezután is, bárha változó intenzitással – a videojátékok történetének meghatározó része marad (MIT Press, 2019, 316 oldal).

Krek Norbert (1994) 2019-ban szerzett mesterdiplomát magyar nyelv és irodalom szakon, szakdolgozatában a második világháborút tematizáló *first person shooter* videojátékok emlékezeti struktúráit vizsgálta. Jelenleg az Irodalomtudományok Doktori Iskola PhD-hallgatója a Debreceni Egyetemen. A videojátékok és a digitális kultúra tendenciáit kutatja.